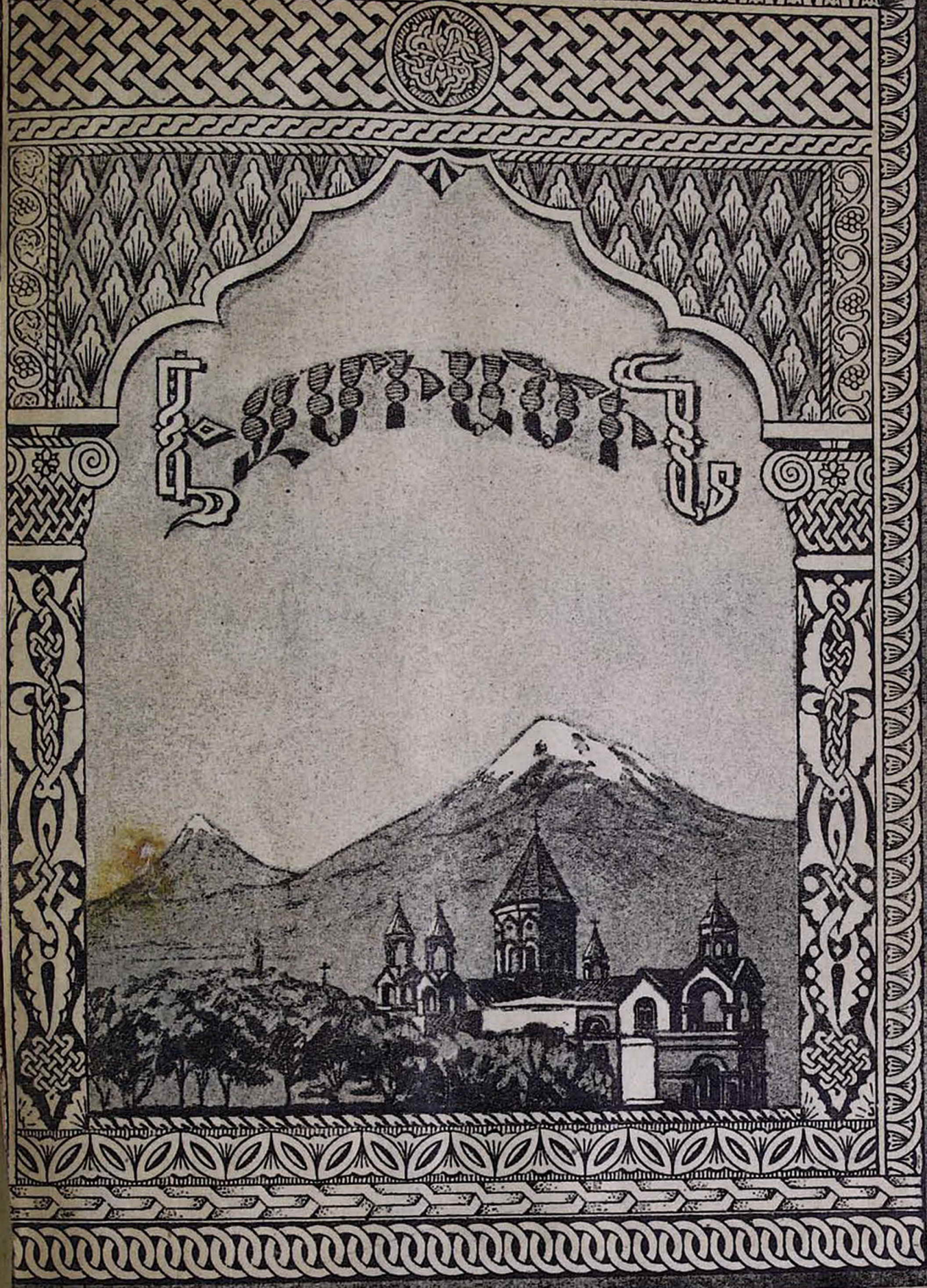

AM 146

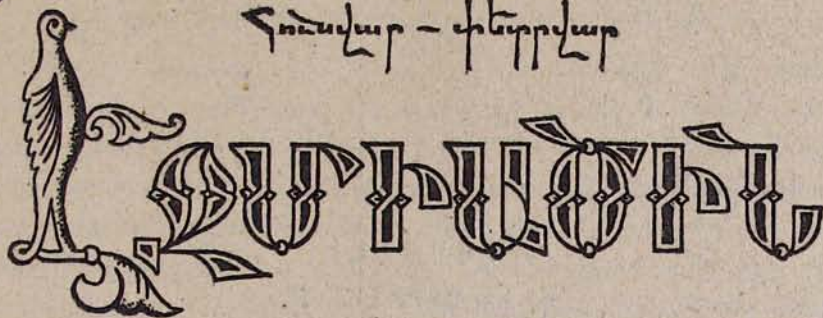
իրադրություն
17/12/50

ՌՅՂԹ

Է. ՏԱՐԻ

Հոգևոր - փերթար

ՊԱՆՏՈՆԱԿԱՆ ԱՄՍԱԳԻՐ
ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱԹՈՌՈՒՈՅ
Ս. Է. ՋԱՄԻԼՅՈՒՆԻ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Որոշում Ս. Էմիածնի Գերագույն Հոգևոր Խորհրդի՝	էջ
Ամենայն Հայոց Հայրապետի ծննդյան 80-ամյա և եկեղեցական, հա- սարակական և մանկավարժական բեղմնավոր աշխատանքի 80-ամյա հոբելյանը նշելու մասին	3
Հոբելյանական հեռագրեր	5
Մի կարևոր որոշում	7
Պաշտոնական	9
ՌՈՒԲԵՆ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ, Ամենայն Հայոց Վեհափառ Կաթողիկոս Ս. Տ. Գեորգ Զ.ի կենսագրությունը	14
ԲԱՆԱՍԵՐ, Կարևոր մի նամակ	21
Լ. ԱՃԵՄՅԱՆ, Անմոռանալի պահեր հայոց հայրապետանոցին մեջ	23
ՎԱՀԱՆ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ, Հովվական այց հեղկաճայության	27
Ե. ՇԱՀԱԶԻԶ, Հայ գիտնական Քերովրե Պատկանյանը	34
Հ. ՀՐԱՀԱՆ, Կոմիտաս	38
Ա. ԱՐՐԱՀԱՄՅԱՆ, Խորենացու պատմության մագաղարյա հնագույն պա- տոհիկները	44
Ս. ՔՈՂԱՆՉՅԱՆ, Բուխարեստի հայոց անցյալն ու ներկան	58
ՍԱՀԱԿ Մ. ՎԱՐԴԱՊԵՏ, Ամանորի, Մենդյան և Մկրտության տոները Մայր Աթոռում	64
Հանգիստ Կարապետ Արքեպիսկոպոս Թումանյանի	67
Հ. ԱՐԱՄՅԱՆ, Հայրենադարձները կրթական ֆրոնտում	71
Ս. ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ, Դարեր առաջ Հայաստանից տարված սեխի նոր տեսակը հայրենի հողի վրա	77
Մ. ԷՍԿԻՃԻՅԱՆ, Առաջին անգամ ընտրողներս	79
Հ ա մ առ ո տ լ ու ռ եր	80
Ս. ՏԵՐ-ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ, Մխիթար Աբբայի մահվան 200-ամյակի առթիվ	86
Ա. Մ. ՔԵՉՅԱՆ, Սովետական Հայաստանի 29-րդ տարեդարձի տոնակա- տարությունը Բուխարեստում	89
ԴՊԻՐ, Հայ մշակույթի տունը Սան-Ֆրանսիսկոյի մեջ	92
Պախտիարյան ըմբոստ վարդապետը վերջնականապես նետեց դիմակը	93
Ա. ՏԵՐ-ՊՈՂՈՍՅԱՆ, Նամակ խմբագրության	94
Գիտական և գեղարվեստական նոր հրատարակություններ	95

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՑԵՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ, ԷՉՄԻԱԾԻՆ

«ԷՉՄԻԱԾԻՆ» ԱՄՍԱԳՐԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Армянская ССР, Эчмиадзин, Редакция журнала „Эчмиадзин“

Redaction of the magazine, „Etchmiadzin“, Armenia, USSR

ՀՐԱՄԱՆԱԻ

Տ. Տ. ԿԵՈՐԳԱՅ Զ.

ՎԵՀԱՓԱՌ ԵՎ ՍՐՔԱԶՆԱԳՈՅՆ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Ո Ր Ո Շ ՈՒ Մ

Ս. ԷՋՄԻԱՇՆԻ ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ՀՈԳԵՎՈՐ ԽՈՐՀՐԴԻ

1949 ԹՎԻ ՆՈՅԵՄԲԵՐԻ 18-ԻՆ ԳՈՒՄԱՐՎԱԾ ՆԻՍՏԻ

Նկատի առնելով, որ 1949 թվի դեկտեմբերի 2-ին լրանում է Ամենայն Հայոց Վեհափառ Կաթողիկոս Նորին Ս. Օծովյան Տ. Տ. Գեորգ Զ.ի ծննդյան 80-ամյակը եւ եկեղեցական, հասարակական ու մանկավարժական գործունեության 60-ամյակը, եւ հավատացյալները ըստն ցանկություն են հայտնում՝ մեծարելու Հայաստանյայց Առաքելական Ս. Եկեղեցու նոր զարթոնքը նշանավորող այնպիսի Հայրապետի հոբելյանը եւ նշելու նրա եկեղեցական-վարչական, ազգային-հասարակական, մանկավարժական-դաստիարակչական ու երաժշտական ըզրմարեղուն գործունեությունը, Գերագույն Հոգեվոր Խորհուրդը որոշում է.

ա) 1950 թվին տոնել Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գեորգ Զ.ի ծննդյան 80-ամյա հոբելյանը, տոնակատարությունը տալով համազգային նշանակություն եւ Մայր Աթոռի Գահակալին արժանավայել հանդիսավորություն:

բ) Կազմակերպել հոբելյանական երկու կենտրոնական հանձնաժողովներ՝ Մայր Հայրենիքում եւ Սփյուռքում: Մայր Հայրենիքի Կենտրոնական Հոբելյանական հանձնաժողովի Նախագահ նշանակել հայազետ Երվանդ Շահազիզին, իսկ Սփյուռքում՝ Մեծի Տանն Կիլիկիո Շնորհազարդ Գարեգին Կաթողիկոսին, իսկ Նախագահությունը Երուսաղեմի եւ Պոլսի Պատրիարքական Տեղապարհների:

գ) Առաջարկել Սովետական Միության եւ Սփյուռքի ըլլոր Թեմական Խորհուրդներին՝ կազմակերպել տեղական հանձնաժողովներ, նախագահությամբ թեմակալ առաջնորդների եւ մասնակցությամբ ազգային-եկեղեցական ու հասարակական այլ կազմակերպությունների աչքի ընկնող ներկայացուցիչների:

Ժ ա ն ո թ .— Երուսաղեմի եվ Պոլսի Պատրիարքարանների շրջանակներում հոգեյանական տոների կատարումը թողնվում է Պատրիարքական Տեղապահների հայեցողությանը:

դ) Հանդիսավոր տոնակատարությունը Մայր Հայրենիքում կատարել Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնում 1950 թվի սեպտեմբերի 30-ին՝ Շորին Ս. Օծովյան անվանակոչության օրը, իսկ Սփյուռքում հանդիսավոր օրվա ժամանակի նշանակումը թողնել Սփյուռքի Հոգեյանական Կենտրոնական Հանձնաժողովի հայեցողությանը:

ե) Հոգեյանական նախապատրաստական աշխատանքները, եվ ընդ իսկ հանդիսավոր տոնակատարությունը, տանել հայ ժողովրդի եվ Ս. Էջմիածնի, Սփյուռքի եվ Մայր Հայրենիքի քարոյական կապի ամրապնդման եվ Մայր Աթոռի ու իր ազգային-կրոնական եվ մշակութային հաստատությունների վիճակը հաստատապես ապահովելու ուղղությամբ:

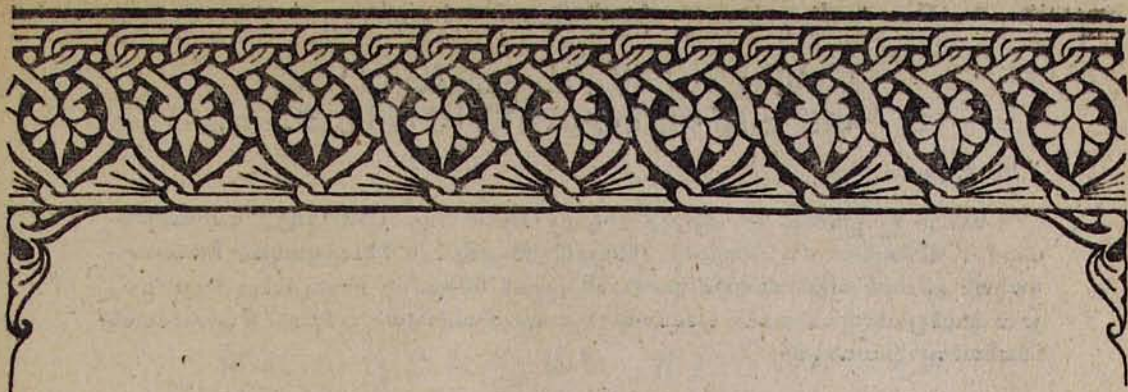
զ) Մայր Տաճարի հիմնական վերանորոգումը եվ պայծառազարդությունը չանալ սկսելու հոգեյանական հանդիսավորության օրերին, նկատի ունենալով Բարերարի՝ Տաճարի նորոգման աշխատանքները արագացնելու ցանկությունը:

է) Վաղապես լույս ընծայել Շորին Վեհափառության ազգային-եկեղեցական ընույթ կրող կոնդակների, ողջույնների եվ քարոզների ժողովածուն եվ երաժշտական ընտիր ստեղծագործությունների մի-հատորյակը:

ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ՀՈԳԵՎՈՐ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

18 հոյեմբերի 1949 թ.
Ս. Էջմիածին

ՀՈՐԵԼՅԱՆԱԿԱՆ ՀԵՌԱԳՐԵՐ

ՆՈՐԻՆ ՎԵՀԱՓԱՌՈՒԹՅՈՒՆ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ Տ. Տ. ԳԵՌԳ Զ.
ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՒՅՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԾՆՆԴՅԱՆ 80-ԱՄՅԱ ԵՎ ԵԿԵԼԵՑԱԿԱՆ-
ՎԱՐՁԱԿԱՆ, ԱԶԳԱՅԻՆ-ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ-ԴԱՍՏԻԱՐԱԿ-
ՁԱԿԱՆ, ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ-ԽՄԲՎԱՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՌՈՒԹՅԱՆ 60-ԱՄՅԱ
ՀՈՐԵԼՅԱՆԻ ԱՌԹՎ Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ՀՈԳԵՎՈՐ ԽՈՐՀՐԴԻ
ՀԵՌԱԳՐԵՐԸ

ՇՆՈՐՀԱԶԱՐԴ ԳԱՐԵԳԻՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ

Անթիլիաս, Բեյրութ

Սուրբ էջմիածնի Գերագույն Հոգևոր Խորհուրդը 1950 թվին կազմակեր-
պում է Վեհափառ Հայրապետի ծննդյան 80-ամյա և եկեղեցական, հասարա-
կական և մանկավարժական գործունեության 60-ամյա հոբելյանը: Սփյուռֆի
թեմերում, ի բաց առյալ երկու Պատրիարքությունների, հոբելյանական տո-
նի կազմակերպումը Ձեզ է հանձնված: Մրափրը կուղարկվի:

ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ՀՈԳԵՎՈՐ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

ՊԱՏՐԻԱՐՔԱԿԱՆ ՏԵՂԱՊԱՀ՝
ԵՂԻՇԵ Ծ. ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՏԵՐՏԵՐՅԱՆԻՆ

Երուսաղեմ

Սուրբ էջմիածնի Գերագույն Հոգևոր Խորհուրդը 1950 թվին կազմակեր-
պում է Վեհափառ Հայրապետի ծննդյան 80-ամյա և եկեղեցական, հասարա-
կական և մանկավարժական գործունեության 60-ամյա հոբելյանը: Երուսա-
ղեմի Պատրիարքության շրջանում, հոբելյանական տոնի կազմակերպումը
հանձնված է Ձեզ: Մանրամասն հրահանգը կուղարկվի:

ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ՀՈԳԵՎՈՐ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

ՊԱՏՐԻԱՐՔԱԿԱՆ ՏԵՂԱՊԱՀ՝ Տ. ԳԵՈՐԳ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԱՐՍԼԱՆՅԱՆԻՆ

Կ. Պոլիս

Սուրբ Էջմիածնի Գերագույն Հոգևոր Խորհուրդը 1950 թվին կազմակերպում է Վեհափառ Հայրապետի ծննդյան 80-ամյա և եկեղեցական հասարակական ու մանկավարժական գործունեության 60-ամյա հոբելյանը: Թուրքիայում հոբելյանական տոնի կազմակերպումը հանձնված է Ձեզ: Մանրամասն հրահանգը կուղարկվի:

ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ՀՈԳԵՎՈՐ ԽՈՐՀՈՐԴ

ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆ ՀԵՌԱԳԻՐ ԲՈԼՈՐ ԹԵՄԵՐԻՆ

Ս. Էջմիածնի Գերագույն Հոգևոր Խորհուրդը 1950 թվին կազմակերպում է Վեհափառ Հայրապետի ծննդյան 80-ամյա և եկեղեցական, հասարակական և մանկավարժական գործունեության 60-ամյա հոբելյանը: Սփյուռքի հոբելյանական կենտրոնական Հանձնաժողովի նախագահ նշանակված է Մեծի Տանն Կիլիկիո Շնորհազարդ Գարեգին Կաթողիկոսը: Նրան է հանձնված Սփյուռքի բոլոր թեմերում հոբելյանական տոների կազմակերպումը, թեմակալ առաջնորդների նախագահությամբ, ի բաց առյալ երկու Պարիարությունների: Մանրամասն հրահանգը կուղարկվի:

ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ՀՈԳԵՎՈՐ ԽՈՐՀՈՐԴ

ԵՂԻՇԵ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՏԵՐՏԵՐՅԱՆԻ ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԱՐՔԱԿԱՆ ՏԵՂԱՊԱՀ ԸՆՏՐՎԵԼԸ

Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնում սրուսաղեմի Հայոց Պատրիարքարանից ստացված հեռագրի համաձայն, Սրբոց Հակոբյանց վանքի միաբանական ընդհանուր ժողովի կողմից Պատրիարքական Տեղապահ է ընտրվել լուսարարապետ Եղիշե վարդապետ Տերտերյանը:

Նորին Ս. Օծություն Տ. Տ. Գեորգ Զ. Կաթողիկոսը շնորհավորական հեռագրով հաստատել է Տեղապահի ընտրությունը:

Մ Ի Կ Ա Ր Ե Վ Ո Ր Ո Ր Ո Շ Ո Ւ Մ

ուրք էջմիածնի գերագույն Հոգևոր
Խորհուրդը, իր անցյալ տարվա
նոյեմբերի 18-ին գումարված նիս-
տում, որոշել է սույն բվի սեպ-

տեմբերի 30-ին տոնել Ամենայն Հայոց Կա-
թողիկոս Գեորգ Զ.ի ծննդյան 80-ամյա, և ե-
կեղեցական, հասարակական և մանկավար-
ժական գործունեության 60-ամյա հոբելյանը:
Մայր Հայրենիքում և Սփյուռքում կազմա-
կերպված են Հոբելյանական Կենտրոնական
Հանձնաժողովներ: Հրահանգված է բոլոր քե-
մերի առաջնորդներին՝ ստեղծել տեղական
հանձնաժողովներ և ջանալ, որքան կարելի է,
տոնակատարությանը տալ համազգային
բնույթ և արժանավայել հանդիսավորություն:
Նախապես լույս է բնծայվելու Նորին Վեհա-
փառության ազգային-եկեղեցական բնույթ
կրող կոնդակների, հոդվածների և ֆարգենե-
րի ժողովածուն:

Գերագույն Հոգևոր Խորհրդի այս կա-
րևոր որոշումը, անկասկած, խանդավա-
ռությամբ կընդունվի Մայր Հայրենիքի և
Սփյուռքի բոլոր հայ հավատացյալների կող-
մից: Մեր ժողովուրդը երախտագետ ժողո-
վուրդ է. նա գիտե, ըստ պատշանի, գեանա-
տել և մեծարել իր եկեղեցական հասարա-
կական աչքի ընկնող և նվիրված գործիչնե-
րին, և, ներկա դեպքում, հարմար առիթ է,
որպեսզի կարողանա իր երախտագիտական
հարգանքը մատուցել իր սիրելի Հովվապե-
տին:

Մայր Աթոռը, Գրիգոր Լուսավորչից սկսած,
բազմաթիվ գահակալներ է ունեցել, որոնց
մեջ եղել են կազմակերպչական և տեսական
մեծ պատրաստություն ունեցող շատ հայրա-
պետներ, սակայն եզակի են այն գահակալ-
ները, որոնք հայ եկեղեցական տարեգրու-
քյան մեջ, գագաթներն են կազմել. այդպիսի
կաթողիկոսներից մեկն է՝ Գեորգ Զ. Կաթողի-
կոս Զորեհյանը:

Նորին Ս. Օծուրյունը Ս. էջմիածնի Գեորգ-
յան Հոգևոր ճեմարանը ավարտելուց և մաս-
նագիտական բարձրագույն կրթությունը
ստանալուց հետո, ամբողջապես նվիրվել է
եկեղեցական-հասարակական աշխատանքնե-
րի: Նվ, այնուհետև, նա անշեղաբար ֆայլել
է իր հարազատ ժողովրդի հետ շխտակ ֆայ-
լերով, նաշակելով ժողովրդին վիճակված և՛
դառնությունը, և՛ ֆաղցրությունը: Բերենք
նրա եկեղեցական, հասարակական և ման-
կավարժական րեղմնավոր աշխատանքներից
մի ֆանի դրվագներ:

Իր հասարակական-մանկավարժական աշ-
խատանքների առաջին շրջանում, մենք Հո-
բելյարին նախ գտնում ենք իր հայրենի
Նոր Նախիջևանի հայկական դպրոցում աշ-
խատելիս որպես մանկավարժ: Լինելով
պատրաստված երաժշտագետ և հայագետ,
նա ջանք չի խնայել իր իմացությունը աշա-
կերտներին տալու և նրանցից շնորհալի
մասնագետներ պատրաստելու ուղղությամբ:
Առաջին Համաշխարհային պատերազմի ծա-
ներ օրերին, մենք նրան գտնում ենք էջ-
միածնում և Նեանում, որպես տեղի Ներայ-
րական օգնության մասնակցադի նախագահ՝
Արևմտյան Հայաստանից եկած գաղթականե-
րին և որբերին ամոհողի, սրտցավ հո-
գածուի հայրական դերում: Այնուհետև, մենք
նրան գտնում ենք Թբիլիսիում, որպես քե-
մի առաջնորդ, որն իր մեղվաջան աշխա-
տանքով կազմակերպում, կարգավորում է
քեմը: Խորեն Մուրադբեկյան Կաթողիկոսի
գահակալության տարիներին, նրան տեսնում
ենք էջմիածնում. նա իր շրջահայաց, իմաս-
տուն խորհուրդներով և գործով, ամեն կերպ
աշխատում է բարելավել Մայր Աթոռի վիճա-
կը:

Առանձնապես մեծ է եղել Գեորգ Զ. Կաթո-
ղիկոսի դերը Հայրենական Մեծ Պատերազ-
մում: Ազատագրական Մեծ Պատերազմի օ-
րերին, հայրենասեր Հայրապետը (այն ժա-
մանակ դեռ տեղակալ) կոչ արեց հավատա-
ցյալներին գործուն մասնակցություն ցուցա-
բերել ազատասեր ամբողջ մարդկության և

նաեաշխարհային ֆազափառութեան մանա-
ցու բշխման հիմունքները Գերմանիայի դեմ
մղված պայքարում: Հովվապետի կոչերով,
Մայր Հայրենիքի և Սփյուռքի հավատացյալ-
ները կազմակերպեցին «Սասունցի Գավիթ» և
«Քաղաքական» տանկային շարասյուները և
ուղարկեցին հակառակորդ կոմերիտ Հայրենիքի
բշխմանը դեմ:

Իմաստուն Հայրապետը, իր տեղակալու-
թյան շրջանից սկսած, արել է հնարավորը՝
բարեկամելու համար Մայր Աթոռի և Հայ-
րենի կառավարության փոխհարաբերությու-
նը: Նրա ընդունելությունը ՍՍՌՄ Մինիստր-
ների Սովետի նախագահ Ի. Վ. ՄՏԱԼԻՆԻ
կողմից, պատմական բացառիկ փաստ է և
նոր ու անվիճելի ապացույց՝ խղճի կառա-
րյալ ազատության սովետական ազատ կար-
գերում:

Բոլոր տեղերում էլ, ուր աշխատել է մե-
ծավաստակ Եկեղեցականը, իր նվիրված,
փրկանքային և անբասիր աշխատանքի համար
սիրվել է ժողովրդի կողմից: Ժողովրդի նրա
հեղափոխական տաժաժ Վերաբերմունքի լավա-
գույն ցուցանիշն է հանդիսանում նախորդ
Ազգային-Եկեղեցական ժողովը, ուր աշխա-
րհի բոլոր ծայրերից եկած պատգամավորները,
մեծ խանդավառությամբ, իրենց ձայնը տվին
նրան և բազմեցրին Հայրապետական գանձի
վրա:

Մայր Աթոռը, Գեորգ Զ. Կաթողիկոսի օրոք,
հաստատապես կանգնեց զարթոնքի ուղու
վրա. նրա նախաձեռնությամբ մեծացավ էջ-
միածնի միաբանության կազմը, վերաբաց-
վեց Հոգևոր Ճեմարանը, սկսվեց «Էջմիածին»
ամսագրի հրատարակությունը, սերտացավ
Մայր Աթոռի և Մեծի Տանն Կիլիկիո Կաթո-
ղիկոսության փոխհարաբերությունը, կազ-
մակերպվեցին թեմերը և այլն:

Այնպիսի վեհափառի իղձն է այժմ՝ ազա-
տագրված տեսնել Թուրքիայի կողմից Հա-
յաստանից անհրաժեշտ գրավված հայկա-
կան շրջանները և Սփյուռքի հայությունը
վերադարձած և համախմբված իր նվիրական
հայրենիքում:

Ցավալի է սակայն նշել, որ արտասան-
մանում վարձված հայրենադավների մի
խմբակ, չի դադարում զրգարտել մեծագործ
Հովվապետին այն պատճառով, որ նա բույլ
չի տալիս, որպեսզի Հայ Եկեղեցին դուրս գա

իր կրոնական շրջանակներից և օգտագործվի
Սովետական Միության բշխման ուժերի կող-
մից, որոնք շարանենգ դավեր են նյութում
խաղաղության դեմ, ազատասեր ժողովուրդ-
ների դեմ, որոնց բվում նաև հայ ժողովրդի
դեմ: Հավատացյալի դիմակ հագած այդ
կարգի մարդկանցից զգուշացրել է Հիսուսը.
«Ձգոյ՛ջ լերուք ի սուտ մարգարէիցն, որ գան
ան ձեզ հանդերձիւք ոչխարաց, և ի ներքոյ
են գայլք յափշտակողք: Ի պողոյ նոցա ծա-
նիչիք գնեսա. միթէ ֆաղիցե՞ն ի փշոց խա-
ղող, կամ ի տատասկե՞ թուզ: Այսպես ամե-
նայն ծառ բարի՝ պտուղ բարի առնէ, և ծառ
չար՝ պտուղ չար առնէ: Ո՛չ կարէ ծառ բարի
պտուղ չառ առնել, և ոչ ծառ չար պտուղ բա-
րի առնել» (Մատթեոսի Ավետարան, է,
15—17):

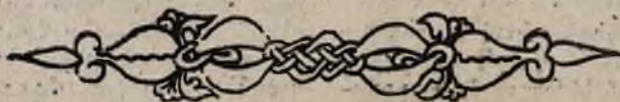
Հավատացյալ ժողովուրդը հանաչում և
վստահում է իր Հովվապետին: Նա լիովին
հավատացած է, որ իր ծոցից ելած, իր հե-
տևում վաթսուս երկար ու ձիգ բեղմնավոր
տարիների աշխատանքի բողած Հայրապետի
չի շեղվի իր հաստատուն ընթացքից: Նա
լիովին հավատացած է, որ Նորին Ս. Օծու-
թյան համար չկա բարձրագույն այլ շահ,
քան իր հարազատ ժողովրդի շահն է: Նրա
համար չկա այլ նպատակ, քան տեսնել իր
ժողովրդին բարեկարգ, բախտավոր և երջա-
նիկ:

Կասկած լինել չի կարող, որ հայ հավա-
տացյալները, աշխարհի որ կողմումն էլ լի-
նեն, բացառիկ խանդաղատանքով և սիրա-
կամ պիտի նշեն ավերադ Հայրապետի հո-
բեյանը:

Գեորգ Զ. Կաթողիկոսի 80-ամյա, և եկե-
ղեցական, հասարակական ու մանկավարժա-
կան գործունեության 60-ամյա հոբեյանը,
ինչպես նշված է Գերագույն Հոգևոր Խորհրդի
որոշման մեջ, պիտի ընթանա Հայ ժողովրդի
և Ս. Էջմիածնի, Սփյուռքի և Մայր Հայրենի-
քի բարոյական կապի ամրապնդման և Մայր
Աթոռի ու իր ազգային-կրոնական և մշա-
կութային հաստատությունների վիճակը հաս-
տատապես ապահովելու ուղղությամբ:

Կենտրոնական և թեմական հոբեյանական
հանձնաժողովները այժմյանից պիտի գործի
անցնեն: Անհրաժեշտ է լավ կազմակերպել և
հանդիսավոր նշել հայրենասեր Հայրապետի
հոբեյանը:

«Մշակե՛ք արժանի է վարձու իւրոյ»:

Պ Ա Շ Տ Ո Ն Ա Կ Ա Ն Ք

**ՆՈՐԻՆ ՎԵՀԱՓԱԹՈՒԹՅՈՒՆ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ
ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՒՅՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ Տ. Տ. ԳԵՈՐԳ Զ.Ի
ՀԵՌԱԳՐԵՐԸ ԱՄԱՆՈՐԻ ԵՎ ՓՐԿՁԻ ԾՆՆԴՅԱՆ
ՏՈՆԵՐԻ ԱՌԹԻՎ,**

ՄԵԾԻ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈ ՇՆՈՐՀԱԶԱՐԴ ԳԱՐԵԳԻՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ

ԱՆՔԻԼԻԱՍ, ԲԵՅՐՈՒՔ

Ամանորի և Փրկչի Ծննդյան տոների առթիվ ընդունեցե՛ք Մեր շնորհավո-
րանքը, և Մեր օրհնությունը հաղորդեցե՛ք հոգևորականության, եկեղեցական-
կրթական հաստատությանց և Մեր սիրեցյալ հոտին:

ԳԵՈՐԳ Զ. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

ՄՈՍԿՎԱՅԻ ԵՎ ՀԱՄԱՅՆ ՌՈՒՍԻՈ ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՒՅՆ

ՊԱՏՐԻԱՐԲ ԱԼԵԲՍԻՆ

Մոսկվա

Անձամբ Մեր և էջմիածնի միաբանության անունից, Մեր սրտագին
շնորհավորանքներն ենք հղում ամանորի և Ծննդյան տոների առթիվ: Աղոթում
ենք Ամենաբարձրյալին՝ պարգևելու երկար տարիների բարօր կյանք Զերդ
Վեհափառության՝ Ռուսաց Պապականության և Երեւանի Պատրիարքարանի և բոլոր
հայկազունացի քահանայների միջև փոխըմբռնման գաղափարի ազնիվ
պաշտպանին:

ԳԵՈՐԳ Զ. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

ՀԱՄԱՅՆ ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՐԻԱՐԲ-ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԿԱԼԻՍՏՐԱՏԻՆ

Թբիլիսի

Անձամբ Մեր և էջմիածնի միաբանության անունից, Մեր սրտագին շնորհավորճենքներն ենք հղում ամառնորի և Մենդյան տոների առթիվ: Յանկանում ենք Ձերդ վեհափառության երկար տարիների բարօր կյանք՝ ի փառս Վրաց Պապականության սկզբնեցու:

ԳԵՈՐԳ Զ. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

ՇՐՋԱՔԵՐԱԿԱՆ ՀԵՌԱԳԻՐ Կ. ՊՈԼՍԻ ԵՎ ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ ՊԱՏՐԻԱՐԲԱԿԱՆ ՏԵՂԱՊԱՆԵՐԻՆ ԵՎ ԲՈԼՈՐ ԹԵՄԵՐԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴՆԵՐԻՆ

Ամառնորի և Փրկչի ծննդյան տոների առթիվ ընդունեցեք Մեր շնորհավորճենքներն ու օրհնությունը, և հաղորդեցեք այն հոգևորականության, եկեղեցական-կրթական հաստատությանց և Մեր սիրեցյալ հոտին:

ՆՈՐԻՆ ՎԵՀԱՓԱՌՈՒԹՅՈՒՆ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ
ՍՐԲԱՋՆԱԳՈՒՅՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ Տ. Տ. ԳԵՈՐԳ Զ.Ի
ԱՆՈՒՆՈՎ ՍՏԱՅՎԱԾ ՇՆՈՐՀԱՎՈՐԱԿԱՆ ՀԵՌԱԳԻՐԵՐԸ
ԱՄԱՆՈՐԻ ԵՎ Ս. ԾՆՆԴՅԱՆ ՏՈՆԵՐԻ ԱՌԹՎ

Թեյրութից

ՄԵՍԻ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈ ՎԵՀԱՓԱՌ ԳԱՐԵԳԻՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՑ

ԷՋՄԻԱՍԻՆ, ԳԵՈՐԳ Զ. ՎԵՀԱՓԱՌ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ

Մենդյան Ս. Տոների առթիվ շնորհավորճենքներ և լավագույն ցանկություններ:

ԳԱՐԵԳԻՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

Մոսկվայից

ՄՈՍԿՎԱՅԻ ԵՎ ՀԱՄԱՅՆ ՌՈՒՍԻՂ ՍՐԲԱՋՆԱԳՈՒՅՆ
ՊԱՏՐԻԱՐԲ ԱԼԵՔՍԻՑ

ԷՋՄԻԱՍԻՆ, ՆՈՐԻՆ ՎԵՀԱՓԱՌՈՒԹՅՈՒՆ ԳԵՈՐԳ Զ. ՊԱՏՐԻԱՐԲ-ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ

Շնորհակալություն եմ հայտնում Ձերդ վեհափառության ողջույնի համար, և փոխադարձաբար շնորհավորճենքներս հղում Ձեզ՝ ամառնորի և Փրկչի Մենդյան տոների առթիվ, ցանկանալով հայոց բոլոր եկեղեցուն հառատություն և բարգավաճում:

Քրիստոնեական սիրո ողջունով՝

ՊԱՏՐԻԱՐԲ ԱԼԵՔՍԻ

Պոլսից

**ՊՈԼՍԻ ՊԱՏՐԻԱՐԲԱԿԱՆ ՏԵՂԱՊԱՀ՝ ԳԵՐԱՊԱՏԻՎ Տ. ԳԵՈՐԳ
ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԱՐՍԼԱՆՅԱՆԻ ՇՆՈՐՀԱՎՈՐԱԿԱՆ ՇԵՌԱԳԻՐԸ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ Տ. Տ. ԳԵՈՐԳ Զ. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ**

ԷԶՄԻԱՍԽՆ, ՎԵՀԱՓԱՌ ԳԵՈՐԳ Զ. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Մեր և հավատացյալ ժողովրդի կողմից կշնորհավորենք նոր տարին և Սուրբ Ծնունդը:

Առողջությամբ սրտագին մաղրանենք:

ՊԱՏՐԻԱՐԲԱԿԱՆ ՏԵՂԱՊԱՀ՝ ԳԵՈՐԳ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

**ՆՈՐԻՆ ՎԵՀԱՓԱՌՈՒԹՅԱՆ ԱՄԵՆԱՅՆ ՎՐԱՑ ԿԱԼԻՍՏՐԱՏ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ
ՈՂՋՈՒՅՆԻ ՇԵՌԱԳԻՐԸ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ Տ.Տ. ԳԵՈՐԳ Զ. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ**

ՆՈՐԻՆ ՍՈՒՐԲ ՕԾՈՒԹՅՈՒՆ ՎԵՀԱՓԱՌ ԳԵՈՐԳ Զ.

ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ՊԱՏՐԻԱՐԲ-ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

ԶԵՐԻ ՎԵՀԱՓԱՌՈՒԹՅՈՒՆ, ՍՐԲԱՋՆԱԳՈՒՅՆ ՑԵՐ, ՈՂՈՐՄԱՆ ՀՈՎՎՈՐՑՆ ԵՎ ՀԱՅՐ ՀԱՐԱՆՑ

Ողջունում ենք Ձեզ և Ձեր հովանու տակ գտնվող հովվապետներին, հովիվներին և հոտին՝ Աստծո ողորմությամբ առաջիկա Ամանորի և նրա հաջորդող Քրիստոսի Ծննդյան և Հայտնության առթիվ, որի ընթացքում մեր ուղղափառ Սուրբ եկեղեցին երգում է Բերդեհեմում հաճանշող Ճշմարտության Արեգակին և աշխարհը լուսավորող Քրիստոս Աստծուն. «Փառք ի բարձունս Աստուծոյ, և յերկիր խաղաղութիւն, ի մարդիկ հաճութիւն»:

Դժբախտաբար, անցյալ 1949 թվականին, աշխարհին տրված հրեշտակային այս ավետումից հետո, երկրի վրա ոչ ամենուրեք գոյություն ունի խաղաղություն, և ոչ բոլոր մարդկային սրտերում զգացվում է հաճություն. ընդհակառակը, խորհրդակցություններ են գումարվում նոր պատերազմի նախապատրաստման համար՝ անխիղճ, անգուր, եղբայրասպան պատերազմի համար:

Ի՞նչ անենք մենք՝ հովիվներս և հովվապետներս այս սրբազան օրերում. առանց ցատումի և կասկածանքի բարձրացնենք՝ մեր մաքուր ձեռքերն առ Նա, առանց Որի կամաց մազ անգամ չի ընկնում մեր գլխից և խանդաղատանքով խնդրենք Նրանից. Խափանի՛ր, Տե՛ր, բաժանի՛ր լեզուները այն մարդկանց, որոնք պատրաստվում են խեղդել մարդկությունը արյան ծովի մեջ, ըստ Քո անսուտ խոստման՝ «Իմ են վրէժխնդրութիւնք և ես հատուցից»:

Ձեր վեհափառության սիրեցյալ եղբայր ի Քրիստոս՝

ԿԱԼԻՍՏՐԱՏ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ-ՊԱՏՐԻԱՐԲ ԱՄԵՆԱՅՆ ՎՐԱՑ

հրուսադեմից

ԵՐՈՒՍԱՂԵՍԻ ՊԱՏՐԻՍՐՔԱԿԱՆ ՏԵՂԱՊԱՀ՝ ԳԵՐԱՇՆՈՐԶ Տ. ԵՂԻՇԵ
Ծ. ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՏԵՐՏԵՐՅԱՆԻ ՇՆՈՐՀԱՎՈՐԱԿԱՆ ՀԵՌԱԳԻՐԸ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ Տ. Տ. ԳԵՈՐԳ Զ. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ

ԷԶՄԻԱՍԻՆ, ՎԵՀԱՓԱՌ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԳԵՈՐԳ Զ.ԻՆ

Ձերդ վեհափառություն, շեմագին շնորհավորություններ ենք հղում Ս. Ծննդյան տոներին և նոր տարվա առթիվ, ցանկանալով Ձերդ վեհափառության երկար և երջանիկ կյանք, բարգավաճում՝ Հայրենիքին և հաճախություն՝ Մայր Աթոռին:

ՊԱՏՐԻՍՐՔԱԿԱՆ ՏԵՂԱՊԱՀ՝ ԵՂԻՇԵ Ծ. ՎԱՐԴԱՊԵՏ

ԱՄԱՆՈՐԻ ԵՎ Ս. ԾՆՆԴՅԱՆ ՏՈՆԵՐԻ ԱՌԹՎ, ՈՂՋՈՒՑՆԻ ԵՎ ՇՆՈՐՀԱՎՈՐԱԿԱՆ
ԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՀԵՌԱԳՐԵՐ ԵՆ ՍՏԱՑՎԱԾ ՆԱԵՎ՝

Հունաստանի Հայոց բեմի առաջնորդ՝ Գեռ. Տ. Կարապետ
Արքեպիսկոպոս Մազլումյանից,
Եգիպտոսի Հայոց բեմի առաջնորդ՝ Գեռ. Տ. Մամբրե
Արքեպիսկոպոս Սիրունյանից,
Եվրոպայի Հայոց բեմի Հայրապետական Պատվիրակ՝ Գեռ. Տ. Արտավազ
Արքեպիսկոպոս Սյուրմեյանից,
Վրաստանի Հայոց բեմի առաջնորդ՝ Գեռ. Տ. Կարապետ
Արքեպիսկոպոս Թումանյանից,
Հյուս. Ամերիկայի Արեվելյան բեմի առաջնորդ՝ Գեռ. Տ. Տիրան
Եպիսկոպոս Ներսիսյանից,
Արարատյան բեմի Երևանի Եկեղեցիների Քանաճայական Դասի և
Եկեղեցական Խորհուրդների կողմից,
Կալիֆորնիայի Հայոց բեմի առաջնորդ՝ Գեռ. Տ. Վարդան
Արքեպիսկոպոս Գասպարյանից,
Ռումինիայի հայոց բեմի առաջնորդ՝ Գեռ. Վազգեն
Ծ. Վարդապետ Բալլյանից,
Ադրբեջանի և Թուրքեստանի Հայոց բեմի առաջնորդ՝ Գեռ. Տ. Սուրեն
Եպիսկոպոս Թորոսյանից,
Հաճալ. Ամերիկայի Հայրապետ. ներկայացուցիչ՝ Գեռ. Տ. Կարեգին
Արքեպիսկոպոս Խաչատրյանից,

Նախիջևանի և Հյուսիսային Կովկասի Հայոց բեմի առաջնորդ՝

Գեր. Կարապետ Մ. Վարդապետ Ասլամազյանից,

Իրանի Հայոց բեմերի Փանանայական Դասի և

Նկեղեցական Խորհուրդների կողմից,

Շիրակի Հայոց բեմի առաջնորդ՝ Գեր. Գարեգին Մ. Վարդապետ

Հակոբյանից,

Իրաֆի Հայոց բեմի առաջնորդական տեղապահ՝ արժանապատիվ

Գր. Բան. Տ.- Հակոբյանից,

ինչպես և զանազան հասարակական կազմակերպությունների և անհատ հավատացյալների կողմից, որի առթիվ Վեհափառ Հայրապետը հայտնում է իր գոհունակությունն ու օրհնությունը և փոխադարձ շնորհավորանքներ է հղում վերոհիշյալներին:

ԱՆԴԱՄ ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ՀՈԳԵՎՈՐ ԽՈՐՀՐԴԻ՝ Վ.Ս.Ն. ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՎԵՀԱՓԱՌ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ Տ. Տ. ԳԵՈՐԳ Զ.Ի ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ամենայն Հայոց Վեհափառ Կաթողիկոս Տ. Տ. Գեորգ Զ.Ի կյանքն ու գործունեությունը սերտորեն կապված է Հայ Օկեղեցու վերջին հիսնամյակում տեղի ունեցած պատմական խոշոր իրադարձությունների հետ: Սկսած 1895 թվից մինչև այսօր, նա նվիրված է մեր ժողովրդի հասարակական, եկեղեցական և կրթական ազգագույն գործին: 60 տարվա բեղմնավոր գործունեության մի փայլուն ժամանակաշրջան լուսապսակ է կապել ծերունազարդ Հայրապետի պայծառ ճակատին: Նորին Ս. Օծուխյան կյանքն ու գործունեությունը առանձնապես ուսանելի և նշանակալից է նրանով, որ նա մի հիսնամյակ անշեղորեն և կորովի քայլել է իր ժողովրդի հետ, բաժանելով նրա վիշտն ու ուրախությունը, լինելով միշտ ժողովրդի մեջ և ժողովրդի հետ, գործելով նրա օգտի համար:

Հավատացյալ ժողովուրդը բարձր գնահատելով նրա արժանիքներն ու առաքինությունները, 1945 թվին Ս. Էջմիածնում գումարված Համազգային ժողովում, միաձայնությամբ ընտրեց նրան Ամենայն Հայոց Հայրապետ: Այդ ընտրությամբ իսկ հայ ժողովուրդը արժանավորեց այն մեծ ծառայությունը, որ Նորին Ս. Օծուխյանը մատուցել է մեր եկեղեցուն և մեր Հայրենիքին:

Նորին Ս. Օծուխյան արժանիքները բազմաթիվ են և կարոտ հատուկ ուսումնասիրության: Նա հայ հայրենասեր հոգևորականի օրինակելի կերպարն է: Ազգային միասնականությունը, հայրենադարձը և Սովետական Հայրենիքի բարօրությունն ու հառաջդիմությունը կազմել են նրա ամենօրյա խոհերի ու մտահղացումների առարկան: Այս իսկ տեսակետից, նա չի խնայել իր ուժերը, գոհաբերություններն ու եռանդը, իր եկեղեցու և իր Հայրենիքի համար: Այս է կազմում Նորին Ս. Օծուխյան, գործունեության բնորոշ կողմերը, այս է կազմում Հայաստանյայց Եկեղեցու փառքը:

Վերահիշյալ հանգամանքները ավելի քան ակնառու և շեշտակիորեն տեսանելի և շոշափելի կդառնան, երբ անցնենք այն փառապանծ ճանապարհի քննությանը, որով Նորին Ս. Օծուխյանը անցրել է իր բեղմնավոր 60 տարին:

Ամենայն Հայոց Վեհափառ Կաթողիկոս Տ. Տ. Գեորգ Զ. ընկել է 1869 թվի դեկտեմբերի 2-ին, Ռոստով-Կոնստանտնուպոլիսի Նոր Նախիջևան քաղաքում, փախանազոր զորահրամանատար ընտանիքում: Նրա հայրը՝ խաչատուր Աբրահամյանի Չորեքչյանը, փախանազոր էր և այդպես արհեստը սովորել էր իր հոր՝ Աբրահամյանի մոտ: Չորեքչյան ընտանիքը մի քանի սեռերում դարձավ պահպանել է արհեստավորի կյանքը, և արհեստը ժառանգաբար ուսուցանել հաջորդներին: Միանգամայն հասկանալի է, որ զորահրամանատարական, աշխատավորական հոգեբանությամբ պարուրված ընտանիքում անվտանգ ու մեծացող մանուկ Գեորգը կարող էր դառնալ ժառանգել և յուրացնել ժողովրդասիրություն և աշխատավորությանը հատուկ ուրույն հոգեբանություն ու ձգտումներ:

1860-ական թվականներին Նոր Նախիջևանի հայ համայնքը հայտնի էր իր ավանդադատությամբ, եկեղեցասիրությամբ և հայ ժողովրդին ու նրա շահերին անհամաճան նվիրվածությամբ ու զոհաբերությամբ: Նա տոգորված էր Մայր Աթոռի պահպանմամբ, Հայ Եկեղեցու հառաջդիմությամբ և ազգային անվտանգության ու սովորությունների պահպանմամբ: Այս էր կազմում քաղաքի այն ժամանակվա հոգևոր սնունդը, արանով էին շնչում բոլորը և ամեն մի տուն և ընտանիք տարված էր այս իղձերով ու ցանկություններով: Մյուս կողմից, նախիջևանցիների փակ կյանքը և ազգային ավանդություններին ու սովորություններին կառչած մնալու հատուկ նախանձախնդրությունը համակված կրոնական հասկացողություններով և աստվածային երկյուղածությամբ, բնականաբար, իրենց

դրոշմը պիտի դնեին մանուկ Գեորգի հոգեկանի վրա և ամեն կերպ պիտի նպաստեին նրա ունակությունների զարգացմանը՝ ազգային-կրոնական ուղղությամբ:

Մանուկ Չորեքյանի մայրը՝ Կատարինե Չորեքյանը, որ բնիկ Նախիջևանից էր և սնված ու դաստիարակված էր բացառապես Հայ եկեղեցու և հայ ժողովրդի ավանդական սովորություններով, իր ազդեցությամբ կնիքը դրեց մանկան վրա, ներշնչելով նրան իր զգացմունքն ու հավատքը:

Որ ժողովրդասիրությունը, կարոտյալներին օգնելու և մխիթարելու ամենօրյա ջանքերը, եկեղեցասիրությունը և անսահման հավատքը, իրենց խորը տպավորությունը թողին մանկան հոգում:

Մանկան հոգեկան կյանքի զարգացման վրա ազդեց նաև իր պապի՝ Աբրահամ Չորեքյանի կենցաղը: Նա շուտով ընտանիքի պահպանման հոգսը թողեց որդուն՝ խաչատուր Չորեքյանին, որը ոչ միայն յուրացրել, այլ և զգալի կերպով զարգացրել էր փականագործի արհեստը, և ինքը նվիրվեց իր թոռան՝ մանուկ Գեորգի դաստիարակությանը:

Աբրահամ պապի ամենօրյա զրույցները, ազգային և կրոնական կյանքի շուրջը հայ ժողովրդի պատմության փոքրիկ դրվագները, առածներն ու ատակները և նրա կրոնական և ավանդապաշտական համոզմունքները, իրենց տեղը գտան մանկան սրտի մեջ: Մինչ այդ, 6 տարեկան Գեորգը սկսել էր հաճախել Նախիջևանի ծխական դպրոցը:

Դպրոցն, իր հերթին, մանկան մեջ պիտի ամրացնեք այն, ինչ նա արդեն ժառանգել էր նահապետական սովորություններով և կրոնական օրհնոսանդությամբ սնված ընտանիքից ու միջավայրից: Բնը տարեկան հասակում, փայլուն հառաչդիմությամբ, ավարտելով Նոր Նախիջևանի Ս. Աստվածածին եկեղեցու ծխական դպրոցը, պատանի Գեորգը ընդունվում է տեղական հոգևոր սեմինարիայի առաջին դասարանը:

Այս նույն ժամանակամիջոցում, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնում, երջանկահալչառակ Ս. Տ. Գեորգ Դ. Կաթողիկոսի ջանքերով, տեղի էին ունենում զգալի բարեփոխություններ. բացված էր Ս. Էջմիածնի Հայոց Հոգևոր Ճեմարանը, տպագրվում էին եկեղեցական գրքեր, ռադամասիրվում և հրատարակության էր տրվում Հայ եկեղեցու երաժշտությունը, առանձին խնամքի և վերաճարկման էր ենթարկվում Ս. Պատարագի երգեցողությունը և այլն: Հետաքրքրությունը դեպի Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինը և նրա գործունեությունը համատարած էր և ընդհանուր:

Նոր Նախիջևանի հայկական գաղութը, որ կարելի է ասել, առաջնակարգ գաղութներից

մեկն էր, շնորհիվ իր հայրենասիրական և հանրօգուտ ձեռնարկությունների և մշտական ու հարատև զոհաբերությունների, ստացել էր մեծ հռչակ: Այս գաղութի ձայնը լսելի էր ամենուրեք: Ազգային կյանքը իր մշտադեմ եռուզեռի մեջ էր՝ շնորհիվ գաղութի հառաչդիմական հոսանքների և նվիրված, գաղափարական անհատների: Կաթողիկոսության ամեն մի քայլն ու որոշումը, ամեն մի կողմ իր անմիջական արձագանքն էր գտնում գաղութում և հանգում արդյունավոր վերջավորության: Գաղութը կյանված էր այն ամենով, ինչ որ ազգային էր, հայկական ու ժողովրդական:

Բնական է, որ այս հակումները պետք է համընդհանրեն նաև ապագա ականավոր եկեղեցականի և մեծագործ Կաթողիկոսի սիրտն ու հոգին և պիտի կերպարեն նրա մեջ հայի տիպարը, շոմշն ու ոգին:

Ուստի ամենեկին զարմանալի չպիտի թվա, որ Չորեքյանը երիտասարդ հասակից բավականաչափ կազմավորված մարդ էր իր ազգային տոգորումներով և ըմբռնումներով, իր ավյունով ու ներշնչումներով: Նոր Նախիջևանի հայ գաղութը Գեորգյան ձեռնարանում մշտապես պահում էր 5 թոշակառու ուսանող, յուրաքանչյուր տարի վճարելով 1.500 ռ. դրամ:

Ճեմարան էին ուղարկվում, ընդհանրապես, ծխական դպրոցները հաջող ավարտած ընդունակ երեխաներ, որոնք ընդունվում էին Ճեմարան հաստիկ քննություն տալուց հետո միայն:

Աբրահամ Չորեքյանը, որը անչափ սիրում էր իր թոռին և խորհում նրա ապագայի մասին և որի խորաթափանց հայացքը արթնն ընդգրկել էր երեխայի ընդունակությունները, որոշում է մանուկ Գեորգին տանել Ճեմարան:

Նվ ահա 1880 թվին Չորեքյանն ընդունվում է Ճեմարան և 1889 թվին ավարտում նրա լրիվ դասընթացը:

Գեորգ Դ.ի հիմնած Ճեմարանը՝ Արշակ Նահապետյանի տեսչությամբ և Օրմանյան Սրբազանի կրոնա-պատմական առարկաների դասավանդությամբ, հետևում էր լույս ազգային-կրոնական, նպաստականների և Ճեմարանում դաստիարակությունը տարվում էր այդ ուղղությամբ:

Այդպիսի հետևողական դաստիարակությունը, բնական է, պիտի տար իր արդյունքները: Նվ ահա 1889 թվին նորաձևորտ Գեորգ Չորեքյանը, Գարեգին Հովսեփյանը (ներկայումս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ վեհափառ Կաթողիկոս), և տեսուչ Արշակ Նահապետ-

յանը ընդունում են հողեւոր կոչում՝ ձեռնադրվելով սարկավազ։

Ավարտելով ձեմարանը, Չորեքչյանը որոշում է վերադառնալ Նոր Նախիջևան և զբաղվել մանուկ սերնդի դաստիարակությամբ, ծխական դպրոցում ստանձնելով ուսուցչի համեստ պաշտոն։ Սակայն ձեմարանի վարչության աչքից չեն անցնում նրա ընդունակությունները և նա առաջարկ է ստանում վարչությունից՝ մեկնել արտասահման և հետևել քարձրագույն կրթության։ Չորեքչյանի ուսանողական ժամանակաշրջանի տենչերը դառնում են իրականություն և նա մեկնում է Լայպցիգ՝ իր կրթությունը շարունակելու։

Լայպցիգում նա ընդունվում է համալսարան և հետևում է երկու ֆակուլտետների առարկաներին՝ աստվածաբանականին և փիլիսոփայականին, ու մեկ տարի նախապատրաստվելուց հետո, ընդունվում է Լայպցիգի կոնսերվատորիան՝ որպես իսկական ուսանող։

Ավարտելով Լայպցիգի համալսարանը 1894-ին, Գեորգ Սարկավազը վերադառնում է Ս. Էջմիածին և Գեորգչյան ձեմարանում ստանձնում երաժշտության դասատուությունը։ Մեկ տարի ձեմարանում պաշտոնավարելուց հետո, 1895 թվին, տեղափոխվում է Նոր Նախիջևան և տեղի հողեւոր սեմինարիայում դասավանդում երաժշտություն, եկեղեցական պատմություն և բարոյագիտություն։

Մտնելով ուսուցչական ասպարեզ, Չորեքչյան Սարկավազը նվիրվածությամբ շարունակում է հայ ուսուցչի պատվավոր կոչումը, երաժշտության դասեր տալով նաև Նոր Նախիջևանի հայկական Կոստյան օրիորդաց դպրոցում և բոլորում է մի բեղուն ժամանակաշրջան՝ 1894-ից մինչև 1913 թվի, շուրջ 19 տարի։

1913 թվականը լեկվաճառ տարի է հանդիսանում Սարկավազ Չորեքչյանի վյանքում։ Գեորգ Ս. Կաթողիկոսի դիվանագետ Բազդրատ արքեպիսկոպոսը հեռագրով հայտնում է նրան՝ ներկայանալ Կաթողիկոսին։

Չորեքչյան Սարկավազը շտապում է կատարել վեհապառ Հայրապետի վամբը և հասնելով Էջմիածին՝ ներկայանում է Վեհին։ Գեորգ Ս. ը դիմում է նրան հետևել խոսքերով. «Բեզ հրավիրել եմ հատուկ գործի համար, սակայն պիտի խոսք տաս՝ ասածս կատարել և եթե կիսոստանաս, նոր միայն կհայտնեմ վանքերու նպատակը»։ Չորեքչյանն ըմբռնում է գործի էությունը և առանց տատանվելու պատասխանում է.

«Այն օրը, երբ ես թողնեի ձեմարանը և վանք մտա, Հայոց Հայրապետին համա-

տարմություն ուխտեցի. հրամայեցե՛ք, տարեմ»։

Կաթողիկոսը շարունակում է. «Որոշե՞քեզ վարդապետ ձեռնադրել և առաջնորդական փոխանորդ նշանակել Նոր Նախիջևանում։ Ասում էին, որ դու քո հարմարությունները չես թողնի ու չես դա»։

— Ինչ որ ասել են, այդ եղել է նրա համոզմունքը, իսկ իմ համոզմունքը ես տարարեցի, — պատասխանում է Սարկավազ Չորեքչյանը։

Այնուհետև, Չորեքչյանը հարցնում է Վեհի հապառից՝ թե որքա՞ն նպատակահարյուկլիսի առաջնորդական փոխանորդ նշանակել մի վայրում, ուր ինքը երկար տարի եղել է քահանաներին ստորադաս սարկավազ։

Կաթողիկոսը հարտնում է.

— Քո մասին իմ ստացած տեղեկություններն արևքան դրական են, որ ամենևին կատարվածում, որ դու պատվով կկատարեաս պաշտոնը թե՛ քեզ, թե՛ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին համար։

Սլ ահա նույն 1913 թվի ամառը, հունիսին, Չորեքչյանը ձեռնադրվում է վարդապետ և Ներքին գործերի նախարարի մաձայնությունն ստանալով, նույն 1. թվի նոյեմբերին մեկնում է Նոր Նախիջևան և անցնում առաջնորդական փոխանորդ պարտականությունների կատարմանը։

Չորեքչյանի առաջնորդական գործունեությունը զուգահեռվում է ցարական ռեակցիոն ուժեղացմանը Կովկասում։ Տեղական վաքականությունները և համայնքները խնդիրովաժ էին ցարական կառավարության վարմունքից և պաքարում էին իրենց գալին ինքնուրույնությունը պահելու համար։ Պաքարը գնում էր կրոնի, լեզվի, ազգայնությունների և ավանդությունների պապանման և զարգացման ուղղությամբ։ Չորեքչյանն սկսում է ծավալել ծխական դպրոցների ցանցը, ուսուցանել և զարգացնել մեթոդներ լեզվի դասավանդությունը և տարածումը, գաղութը կապված պահել Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հետ և բոլոր բարեգործական կրթական, կրոնական հաստատություններ համաձայնեցնել Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսության շուրջը՝ նոր շունչ ու ոգի ներշնչել այդ ընկերություններին և մղելով նրանց պի գոհարեություն, դեպի ազգային փոքրամասնությունների իրավունքների անաղաղ պաշտպանությունը և պահպանումը։

Այս իսկ հողի վրա նա բազմաթիվ գամներ ընդհարումներ է ունենում տեղական իշխանության ներկայացուցիչների հետ՝ կրում է շատ անախորժություններ, բազմ

այնուամենայնիվ, շարունակում է սկսած աշխատանքները՝ հանուն հայ ժողովրդի իրավունքների պահպանման: Հաղթանակը մնում է Չորեքչյանին: Նոր Նախիջևանի հայությունը ապրում է իր կրթական և կուլտուրական կյանքի վերելքը:

Կովկասյան ճակատում թրքական հրոսակներ

Ս. Էջմիածնի միաբանությունը և Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետը չէին կարող իրենց ջուրերի և եղբայրների տառապանքների հանդեպ լուկ ականատեսի դերում մնալ: Եվ ահա 1915 թվին Ս. Էջմիածնում կայանում է մի համագումար՝ օգնությունը կազմակերպելու համար: Ամենուրեք

Ամենայն Հայոց Հայրապետը Նոր Նախիջևանի առաջնորդական փոխանորդ եղած ժամանակ, 1913 թ.:

րի մոլեգնությունը, առաջին հերթին, պայթում է անգլիկ և անպաշտպան հայության գլխին: Սկսվում է անասելի հալածանք, կողոպուտ և կոտորած հայերի դեմ: Փոքրաթիվ բեկորները ապաստանում են Կովկասի մոտակա սահմանամերձ վայրերը, գլխավորապես Երևանի և Կարսի շրջանները, այնտեղ որոնելով փրկություն և կյանքի ապահովություն:

Հիմնվում են եղբայրական օգնության կոմիտեներ, որոնք սկսում են զբաղվել գաղթականության տեղավորման, մատակարարման և առողջապահական հարցերով: Կարիքը օրեցօր շատանում էր: Ընչազուրկների, որբերի և անապաստանների թիվը ահռելի չափերի էր հասնում: Անհրաժեշտ էր արագ գոր-

ծունեություն, ժրաջան աշխատանք, խնամք և հոգածություն:

Այս իսկ պահանջներից ելնելով, 1916 թվին Գեորգ Ե. Բ. Կարգադրում է Չորեքշաբթի Վարդապետին վերադառնալ էջմիածին: Նա նշանակվում է Սինոդի անդամ և Ս. էջմիածնի ու Երևանի եղբայրական օգնության մասնաճյուղերի նախագահ:

Նույն միջոցին Գեորգ Ե. Կաթողիկոսը գտնվում էր Թբիլիսիում: Չորեքշաբթի Վարդապետը ներկայանալով Վեհին՝ իրազեկ է դառնում իր նոր պաշտոններին ու պարտականություններին: Նա բարվոք է համարում մի քանի օր մնալ Թբիլիսի և ծանոթանալ եղբայրական օգնության կենտրոնական վարչության գործերի ու աշխատանքների հետ: Չորեքշաբթի Վարդապետի համար պարզվում է, որ եղբայրական օգնության գործերը թողնված են բախտին և պատահականության, ինչպես օրինակ, հայտնի է դառնում, որ գաղթականության համար պատվիրված են տասնյակ վագոններով կենսամթերքներ և այլ իրեր, որոնց դրամները լրիվ կերպով վճարել են, բայց, այնուամենայնիվ, ապրանքները չեն ստացվում: Չորեքշաբթի Վարդապետը իր սեպուհ պարտականությունն է համարում նախ և առաջ լուծել այս կնճիոր և գաղթականությանը կենսամթերք հասցնել:

Նրա ձեռք առած հետապնդումների և կտրուկ ջանքերի շնորհիվ, դրությունը փոխվում է. 1917 թվին պարենի և մթերքների հոսանքը շուտ է գալիս դեպի Երևան ու էջմիածին: Միաժամանակ նոր պատվերներ են տրվում գաղթականության կարիքների համաձայն:

Գաղթականության՝ պարենավորումը կազմակերպելով, Չորեքշաբթի Վարդապետը ի հայտ է բերում իր կազմակերպչական և տնտեսական մեծ ընդունակությունները: Նա կրճատում է վերադիր վճարները, ապահովում է մթերքների շտապ տեղափոխությունը, վագոնների դատարկումը, կազմակերպում է հատուկ փոխադրական միջոցներ՝ մթերքները բաժանումներին հասցնելու և, այսպիսով, հնարավորություն է ստեղծում աժամ գներով պարեն մատակարարել:

Դալով էջմիածին, նա վերակազմում է եղբայրական օգնության դեկավարությունը և հաշվապահությունը, ցուցակադրել է տալիս բոլոր գաղթականներին, ամեն մի ընտանիքի տալիս է նպաստի քրեդիտներ, որով և կանխում է բազմաթիվ թյուրիմացություններ, տրտմաններ և ղեղձարարություններ:

Այս ժամանակաշրջանի նրա գործունեության մեջ ակնառու տեղ է դրավում որքերի

հավաքումն ու խնամքը, որոնց թիվը հասնում է մինչև 800-ի: Կահավորվում են որբանոցները և նրանց հարակից դպրոցները, ապահովվում են ուսուցչական փորձառու և որակավոր կադրերով, հատուկ ուշադրություն է դարձվում առողջապահական պայմաններին և մաքրությանը:

Մինչ այդ՝ այստեղ այնտեղ անգործադրելի մնացած գումարները շարժման մեջ են դրվում և գործադրվում որոշված նպատակին: Չորեքշաբթի դիմումների համաձայն, պետությունից ստացվում են գաղթականության համար դպրոց բանալու հատուկ գումարներ, որոնք լրիվ օգտագործվում են:

Այս անդուլ և ամենօրյա աշխատանքի համար, որ տևում էր վաղ առավոտից մինչև ուշ երեկո, Չորեքշաբթի Վարդապետը վճարում էր իր առողջությանը ու հիվանդանում է:

Գեորգ Ե. Կաթողիկոսը, գնահատելով և ունդուն և անձնվեր Վարդապետի անշահախնդիր գործունեությունը, 1917 թվին նրան ձեռնադրում է եպիսկոպոս: էջմիածին միաբանությունը նրան ընտրում է վանական կառավարության նախագահ և Մայր տաճարի լուսարարապետ:

1921 թվին, Կաթողիկոսի հանձնարարությամբ, Սրբազանը մեկնում է Թբիլիսի՝ Վրաստանի թեմի եկեղեցական գործերը կարգավորելու: 1922-ին գումարվում է Վրաստանի թեմի պատգամավորական ժողովը և միաձայնությամբ նա ընտրվում է թեմի առաջնորդ: 1925-ին կրկին վերընտրվում է, սակայն 1926 թվի վերջին հրաժարվում է Վրաստանի թեմի առաջնորդական պաշտոնից ու վերադառնում Մայր Աթոռ Ս. էջմիածին: 1927 թվին Համազգային եկեղեցական ժողովը նրան ընտրում է Ս. էջմիածնի Գերագույն Հոգևոր Խորհրդի անդամ: Գերագույն Հոգևոր Խորհրդի և Կաթողիկոսի կարգադրությամբ, 1926 թվին, նա մեկնում է Թբիլիսի՝ այնտեղ ծայր առած Ազատ եկեղեցական շարժումը դադարեցնելու: Թեմի նախկին առաջնորդի անունը և հեղինակությունը բավական էին, որ սկսած շարժումը ինքնին դադարեր: Չորեքշաբթի Սրբազանին հաջողվում է ազատ եկեղեցականներից վերցնել եկեղեցիները: Նրա այս գործունեությունը արժանանում է Կաթողիկոսի բարձր գնահատականին:

Այս պայքարի, վայրկյանների և անցյալների ընթացքին, Չորեքշաբթի Սրբազանը հենվում է հավատացյալների կամքի և ժողովրդական ընտրական իրավունքի վրա և ամենաջերմ ու աննահանջ կերպով պաշտ-

պանոսում ժողովրդավար սկզբունքներն ու իրավունքները: Խոստանալով վարչարարությունից և հիմնվելով ժողովրդի իղձերի ու տենչերի, և նրանց ընտրական իրավունքի վրա, Չորեքյանին հաջողվում է համագործակցորեն վերացնել հավատացյալ համայնքներում տեղ դառած հիվանդագրին երևույթները:

1929 թվին Չորեքյան Սրբազանին տեսնում ենք Հյուսիսային Կովկասում՝ զբաղված նույն խնդիրներով, որոնցով կլանված էր նա Վրաստանի թեմում: Նա կարգավորում է Հյուսիսային Կովկասի եկեղեցական գործերը և վերադառնում Ս. Էջմիածին:

1932 թվին, երջանկահիշատակ Գեորգ Ե. ի մահվանից հետո, Ս. Էջմիածնում գումարվում է Ազգային-Եկեղեցական ժողով՝ կաթողիկոսի ընտրության կապակցությամբ: Ժողովը Գեորգ Սրբազանին ընտրում է Մայր Աթոռի Գերագույն Հոգևոր Խորհրդի անդամ:

1938 թվի ապրիլ լույս 6-ի գիշերը վախճանվում է երջանկահիշատակ Խորեն Ա. Կաթողիկոսը:

Այդ միջոցին Չորեքյան Սրբազանը Ս. Էջմիածնից բացակայում էր: Նա մարտի վերջերին մեկնել էր Լենինական և Թբիլիսի, Վեհապետի որոշ հանձնարարություններով և դեռ չէր վերադարձել:

Թբիլիսիից վերադառնալով Էջմիածին, նա Խորհրդի անդամ Արսեն եպիսկոպոս Ղըրտճյանից ստանում է հանգուցյալ Կաթողիկոսի կողմից նախօրոք պատրաստված կոնդակը, որով նա նշանակվում էր Ամենայն Հայոց Հայրապետական Տեղակալ:

Տեղակալ Սրբազանը, Հոգևոր Խորհրդի անդամների հետ, շարունակում է Մայր Աթոռի ղեկավարման գործը մինչև 1941 թվականը:

1941 թվին հրավիրվում է Ազգային-Եկեղեցական ժողով, սակայն, եպիսկոպոսների թվի պակասության և արտասահմանից ժամանած պատգամավորների ոչ բավարար քանակի պատճառով՝ կաթողիկոսական ընտրությունը հետաձգվում է: Ժողովը Գեորգ Սրբազանին ընտրում է Ամենայն Հայոց Հայրապետության Տեղակալ:

Այս օրերին սկսվում է Հայոց Հայրապետության կազմակերպման և ծաղկման մի նոր պատմական ժամանակաշրջան, երբ Գեորգ Սրբազանը հայտնաբերում է իր գործունեության լավագույն արդյունքները՝ Մայր Աթոռը պահելու և բարգավաճելու ուղղությամբ:

Իր ամենօրյա և անդուլ աշխատանքներով, Տեղակալ Սրբազանը ղեկավարում է տեղական և արտասահմանյան թեմերը, տալով պատշաճ հրահանգներ և ուղղություն: Մայր

Աթոռի ղեկավարությունն ղգալի և շոշափելի է դառնում ամենուրեք՝ թե՛ Մայր Հայրենիքում և թե՛ գաղութներում: Հատուկ պատվիրակություններ են ուղարկվում արտասահման՝ գաղութահայ եկեղեցիների և կրոնական կարիքների ուսումնասիրության համար: Կապը Մայր Աթոռի և գաղութահայության միջև հետզհետե ամրապնդվում է՝ տալով շոշափելի արդյունքներ:

Վրա է հասնում Հայրենական Մեծ Պատերազմը: Գերմանական Ֆաշիստական հորդանները, իրենց բազմաթիվ բանակներով, անակնկալ, հարձակվում են մեր փառապանծ Հայրենիքի՝ Սովետական Միության վրա:

Սրբազան Տեղակալը իսկույն կանգնում է մեր Հայրենիքը պաշտպանելու դիրքերում և իր կոչերով, կոնդակներով ու նամակներով, ինչպես Մայր Հայրենիքում, նույնպես և Սփյուռքի հայության մեջ, կազմակերպում է Հայրենիքը պաշտպանելու օգնությունը:

Այստեղ անհրաժեշտ է նշել Հայաստանյայց եկեղեցու պատմական մեկ առաքելությունը, որ պահպանվել է Մայր Աթոռի գահակալների կողմից՝ Ս. Գրիգոր Լուսավորչի օրերից սկսած մինչև վերջին ժամանակները: Հայ եկեղեցին միշտ կանգնել է իր ժողովրդի և իր պետականության կողքին և ամենաշեղծ պաշտպանությունը և աջակցությունը ցուցաբերել Հայրենիքի ծանր օրերին: Մեր պատմությունը հարուստ է Հայ եկեղեցու և հայ եկեղեցականի անօրինակ զոհաբերության փաստերով՝ հանուն հայ երկրի, հայ Հայրենիքի և հայ ժողովրդի:

Երբ 1941 թվի հունիսի 22-ին դարանամուտ թշնամին դավաճանորեն ներխուժեց մեր սահմանները, Տեղակալ Սրբազանի առաջին խոսքն եղավ. «Հայրենիքի հետ և Հայրենիքի համար»:

1943 թվին նա կոչ ուղղեց համայն հայության՝ «Մասունցի Դավիթ» տանկային շարասյունը ստեղծելու, կազմակերպելու և մեր փառապանծ Կարմիր Բանակին տալու համար:

Արտասահմանյան ողջ հայությունը, և այն էլ բոլոր երկրներում և գաղութներում, իր լայն աջակցությունը բերեց այս նվիրական ու մեծ գործին: Այդ միջոցներով կազմակերպված «Մասունցի Դավիթ» տանկային շարասյունները ռազմաճակատ դուրս եկան և կռվեցին մոլեգնած հորդանների դեմ:

«Էջմիածին» ամսագրի 1944 թվի նոյեմբեր-դեկտեմբեր միացյալ համարում, Տեղակալ Սրբազանը «Ս. Էջմիածնի պատվիրակության աշխատանքները» խորագիրը կրող իր մի հոդվածում գրում էր. «Մեր ամեն մի

հավատացյալ, իր սրտի և հոգու խորքում երկու նկար ունի դրած. դրանցից մեկը Մայր Հայրենիքի նկարն է, իսկ մյուսը՝ Մայր Աթոռը:

Տեղակալության շրջանի կոչերն ու կոնդակները, հորդորները համայն հայ ժողովրդին, լի են նմանօրինակ արտահայտություններով, որոնք բացատրում են այն մեծ հայրենասիրությունը, որ իր տարիքին զուգընթաց, կուտակել է իր հոգում մեր ծերունազարդ Հայրապետը:

Տեղակալ Սրբազանի այսպիսի եռանդուն և անդադրում գործունեությամբ խանդավառված էր հավատացյալ ողջ ժողովուրդը՝ Մայր Հայրենիքում ու գաղութներում:

Մեր հաղթանակների շունչն ու ոգին, Գիներալիսսիմուս Ստալինը, 1945 թվի ապրիլի 19-ին ընդունեց Տեղակալ Սրբազանին և ընձեռնեց մի շարք դոկտրինային և արտոնություններ՝ Հոգևոր Զեմարանի բացումը, սեփական տպարան ունենալու արտոնությունը, համազգային եկեղեցական ժողովի գումարումը և այլն:

Մեծ Առաջնորդի առանձնաշնորհումները և բարեացակամ ուշադրությունը՝ Մայր Աթոռ վերակառուցելու ուղղությամբ, անջնջելի կմախք բոլոր ժամանակաշրջաններում՝ հայ հավատացյալների՝ ներկա և գալիք սերունդների սրտերում: Այս իսկ հանգամանքը արտասահմանի մեր գաղութներում ստեղծեց խանդավառություն, երախտագիտություն դեպի հանստուն Առաջնորդը, և բոլորին ոտքի հանեց և լծեց աշխատանքի, հանուն Մայր Աթոռի վերածննդի և Սովետական Հայրենիքի է՛լ ավելի ծաղկման ու զարգացման:

1945 թ. հունիսի 16-ին Մայր Աթոռում գումարվեց Ազգային-եկեղեցական ժողով:

Այս ժողովը իր կազմի լիակատարությամբ գերազանցեց մեր նախկին ժողովները: Ժողովին մասնակցում էին Մայր Հայրենիքի և Սփյուռքի թեմերի բոլոր ներկայացուցիչները և առաջնորդները, ինչպես և Ս. Երուսաղեմի և Կ. Պոլսո Պատրիարքությունները: Ժողովը առանձին փայլ և հմայք ստացավ մեր եկեղեցու ամենաականավոր սյուներից մեկի՝ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ վեհափառ Կաթողիկոս Ս. Տ. Գարեգին Ա.ի մասնակցությամբ: Զեմարանի երկու նախկին սաներ, դասընկերներ, երկու օժակիցներ, որպես Հայ եկեղեցու

ուխտյալ և երդվյալ առաքյալներ, երկու դասավոր կաղնիների նման կողք կողքի եկան:

Առաջին իսկ հանդիպումից և խորհրդակցություններից, հնչեց հայ ժողովրդի միասնականության կոչն ու գաղափարաբանությունը, — Սովետական Հայրենիք և Մայր Աթոռ: Այս կազմեց ժողովի ոգին ու նշանաբանը: Ս. Էջմիածնի զանգակների քաղցր և փառքավոր դողանջների տակ, նոր շունչ առավ Մայր Աթոռը: Ազգային միասնականության գաղափարները ներծծվեցին ամենքից: Հոգու մեջ: Հայոց եկեղեցին, իր պատմական ողջ անցյալում չէր տեսել այսպիսի միասնականություն:

Պատմական առաջին դեպքն էր, որ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսը մասնակցում էր ինչպես ինքնուրույն գումարված Ազգային-եկեղեցական ժողովին. ոչ միայն նա մասնակցում էր, այլ և իր սրտի պես մաքուր և անաղարտ էր պահում հայ Հայրենիքի, հայ ժողովրդի միասնականության գաղափարը: Տիրում էր անսահման խանդավառություն:

Սովետական Մեծ Միության և Սովետական Հայաստանի կառավարությունների ներկայացուցիչները անձամբ ներկա էին Ազգային-եկեղեցական ժողովին:

Սրբազան Տեղակալն իր գործունեությամբ Հայոց եկեղեցին և նրա հեղինակությունը բարձրացրեց ըստ ամենայնի, իմաստավորելով նրա պատմական նշանակությունը և առաքելությունը Հայրենիքի պաշտպանության սրբազան գործում:

Այս մեծ և փառավոր գործն է, որ որպես լուսապսակ, հավերժորեն պիտի մնա և հիշվի մեր եկեղեցական պատմության մեջ և ուղեցույց հանդիսանա Մայր Աթոռի գահակալների համար:

1945 թվի հունիսի 22-ին նշանակվեց Կաթողիկոսական ընտրությունը: Մի խորին վեհություն էր տիրում տաճարում. միասնականության վեհությունն էր այդ, որ պարտադեպ էր ամենքին:

Եվ ընտրվեց արժանավորագույն կաթողիկոսը՝ Ս. Գեորգ Սրբազան Արքեպիսկոպոս Զորեքչյանը: Ընտրվեց միաձայն, նույն միասնականության հոգեպարար վեհության մեջ: Դողանջեցին զանգերը և հրճվանքի ալիքները դուրս թույն տաճարից՝ վարարելով հավաքված և սրտատրոփ սպասող բազմության: Նույն թվի հունիսի 24-ին տեղի ունեցավ Կաթողիկոսական Սուրբ Օծոմար:

(Շարունակելի)

ԲԱՆԱՍԵՐ

ԿԱՐԵՎՈՐ ՄԻ ՆԱՄԱԿ¹⁾

ին և նոր նամակների շատ ենք հանդիպում պատահական առիթներով, բայց շատ հաճախ աննկատ ենք թողնում ու անցնում: Սակայն կարևոր իրադարձություններ առիթ են տալիս, որպեսզի առանձին ուշադրություն նվիրենք այս կամ այն փաստաթղթին: Այդպիսիներից մեկն է այն նամակը, որ հրատարակում ենք ստորև:

1945 թ. հունիսին, օգտվելով այն առիթից, որ Ռումինիայի մայրաքաղաք Բուխարեստում էի գտնվում, հետազոտական աշխատանքներ էի կատարում քաղաքի «Ռումինահայ Կենտրոնական մատենադարան»-ի դիվանում, այդ քաղաքի դարավոր անցյալին վերաբերող նյութեր հավաքելու նպատակով:

Այդ օրերում հեռագրերն հաղորդեցին, որ էջմիածնում գումարված Ազգային-Եկեղեցական ժողովի կողմից Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս է ընտրվել Գեորգ Արքեպիսկոպոս Չորեքյանը: Լուրը արագորեն տարածվեց: Այդ առիթով, մի աննախընթաց եռուզեռ և աննկարագրելի ոգևորություն սկսվեց հայոց եկեղեցում և նրան հարակից պաշտոնական հաստատություններում (Մատենադարան, Դպրոց, «Հայաստանյան Ճակատ»-ի ակումբ): Այդ եռուզեռի ընթացքին, ես շարունակում էի իմ աշխատանքները դիվանում և ահա՜ ի՞նչ զուգահեռություն: ձեռքս ընկավ նորընտիր Հայրապետի անձնավորության վերաբերող հիսնամյա հնութուն ունեցող մի նամակ, որ ես

1) Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գեորգ Զ. ի ծննդյան 80-ամյակի և եկեղեցական, ուսուցչական և հասարակական գործունեության 60-ամյակի կապակցությամբ, «էջմիածին» ամսագրի խմբագրությունը պարբերաբար հրատարակելու է մեծ և անբասիր հովվապետի բեղմնավոր գործունեությունը արտացոլող որոշ վավերագրեր: Նշված նամակը այդ շարքի նյութերից է:

Խմբագրություն

արտագրեցի և, նկատի առնելով նրա ներկայացրած կարևորությունը, այսօր հանձնում եմ հրատարակության:

Նամակը պատմական արժեք է ներկայացնում այն տեսակետից, որնա վերաբերում է Հայկական Եկեղեցու այսօրվա գերագույն Պետի երիտասարդությանը և տեղեկություններ է տալիս նրա մեծ արժանիքների մասին: Բովանդակությունը Սուլավայի հայերի հոգեվոր հովվության համար մի հարմար, պատրաստված թեկնածու գտնելու խնդրն է: Պատասխանելով Սուլավայի հայոց Ազգային հոգաբարձության նախագահի 11 մայիսի 1894 թվակիր մի նախամին, մեր նամակագիրը, որ Հուսիկ վաղապետն է (Զոհրաբյան), տվյալ խնդրով իր կատարած բանակցությունների մասին տեղեկություններ է հաղորդում: Ըստ որում, պարզվում է, որ նրա կողմից այդ ուղղությամբ առաջարկ է եղել նախ Ստեփան Կանալանցին, որից սակայն որևէ պատասխան չստանալով մինչև այդ, նա կանգ է առնում 26-ամյա երիտասարդ Գեորգ Սարկավազ Չորեքյանի վրա, երկարորեն գովաբանում նրա բարեմասնությունները, վկայում նրա մեծ արժանիքների մասին:

Այս նամակը մենք այսօր հրատարակության հենք տալիս որպես ապացույց այն բանի, որ Հայաստանյայց Եկեղեցու այժմյան գերագույն Պետի—այդ անբասիր եկեղեցականի—անձնական արժանիքները շատ վաղուց են զնահատված եղել, դեռևս երիտասարդության շրջանից. ուրեմն և ո՞րքան բարեպատեհ դեպք է եղել նրա ընտրությունը 1945 թ. հունիսին Ազգային-Եկեղեցական համագումարի կողմից և բարձրացումը Ամենայն Հայոց հայրապետական աթոռի վրա:

Նամակի բնագիրը, ուրիշ արխիվային նյութերի հետ, դեռևս պատերազմից առաջ է տարված եղել «Ռումինահայ Կենտրոնական Մատենադարան»-ը, որտեղ կենտրոնացված են նաև Ռումինիայի այլ կողմերից բերված ուրիշ շատ փաստաթղթեր:

Ահա նամակը.

Մեծապատիւ Պարոն Վարդերես Կարապետի Ասպետ-Քրտնգովեան, բարեջան նախագահ Ազգային Հոգաբարձութեան Հայոց Սուլապալի.

Ընկալալ զթուղթ, զոր ի 11 ամսոյս թ. 53 գրեալ էիք, յուշ առնելով ինձ զխոստումն իմ, զոր տուեալ էի ի Բելց, վասն ցուցանելոյ զքահանայ ոք կամ վարդապետ գերմանագէտ, հմուտ եկեղեցական կարգաց և բարեբարոյ:

Ունենալով ի նկատի զկարեւորութիւնն խընդրոյն, փութամ աստի՝ ի նախիջեան քաղաքէ վիճակին Բեսարաբիոյ գրեւ պատասխանի, չեւ եւս դարձ արարեալ ի քնակավայրն իմ ի Քիշնեւ, և ոչ անագան երանելոց եմ:

Յետ տեսակցութեան իմոյ ի Բելց ընդ Ձեզ, Գերամեծար Պարոն, ի ժամանելն իմ ի Քիշնեւ զցանկութիւն Հայոց Սուլապալի ոմեւ զոք բարեկիրթ ի հովիւ, նամակաւ յայտնեցի բարեկամին իմոմ Պ. Ստեփանոսի Կանայեան, որ յետ աւարտելոյ զընթացս ուսման ի Հոգեւոր Ճեմարանի Մայր Աթոռոյ Սրբոյ Էջմիածնի, զամս ինն տեաւ է յՆերսպա, յատկապէս ի Գերմանիա եւ այժմ է, ուսուցիչ ի Հոգեւոր Սեմինարիային Շուտոյ: Խնդրեցի զնա, եթէ հաճիցի՝ ընկալցի զկոչումն քահանայի կամ վարդապետի ի վերայ հայազգի ժողովրդոց մերոց ի Սուլապալի, կամ ցուցցէ զայլ ոք արժանաւոր. ցայսօր չընկալալ պատասխանի:

Բարեբախտաբար աստ, ի նախիջեան քաղաքի, հանդիպեցայ Սարկաւագի ունեմն ի միաբանից Մայր Աթոռոյ Սրբոյ Էջմիածնի Զօրէքեան Գէորգ անուն: Սարկաւագդ այդ հնգօք ամօք յառաջ աւարտեալ զընթացս ուսման ի Ճեմարանի Մայր Աթոռոյ ըստ

տնօրէնութեան վեհափառ Հայրապետին Հայոց Տեառն Մակարայ Ա. կաթողիկոսի, առաքեցաւ ի Գերմանիա, յուսանել անդ զերոպական երաժշտութիւն: Եկաց նա ի Լայպցիգ զամս շորս եւ ամիսս վեց եւ յայսմ ամի դարձարար ի Ս. Էջմիածին, իսկ այժմ գտանի ի հայրենիս իւր, ի տես ծնողաց եկեալ:

Գիտելով զի Սարկաւագն քաջ հմուտ է եկեղեցական երգեցողութեան մերում, դիտէ եւ զերոպական երաժշտութիւն ունեալ ի Լայպցիգ, խօսի գերմաներէն, կոչեցի զնա առ իս եւ յայտնեցի զցանկութիւն ժողովրդեան տեղւոյդ. նա յօժարեցաւ. եթէ լիցի համաձայնութիւն երկուտեք, մնայ նմա ձեռնարիլ վարդապետ եւ զալ այդր:

Վասն սարկաւագիդ մկայեմ զի է նա հմուտ հայերէն լեզուի, եկեղեցական կարգաց, եւս եւ հայկական եւ եւրոպական երաժշտութեանց. ի բերանոյ նորա մկայեմ զի նա, ի լինելն ի Լայպցիգ, լուեալ է դասախօսութիւն յաստուածաբանական ֆակուլտետի Համալսարանին: Այրն երեկ հանդարտաբարոյ եւ ամաց իբրեւ 26-ից:

Եթէ հաճիցի Հոգաբարձութիւնդ, կարէ մտանել ընդ սարկաւագին ի բանակցութիւն ըստ հասցէիս.

В Нахичевань на Дону
Его Преподобию Архидиакону
Геворку Чорекчянцу.

Օրհնելով զՁեզ եւ զհայ հասարակութիւն տեղւոյդ, ողջունիւ յարգանաց Մնամ:

Գերագնիւ Տէր,
Վասն Ձեր աղօթարար
Յուսիկ վրդ.

29 դեկտ. 1894 ամի,
ի նախիջեան

ՏՊԱԿՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՄԱՅՐ ԱԹՈՒԻՑ

Լ. ԱՃԵՄՅԱՆ

(Հայրենադարձ մտավորական)

ԱՆՄՈՒԱՆԱԼԻ ՊԱՆԵՐ ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱՆՈՑԻՆ ՄԵՋ

Նա շատոնց և բազմիցս իմացած էի, թե հայոց արդի ազգընտիր Հայրապետը այն անձն է, որ կրցեր է հավատքը գործքով արտահայտել, որովհետև Նորին Վեհափառության խոր համոզումն է, թե եկեղեցին ինքնին նախառակ չէ, և ան կապողի եկեղեցի ըլլալն, եթե չի ծառայեր ժողովրդի շահերուն, որ նույն ատեն հայրենիքի շահը ըսել է: Դեռ ե-գիպտոս եղած ատենն, ես լսեի էի իր իմաստուն նախաձեռնության մասին, որով ան կարողացած էր, նոր կարգերու ու նոր ժամանակներու վերանորոգման պետք ունեցող Հայրապետական Աթոռի, հայոց եկեղեցական-վարչական կեդրոնի գոյությունը զարթոնքի ճանապարհին վրա դնել:

Ուստի և մեծագույն փափաքս էր, Հայրենիք վերադարձն հետո, առիթով մը ներկայանալ Նորին Վեհափառություն Գեորգ Զ. Հայրապետին, առնելու համար իր աջը և հայտնելու զգացումներս իր կատարած բարձրորեն գնահատելի գործի մասին, մտածելով որ ատիկա կրնա նաև արտահայտությունը սեպվիլ զգացումներուն արտասահմանյան հայությունն ստվարագույն մասին, որուն սըրտին ու գիտակցության մեջ այնքան լայն տեղ է գրաված Հայոց Հայրապետությունը: Էջմիածին է՝ և կամառ իբրև հայոց կրոնա-վարչական կեդրոն և մխիթարության սրբատեղի:

Տիկնոջս հետ միասին դեկտ. 25-ին ուղեվորակեցանք դեպի Էջմիածին, որուն հեռավորությունը այժմ վերածված է 30—35 րոպեի, շնորհիվ ասֆալտապատված լայն և գեղեցիկ ճանապարհին, որ Հայաստանի այդ շրջաններու կկապե մարաքաղաքին:

Մոտ 43 տարի առաջ էր, որ առաջին անգամը ըլլալով, ես անցած էի այս ճանապար-

հեն, դարձյալ Էջմիածին երթալու համար: Խարխալած ֆուտկոն մըն էր այն ժամանակ մեզ տանողը խորտուրտ ալս ուղիեն, ուր փողին մարդ կխեղդեր: Այժմ մարդատար ու բեռնատար անթիվ ինքնաշարժներ են, որ կլեցնեն այս սքանչելի ծառուղին, որուն երկու կողմերը պարտեզներու և այգիներու ընդարձակ տարածություններ են գրաված, ալժամ ձյունածածկ, որոնք դեռ նոր վերջացած եռուն աղխատանքն կհանգստանան՝ կարճ ատեն հետո նոր ոքեռությունը կլայնը և հրապույր ընծայելու համար երկրի զավակներուն: Քիչ հետո, ճանապարհի երկու կողմի վրա, ծառաշատ պարտեզներու կամ այգիներու եզերքը, ճաշակավոր վիլաներու շարքեր կսկսին որոշ հեռավորությամբ:

— Ներգաղթողներու հատկացված տուններ են,— կսե ուղեկիցս: Կնայիմ ուշադրությամբ պատուհանները ծածկված են ճերմակ, մաքուր վարագույրներով: Խնամոտ ձեռքերու ներկայացումը անկերն է: Վերադարձին պիտի տեսնեինք, որ բոլոր տուններն ալ էլեկտրական լույսով ողողված են:

Բայց ահա արդեն Էջմիածին ենք: Մեր ճամբան կանցնի Հռիփսիմի տաճարին առջևն, որ հիմա շրջապատված է նոր թաղամասերով, մինչ առաջ բաց դաշտի մեջ էր ան: Ո՛չ, Էջմիածինը այժմ նախկին գյուղը չէ: Լաթն ու ասֆալտապատ փողոցները, հայկական ճարտարապետությամբ կառուցված և էլեկտրականությամբ լուսավորված բազմաթիվ գեղեցիկ տուններ կվկայեն: Թե ան արդեն քաղաք մըն է, կվկայեն՝ թե հայրենի հարազատ ու շինարար ձեռք մը մոգական գավազանի հպումով մը վերափոխած, շենցուցած և նստկի՛ն խեղճ ու կրակ, հողաշեն ու փողեթաթախ վաղարշապատը:

րուն, ծանոթ՝ արտասահմանյան դժվարություններում, հանգամանքներում և այդ պատճառով ալ զգուշավոր ու խոհական, որ չաճապարհեր իր որոշումներում մեջ, սկզբունք ընտրած ըլլալով՝ հազար շափել, բայց մեկ կտրել: Ան կսիրե լսել և լուսաբանվի:

Վեհափառը կհշտարարե մեզ: Ծաշի ընթացքին մենք կըմբռնենք էջմիածնի անապակ գինին: Արեւելահայոց հնապանդ ու սիրական սովորությունն է բաժակաճառը: Վեհափառ Հայրապետը առաջինը ինքը կըլա բաժակ առաջարկողը ժողովուրդներու հոշականուն առաջնորդ Մեծ Ստալինի կենացը, որու ծննդան 70-ամյակի հանդիսությունները նոր վերջացած էին էջմիածնի շրջաբակին մեջ: Հաճույքով կտեղեկանանք այս առիթով թե՛ Վեհափառ Հայրապետը շնորհավորական հեռագիր մը ուղղած է Սովետական Միության Կառավարության իմաստուն Առաջնորդին, ավանդակովս մը հանդերձ արեւմտահայոց ակնկալությանց: Վեհափառը մեզ կպատմե նաև 4—5 տարի առաջ Մոսկվայի մեջ տարած աշխատանքի, Մեծ Ստալինի հետ տեսակցության և անոր մատուցած իր հիշատակալի մասին, որու վրա Սովետական Ժողովուրդներու Առաջնորդը իր ձեռագիրովը մակագրած է:

Բոլոր ժամանակներու հրովարտակներն շատ ավելի մեծ կարևորություն ունեցող այս փաստաթուղթը, Վեհափառը զետեղած է սքանչելի պահպանակի մը մեջ, որուն արտաքին կողքը կզարդարե արծաթյա բլակ մը հայկական զարդանկարչությամբ շրջանակված, ճակատին վրա սիրելի Առաջնորդին ստապիյա նկարովը:

Բաժակաճառերը իրարու կհաջորդեն. բոլորին առանցքն է Վեհափառին կատարած դերը և էջմիածնի զարթոնքը:

Գիտեմ թե արտասահմանը ինչքան կհետաքրքրվի մյուստնօրհնելով և ո՞րքան հայրենաբաղձ հոգիներ կպատսնե այդ առիթով այցելել Հայաստան: Այս մասին իմ ըրած հարցման պատասխան կստանամ թե՛ կնախատեսվի հառաջիկա տարին կատարել սպասված այս հանդես-արարողությունը, եթե արտասահմանյան հանգամանքները բարենպաստ ըլլան, ինչպես կհուսա ինք՝ Վեհափառը: Ժամանակը կոնկրետ որոշված չէ:

Որպես նոր հայրենադարձ, որուն անծանոթ չեն դրսի հանգամանքները, հարց կուտամ թե արտասահմանյան թեմերը կկատարե՞ն արդյոք իրենց պարտականություններն ու պարտավորությունները հանդեպ Մայր Աթոռին: Ցավով և ամոթով կտեղեկանամ թե՛ այդ պարտականություններն ու պարտավորությունները զոհացուցիչ չեն եղած երբեք, մինչ

անոնց ակնկալությամբ հոս ձեռնարկած են գործերու, որոնք սաստկապես պիտի վնասվին, եթե շարունակվի այս ընթացքը:

Համոզված ըլլալով թե Երուսաղեմի պատրիարքական ընտրության խնդիրը օրվան կարելի է հարցն է արտասահմանյան ազգային շրջանակներու համար, կուզեմ տեղեկանալ թե ի՞նչ կխորհի այդ մասին Հայ Եկեղեցիի ընդհանրական Պետը, նկատի առնելով Երուսաղեմի միաբանության խիստ անբավարար թիվը, ինչպես նաև Պաղեստինի հիմնովին փոխակերպված գոյավիճակը, որուն հետ կապված է նոր ընտրվելիք Պատրիարքին վավերացման խնդիրը: Վեհափառը խորապես ծանոթ է Երուսաղեմի, մասնավոր վերջին քանի մը տասնամյակներու անցուդարձներուն: Ան ունի իր տեսակետներն ու ծրագիրը, որոնց գործադրության համար կկարծե թանկագին աջակից մը ունենալ իրեն, հանձին Կիլիկիո շնորհազարդ Կաթողիկոսին, որուն խոհական ընթացքին մասին ա՛յնքան զնահատանք ունի ինքը: Ինչ կվերաբերի վավերացման խնդրին, Վեհափառը ցավով կնշե նախորդ պատրիարքներին միույն ընթացքը՝ էջմիածնի իրավունքը ընդոտնելու և օտարին նախապատվություն տալու ուղղությամբ, և կհուսա հառաջիկային սրբազրված տեսնել այդ սխալը: Նախ էջմիածին, ապա՝ օտարը, եթե հարկ կա:

Կհարցնեմ եկեղեցական բարեկարգության խնդրի մասին, որ իր ընտրության առիթով ևս ծեծվեցավ արտասահմանյան լրագրություն մեջ, և կտեղեկանամ թե Մայր Աթոռի ուղարկության կեդրոնի մեջ է ա՛ն:

Ակնարկելով իր մոտավոր 80-ամյա հոբելյանին, որուն համար արդեն պատրաստություններ սկսված են տեսնվիլ այստեղ, կհավաստեմ թե ատիկա պիտի ըլլա մխիթարության և ուրախության առիթ լրատասահմանի հավատացյալ բազմություններու համար, ինչպես նաև նոր ապացույց բարվոք հարաբերության ընդմեջ Հայկական ՍՍՏ Կառավարության և Մայր Աթոռի, բայց կհարցնեմ. «Արտասահմանը պիտի կարենա՞ շոշափելի արդյունքով իր սերն ու հարդանքը հայտնել հանդեպ Մայր Աթոռին»: Վեհափառը համաձայն է, որ հորեկանը ըլլա այդ բաղձալի առիթը, բայց թե ամեն բան իրեն կախում չունի: Իրեն կախում չունի, անշուշտ, որ դուրսի մեր բազմությունները ընեն իրենց կարելին՝ արդյունավոր և հիշատակելի ընծայելու համար այդ առիթը: Այդ կախում ունի դուրսը տարվելիք աշխատանքն, առաջնորդներն և ազգային հաստատություններն, նաև հանրային մարմիններն, մամուլն ու մտավորականութենն: Պետք է հիշել

ալս առիթով՝ թե ի՞նչ դեր խաղացած է էջմիածինը անցյալի մեջ, թե ի՞նչ հսկայական զոհողություններ կատարած է ան դարմանելու համար արևմտահայ կարոտությունները և թե ի՞նչքան կարևոր է անոր գոյությունը ու պայծառությունը ներկայիս իրենց համար, նաև ապագայի համար: Արտասահմանյան մեր գաղութները, — ու ես կուզեմ զորավոր շեշտ դնել արտասահման բառին վրա, որովհետև երկրի հայությունը իր հարազատ պետության հոգը ունի ստանձնած, — լիովին ի վիճակի են պսակելու Մայր Աթոռի արդար ակնկալությունը, մշտնջենավորելու համար գոյությունը իջման խորանին առջև առկած ող կանթեղին, որովհետև «հաւատք առանց գործոց մեռեալ են»:

Մեր խոսակցությունը կընդարձակվի, անցնելով գաղութի գաղութ, դեպքե դեպք: Հաճախ անցյալն է, որ կվերակենդանանա իր ստվերոտ և հուսո նշույլով լուսավորված երեսներով, բայց ավելի շատ ներկան, և մանավանդ մեր ժողովրդի ապագան է, որ կդեմոստրացի մեզ: Վեհագահուր խանութավառությամբ կարտահայտվի հայրենի կառավարության ձեռնարկած հսկայական շինարարությանց

մասին, ներգաղթի մասին, որ կհավաստեն՝ մ պիտի շարունակվի, ու կանգ կառնեն վերանորոգության խնդրի վրա Մայր Տաճարին, այլևս օրվան խնդիր պետք է համարել, նկատի ունենալով ձեռնհաս ճարտարապետությունը եզրակացությունը. ու սրտի մեծ գոհունակությամբ կհայտնեն թե՛ արդեն գտած է մեծանուն բարեսեր մը, որոնց հետ վերջնական խոսակցությունները տեղի կունենան ներկայիս, հարթելու համար կամքն անկախ դժվարություն մը: Այս լուրը բերկրանքի առիթ է պիտի ըլլա անշուշտ բոլորին համար, նոր ու պացույց մը՝ թե հայ ժողովրդին մեջ կշարունակվի հայրենասեր բարերարներու ավանդությունը:

Ուշ գիշեր է, երբ հրաժեշտ կառնենք ընթացող հանրական Հայրապետին, էջմիածնի հայրազորով Աթոռակալին և մեծ վերանորոգիչին: Մեր ինքնաշարժը կսուրա Արարատյան դաշտի վրա օրհնության պես իջնող ձյունի ընթացմեջ: Մեծ մարու վրա, հրաշեկ աչքերնին բազմապիստ դարձյալ ինքնաշարժներուն շարժող սյունները, ու քիչ հետո լույսի ծով մը՝ պլեյադա պլացող բյուր ալյակներով: Երևան ենք, մեծ սրանչիկի Երևանը:

ՎԱՀԱՆ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

ՀՈՎՎԱԿԱՆ ԱՅՑ ՀԵՂԿԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ

(Շարունակություն)

Հնդկաստանի Բոմբեյ քաղաքը, ինչպես ա-
սացիներ, գեղեցիկ, վաճառաշահ քաղաք է։
Հարուստներն այստեղ փարթևում կյանք են
վարում, ապրում են հոյակապ շենքերում և
վաչկելում բնության պարգևած բոլոր բարիք-
ները։ Սակայն, ուշադիր այցելուն տեսնում
է մյուս ծայրահեղությունը — փարթևում պա-
լատների կողքին գետնափոր հյուղեր ու ծա-
ռերի ճյուղերից հյուսած խղճուկ տնակներ,
առանց բակի, պարտեզի և այլ հարմարու-
թյունների։ Սրանց բնակիչները քաղաքի
թշվառներն են, որոնք մի կերպ քարշ են տա-
լիս իրենց տխուր գոյությունը։ Կա, սակայն,
այստեղ և մի այլ թշվառ դաս, որը չունի ո՛չ
մի անկյուն պատասպարվելու համար։ Այս
դասի մարդիկ գիշերում են փողոցներում,
քնում մայթերի վրա, մեծ մասամբ ծովա-
փում։ չունեն ո՛չ անկողին, և ո՛չ վերմակ։
Ինչպես տեղեկացանք, միայն Բոմբեյում,
փողոցներում գիշերում են մոտ կես միլիոն
շրջմոլիկներ։

Ինչպես Բոմբեյը, այնպես և Կալկաթա ու
Մադրաս քաղաքները, շատ խոնավ են, որի
հետևանքով, երեկոյան ժամը տասից, գե-
տինն արդեն թրջված է լինում։ Գիշերներն
անկողինը միշտ թրջվում է, ուստի և ամեն
օր արևի տակ են փռում և չորացնում։ Եթե
2—3 օրը մեկ անգամ շորերը խոզանակով
շմաքեն ու արևի տակ չփռեն՝ նրանք մամ-
ուկաղում են։

Հողվածի առաջին մասում մենք տկնարկել
էինք՝ թե Բոմբեյի հայ համայնքը գոյություն
էր, սակայն պատճառները չէինք հիշատա-
կել։ Եվ որովհետև նման դեպքեր սովորա-
կան ևն եղել անցյալում և կարող են կրկի-
նվել Հնդկաստանի հայ գաղութի այլ հատվա-
ծում ևս, ուստի և պարտք ենք համարում
անդադարառաջ այդ հարցին։ Խնդիրն հետև-
յալն է։ — 1946 թվին Բոմբեյում տեղի է ու-

նենում Հայոց Եկեղեցական վարչության
ընտրությունը։ Վարչության կազմի մեջ, ի
թիվս այլ թեկնածուների, դրված է լինում
բողոքական Հովհաննես Նաջարյանի և կաթո-
լիկ Պետրոս Սահակի թեկնածությունը։ Նա-
ջարյանը տեսնելով, որ ինքը վարչության
մեջ չանցավ, մի բողոքագրով դիմեց մեզ՝
Նոր Զուլա, և խնդրեց բեկանել Պետրոս
Սահակի (Սահակյանի) ընտրությունը, որին
համաձայնարարվել էր դանձապահությունը։ Ի՞նչ
խոսք, ընտրությունը օրինակաւ չէր, որով-
հետև օտար դավանության պատկանող մի
անձն, այն ևս կաթոլիկ, Հայաստանյայց Ա-
ռաքելական Եկեղեցու վարչական ապարա-
տում պատասխանատու պաշտոն չէր կարող
ունենալ, ուստի և հեռագրով ընտրությունը
բեկանեցինք։ Մենք ո՛չ մի կերպ չէինք կա-
րող Պետրոս Սահակյանին հաստատել վար-
չության անդամ, մանավանդ քիտեխինք՝ թե
ինչպիսի՞ քայքայիչ աշխատանք են կատա-
րել և այժմ կատարում են մեր եկեղեցու դեմ
ճիզվիտ կաթոլիկները։ Նրանք միջոցների մեջ
խտրություն չեն դնում՝ պայքարելու համար
Հայաստանյայց Առաքելական Եկեղեցու ա-
նադարտության և առաքելական մաքրության
ու պարզության դեմ։ Կաթոլիկները, հատ-
կապես Հնդկաստանում, մեծ գումարներ են
ծախսում և աշխատում մեր եկեղեցիների
կողմն հողամաս գնել ու հոյակապ տաճար-
ներ կառուցել, որպեսզի հայ ճանապարհով,
իրենց շքեղ եկեղեցին հակադրելով մեր հա-
մեստ, բայց հինավուրց ու պատմական խո-
շոր նշանակություն ունեցող եկեղեցուն,
իրենց ուսմունքն ու կրոնը տարածեն։ Իհար-
կե, այս չի հաջողվում նրանց Հնդկաստա-
նում։

Թե ի՞նչ միջոցներով են կաթոլիկները
պայքարում մեր եկեղեցու ու Սուրբառական
դուրսադնական Մայր Հայրենիքի դեմ, այդ

երևում է Հոռմի կամակատար Աղաջանյան կարգիմալի և նրա մանկավանդ Մկրտիչ Արզար վարդապետի (Ն. Զուլայի 30 հայ կաթողիկոսների առաջնորդ) խլրդային աշխատանքից: Ցավ ի սիրտ, պիտի նշել, որ մեր ազգայիններից ոմանք արտասահմանում ծանոթ չեն այս դավաճան «փեռ»ների գործունեության հետ և իրենց տունն են ընդունում նրանց, իսկ նրանք էլ, օգտվելով հայ առաքելականների անփորձությունից, ամեն ջանք գործ են դնում Հայ Եկեղեցին ներսից քայքայելու համար:

Յույց տալու համար՝ թե ի՞նչպիսի նուրբ ձևերով են կաթողիկ հոգևորականները պայքարում Հայաստանյայց Առաքելական Եկեղեցու դեմ, բերենք մի օրինակ: 1944 թ. Նոր Զուլայի կաթողիկոսների առաջնորդ փեռ Արզարը դիմում է Նոր Զուլայի Կրոնական խորհրդին և արտոնագիր խնդրում՝ շրջելու ամբողջ Հնդկաստանն ու Զափա կղզին՝ կրոնական հանգանակություն կատարելու հայ առաքելականների մեջ, Թեհրանում կաթողիկոսների համալսել Եկեղեցի կառուցելու նպատակով: Կրոնական խորհրդի հայ անդամները չեն ցուցաբերում պատշաճ զգուշություն և տրամադրում են փեռին խընդրած արտոնագիրը: Կրոնական այս անգղաշյ վարժունքի դեմ բողոքներ եղել են: Այսպես, Բոմբեյի մեր ազգայիններից Քյաթիպյանը, մեզ ուղարկած մի կծու նամակով, դատապարտում էր Կրոնական խորհրդի վարժունքը: Արտոնագիր ստանալով, փեռը ասուք-փառք ճանապարհվում է Հնդկաստան և իր սև գործը տեսնում: Նա շրջում է իր ցանկացած վայրերը, դրամ կորզում մեր հավատացյալներից և շնորհակալության փոխարեն, Բոմբեյի հայոց եկեղեցու բակում, ծաղր ու ծանակի ենթարկում Հայ Եկեղեցին: Հետագայում, փեռը այդ նվիրատվություններով Թեհրանում կաթողիկ եկեղեցի կառուցեց:

Բոմբեյում եղած ժամանակ, փեռ Արզարը իջևանում է կաթողիկ Պետրոս Սահակի հյուրանոցում, այլ խոսքով՝ իր դավանակցի մոտ: Պետրոսը որոշ ցուցումներ ու դասեր է ստանում փեռից և սկսում գործել: Միակ մարդը Քյաթիպյանն է լինում, որ ժամանակին հասկանում է, թե ի՞նչ կործանարար հետևանք կարող է ունենալ Պետրոս Սահակի ընտրությունն ու հաստատությունը Հայաստանյայց Առաքելական Եկեղեցու կարևոր աշխատի մի օղակում, ինչպիսին ազգային եկեղեցու ավանդապահ—գանձապահ լինելն է, ուստի համարձակորեն դիմում է մեզ՝ խափանելու Պետրոսի ընտրությունը:

Ի լրացումն այս ամենի, պիտի ասել, հիշյալ Պետրոսը այնքան լավ նկարատեր անձն չէ: Նա սոսկալի հարեցող է թղթամու, օղու շիշը միշտ գրգռում է շիշում, առատաձեռն է, որով և հայ առաքելականների շրջանում համակրողներ ունի: Այդպիսի մարդիկ էին, որ ցանկանում էին Պետրոսին գանձապահ դարձնել: Կրքե երկուստեք բորբոքվել էին մինչև մեր Բոմբեյ հասնելը (12 ապրիլի 1948 թ.), ուր վերջնականապես, բեկանեցին ընտրությունը և հայ համայնքին բացատրեցինք մեր եկեղեցու հիմնական կանոնները ու համոզեցինք ապրել համեմալ ու խաղաղ:

Մենք կանոնադրապես դեպքի վրա, որովհետև նման դեպք տեղի ունի նաև կաթողիկոսում, որի մասին կիսոսենք հետագայում:

Բոմբեյի հայ համայնքի գոտության երկրորդ պատճառը միշտ եղել է, է և կլինի եկեղեցական վարչություն անդամ ընտրվելու չարաքաստիկ ձգտումը: Ցավ ի սիրտ, ընտրական իրավունքից օգտվողների մեծ մասն առաջադրում է իր թեկնածությունը, և ահա սկսվում է անխիմաստ ընտրական պայքարը: Այս փոքրիկ համայնքը թափանցիկ է բաժանվում, սկսվում են բամբասանքներ և անցանկալի խոսակցություններ: Համայնքի հասարակական կյանքն ավելոծվում է և ստեղծված միհն ավելի է խորանում: Համայնքայինները սկսում են դատազատ, քաղված կյանք վարել, միմյանց չեն բարևում, նույնիսկ եկեղեցում ողջունի ժամանակ միմյանց չեն ողջունում: Կան մարդիկ, որոնք քահանային անդամ չեն բաղրում:

Վերջին դաշտահանդեսի ժամանակ մենք մեծ ջանքեր գործադրեցինք հուզված մտքերը խաղաղեցնելու և համայնքի մեջ համեմատություն հաստատելու համար, որը, մատամբ, հաջողվեց մեզ: Հրաժեշտի ժամին մեր տված հորդորում ասացինք. «Սիրելի հայրենակիցներ, վաղը մեկնում ենք Դիլհի և ապա՝ Կարկաթա: Վերադարձին, մի քանի օր դարձյալ մնալու ենք ձեզ մոտ: Պողոս Առաքելի խոսքերով, ուզում ենք իմանալ՝ «Արդ, ո՞րպես կամիք, գառազանա՞ն և եկեղեցու ձեզ, եթե սիրով հոգւոյն հեղուկեան և արդարութեան և խոնարհութեան»: Համայնքի անդամները միաձայն գոչեցին. «Գալագանով չենք ուզում, վերադարձեք սիրով հոգւոյն հեղուկեան»:

Բոմբեյում մենք եղանակալի 12—28-րդ թե՛ եկեղեցում և թե՛ դաշտահանդեսներում, առիթ ունեցանք տեսնելու հայ համայնքի բոլոր անդամներին և ծանոթանալու նրանց հետ, բացառությամբ մի քանիսի, որոնք ի-

րենց հայ շէին համարում, այլ իտալացի, ֆրանսիացի և կամ ամերիկացի:

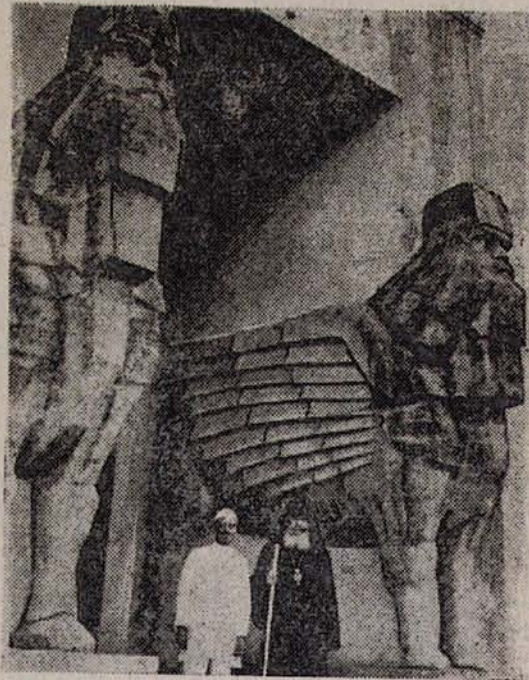
Նկեղեցական և համայնքին վերաբերող գործերի մասին կարևոր կարգադրություններ անելով, ապրիլի 28-ին Բոմբեյի Հայոց նկեղեցական վարչության նախագահի ընկերակցությամբ, սափառնակով, ճանապարհվեցինք Նոր Դելհի՝ Հնդկաստանի մայրաքաղաքը: Օդակայան ողջերթի էր եկել հայ համայնքը, որոնց օրհնելուց հետո, ժամը 1-ին սավառնակ մտանք: Դելհի հասանք ժամը 5-ին: Օդը հեղձուցիչ էր. բառիս լայն իմաստով շնչելու օդ չկար: Սոսկալի տանջվեցինք. գիշերը քնել չկարողացանք, որի հետևանքով հետևյալ առավոտ անուժ ընկած էինք անկողնու վրա և ոչինչ չկարողացանք ուտել:

Կալկաթայից մեզ դիմավորելու համար Դելհի էր եկել Նկեղեցական վարչության անդամ Սամի Բազիլը (Մեթատ Բարսեղյանը): Սա մի ժիր, աշխուժ վաճառական է, լավ ծանոթ քաղաքին, ուստի սրա ընկերակցությամբ շրջեցինք Հին և Նոր Դելհին: Հին Դելհին մի սոսկալի կեղտոտ, փոշոտ քաղաք է և գտնվում է հակասափառարական վիճակում. խողովակային դեպքերն անսպասելի են: Այստեղ կա բազմադարյան ու հոյակապ մի հսկա տեմպլ (տաճար) չորս դարպասներով: Այս տեմպլի շուրջը և շուրան է. հարյուր հազարավոր մարդիկ իրար գլխի ժողոված ապրանք են վաճառում: Գոռում գոռումից մարդ կարող է խելագարվել: Սոսկալի փարշահոտություն է այստեղ. աշխատեցինք շուտ հեռանալ: Սամի Բազիլի հետ այցելեցինք հանրահռչակ Գանդիի սպանության և դիակիրման վայրերը, որոնք արդեն ուխտատեղի էին դարձել:

Այլ պատկեր է ներկայացնում նոր Դելհին. կառավարական տունը, կառավարական կազմը, մինիստրությունները, սենատը, և դեսպանատները տեղավորված են այստեղ: Գեղեցիկ է կառավարական հսկա շենքը: Շենքերի երեք թառորդը միջարկանի են և ունեն մեծ պարտեզներ: Արևից ու շագից պաշտպանվելու նպատակով, տները այստեղ միջարկանի են կառուցվում: Քաղաքի այս մասը ունի ասֆալտապատ, բարեկարգ փողոցներ: Հյուրանոցները արտաքինով գեղեցիկ են, իսկ ներքուստ՝ տգեղ, կեղտոտ և հարմարությունից զուրկ: Համարների արժեքը չափազանց բարձր է:

Նոր Դելհիի հարավ-արևելյան մասում է գտնվում մայրաքաղաքի մայր տեմպլը, որը վերջերս է կառուցվել մի հարուստ հնդկի ծախսով: Տեմպլը հսկայական տարածություն է բռնում. ունի բարեկարգ պարտեզներ, ծառադիմեր: Տաճարը կառուցված է

կարմիր քարից, եռահարկ է. պատերը զարդարված են հնդկական հազարավոր շատուվածների մեծադիր նկարներով: Ջնայած շագին, մեր այցելած ժամանակ տասնյակ հազարավոր ուխտավորներ կային: Արգելվում է կոշիկներով տեմպլ մտնել. ստիպված ե-

Բոմբեյի Զադաշտական մեհյանի մուտքը

դանք հազնել թաղիքե հողաթափեր և ապա մտնել: Տեմպլի բակում, դարձյալ կարմիր քարից, կային մի քանի խոշոր փղերի արձաններ, իսկ տեմպլի պատերի վրա՝ կապիկների մեծադիր նկարներ: Հնդկները, ինչպես հայտնի է, պաշտում են նաև փղերին ու կապիկներին:

Ամբոխի մեջ մեր ուղադրությունը դրավեց մի նիհար ու և՛ փոքրահասակ աղջիկ, գլուխին մի կմախացած երեխայով: Թարգմանի միջոցով հարցրինք.

— Գրկած երեխան ձեր ի՞նչն է:

— Աղջիկն է, — պատասխանեց մանկահասակ կինը:

— Քանի՞ տարեկան եք:

— Տասներկու:

— Երեխա՞ն քանի տարեկան է:

— Երկու:

— Ուրեմն՝ քանի՞ տարեկան հասակում էք ամուսնացել:

— Ինը:

Իհարկե, պատասխանն ինձ համար շժմե-

ցուցիչ էր. պարզվում է, որ Հնդկաստանում 9 տարեկանը ամուսնանում ու մայր է դառնում:

Ամառը Դելհիում անտանելի շոգեր են, իսկ աշնանը ու ձմռանը՝ խիստ ցրտեր: Բոմբեյում, Կալկաթայում, Մադրասում և այլ քաղաքներում, ձմեռ չի լինում իսկ Դելհիում և Դարզեհինգ ամառանոցում վառարաններ կան ու նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներում արդեն սենյակները տաքացվում են:

Նոր Դելհիում այցելեցինք Սովետական և Իրանյան Դեսպաններին: Երկուսն էլ մեր պատվին ճաշկերույթ տվին: Մեր անցագիրը երկու դեսպանատներում կարգավորելուց հետո, մայիսի 6-ին ժամը 1-ին, մեր ուղեկիցների՝ Քեթենջյանի և Բազիլի հետ, սափառակով թռանք Կալկաթա քաղաքը, ուր կենտրոնացած է հնդկահայության կեսից ավելին, այսինքն՝ մոտ 1300—1500 հայեր: Անձրևների պատճառով, մի քանի հարյուր կիրովետր ճանապարհը բռնված էր ամպերի թանձր պատնեշով, որի հետևանքով սափառակը մեծ դժվարությամբ ժամերով անցնում էր ամպերի բլուրների միջով: Ժամը 5.15-ին հասանք Կալկաթայի Դումդում օդակայանը: Ընդառաջ էին եկել Կալկաթայի Հայոց Եկեղեցական Վարչության լրիվ կազմը, գլխավորությամբ վարչության նախագահ Մակ Զոնի, քահանայական դասը և համայնքի մի մասը:

Ներկաներին հաղորդեցինք Վեհապառ Հայրապետի օրհնություններն ու ողջունները և Մայր Հայրենիքի ժողովրդի եղբայրական ջերմ համբույրները: Օդակայանի դահլիճը թնդաց կեցցեններով՝ ի պատիվ Մայր Հայրաստանի և Վեհի:

Մանոթանալով ընդառաջ եկողներին, հյուրասիրվեցինք սառը ջրերով և ապա ճանապարհվեցինք քաղաք, որն օդակայանից 30 կիրովետր հեռու է: Առաջնորդվեցինք Ս. Նազարեթ եկեղեցին, ուր հասանք ժամը 8-ին: Եկեղեցու գավթում սպասում էր հավատացյալների հոծ բազմություն: Բարձր զանգակատնից զանգերն ազդարարում էին առաջնորդի գալուստը: Կային նաև մեծ թրվով հնդիկներ: Կալկաթայի Եկեղեցական Վարչության անդամ-կառավարիչ Զ. Հա-նանյանը մի թերթում այսպես է նկարագրել մեր ժամանումը.

«Եկեղեցու զանգակների ղողանջն այդ երեկո հուզմանախառն լացի ու կարոտի հառաչանքի սրտամաշ մթնոլորտ էր կարծեք ստեղծել: Զգացված էր նաև ինքը՝ Առաջնորդ Հայրը: Մեծ ու անսպասելի եղավ նրա հուզմունքը, երբ ներս մտավ եկեղեցու բակը և հայացքն ընկավ աշնտեղ մոռացության հափտեհական լուռության ծոցում պա-

րուրված հայրենակիցների մոտ երեք հազար գերեզմանաքարերի վրա: Հարվածը շանթահարիչ էր: Չկարողացավ առաջանալ, քիչ կանգ առավ, զսպեց հուզումը, կամացով սրբեց աչքերից թափվող արցունքը և հետո շատ դանդաղ ու խորհրդավոր կերպով առաջանալ սկսեց, մտախոհ ու կարեկից ոգով»:

Հիրավի, հարվածը շանթահարիչ էր, որովհետև չէր կարելի մտածել, որ եկեղեցու փոքրիկ գավթում այսքան գերեզմանաքարեր կան: Հնդկաստանը Զուլայից գաղթած հայերի համար եղել է և է համատարած գերեզմանոց: Ահա թե ո՞րն է ներգաղթի և արտագաղթի տարբերությունը: Առաջին դեպքում իրագործվում է ազգահավաքի և ազգապահպանման գաղափարական վեհ ու նվիրական գործը, իսկ երկրորդի՝ արտագաղթի պարագաներում, օտար հորիզոններում, կլիմայական ու դժոխային պայմանների պատճառով՝ հայ ժողովրդից անջատված հատվածը կորցնում է իր ազգային ինքնությունությունը և ոչնչանում:

Ժամը 9-ին մեզ առաջնորդեցին Հովսեփ Մադաթի հյուրանոցում պատրաստած բնակարանը:

Անհրաժեշտ ենք համարում աշխարհի այս կարևոր քաղաքներից մեկի՝ Կալկաթայի մասին, մի քանի համառոտ տեղեկություններ տալ:

Խնչպես հայտնի է, Անգլիան 250—300 տարի իր փշխանութիւն տակ է պահել Հնդկաստանը: Սկզբնական շրջանում Կալկաթան մի աննշան փոքրիկ քաղաք է եղել, սակայն հետագայում, շնորհիվ այն համագամների, որ նա Հոալլի խոր ու լայն նավարկելի գետի ափին է տեղավորված, կարճ ժամանակվա ընթացքում, զարգացել է և դառել Հնդկաստանի ամենախոշոր առևտրական կենտրոնը:

Քաղաքն ունի տասնյակ հազարավոր առևտրական հաստատություններ. կան բազմաթիվ բանկեր, հյուրանոցներ, թանգարաններ, հարուստ կենդանաբանական և բուսաբանական արգիլներ: Կենդանաբանական այգում կային բազմատեսակ առուծներ ու վագրեր, ռնգեղջյուրներ, հայրուղավոր կապիկներ, մի քանի տեսակ փղեր, թուփակներ, գիշատիչ կենդանիների հազվագյուտ օրինակներ և այլն: Մեզ վրա քստմնելի տպավորություն թողեցին զանազան տեսակի օձերը, առանձնապես կորբա օձերը: Սրանք սովորական օձից երկար են, չափազանց թոճավոր, համարձակ ու մեծ ավերածություն են գործում բնակչության մեջ: Կորբա օձերի մի տեսակը հողի գոյն ունի, մի այլ տեսակի մաշկը ծածկված է սև ու ոսկե-

գույն օղակներով: Ունեն շանթող ու զարհուրելի հայացք և տափակ գլուխ: Սրանք կիսով չափ սողում և կիսով չափ գլուխը բարձր պահած հարձակվում են: Ի դեպ, մի անգամ ավտոյով անցնում էինք Կալկաթայի ծալրամասերի փողոցներից մեկով, տեսանք, որ մի քանի խղճով տնականներից դիակներ էին դուրս հանում: Մեքենավարը մի պահ կանգ առավ և բացատրեց, որ այս գիշեր կորրա օձը այստեղ 25 հոգի է թոճակորել, որոնց տանում են ահա այրելու: Սա ինձ համար մի արտակարգ տեսարան էր, իսկ տեղացիներից ոչ ոք չէր հետաքրքրվում: Ըստ երևույթին, նրանց համար դա մի սովորական, աննշան դեպք էր:

Գարանի մեծ դահլիճի դարդն է կաղմում մի շափաղանց մեծ յուղաներկ կտավ, որի վրա ոռա աշխարհահռչակ ծովանկարիչ Վերեշչագինը նկարել է հնդիկ երեք ուսուցանների՝ բաղմած շքեղ զարդարված փղերի վրա և շրջապատված հանդիսատեսներով: Նկարը հետաքրքրական է թե՛ սյուժեյով և թե՛ որպես նկարչական հազվագյուտ գործ: Այցելուները խմբվում են այս դահլիճում և երկար, շատ երկար դիտում այդ հոյակապ գործը:

Հիշատակության արժանի է բրիտանական Ս. Պողոս մայր եկեղեցին, կառուցված գոթական ոճով, որ տեղադրված է քաղաքի ամենալավագույն մասում: Այս եկեղեցին,

Հեղկակաճ մեկյան Բոմբեյում

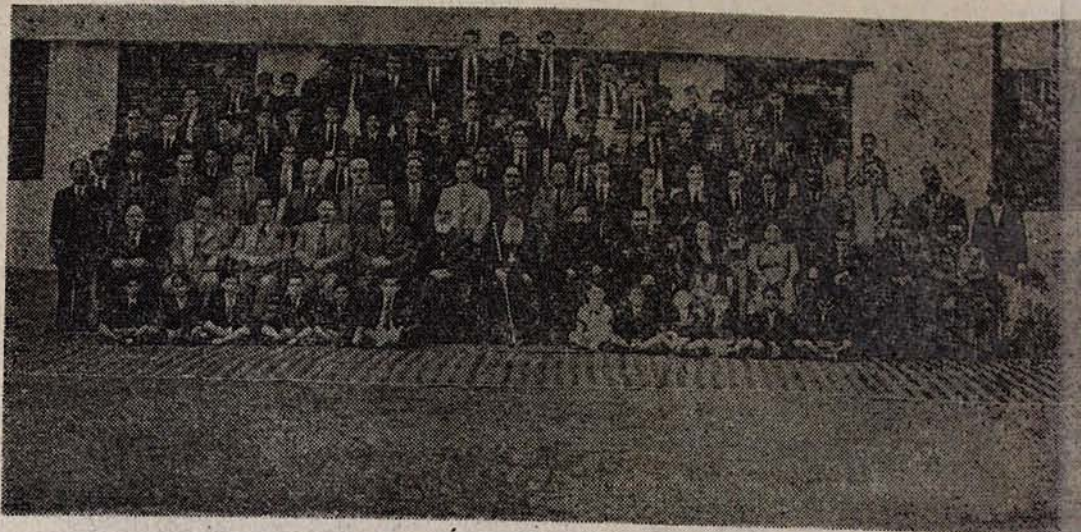
Քաղաքն ունի հոյակապ հուշարձաններ, փողոցներում և հրապարակներում բաղմած թիվ բրոնզյա արձաններ, մեծ մասամբ հեծյալ: Սրանք բրիտանական երբեմնի նահանգապետներն ու փախարքաներն են: Հուշարձաններից ամենանշանավորն է բրիտանական մայր եկեղեցու մոտ գտնվող, քաղաքի արևմտյան կողմում լայնահատ, մարմարյա մի հսկա շենք, որ կառուցված է ի պատիվ Վիկտորիա թագուհու և կոչվում է «Վիկտորիա մեմորիալ»: Սա մի թանգարան է, բաղմած թիվ հարկաբաժիններով, սակայն պատմական նշանակություն ունեցող քիչ էքսպոնատներ կան: Վիկտորիայի իրերից կա մի հին պիանինո: Թան-

Հնդկաստանում մեր եղած ժամանակ, վաճառվում էր մեկ միլիոն ուսիով: Որովհետև հայոց Ս. Նազարեթ եկեղեցին ընկած է քաղաքի հետամասաց, հակասամիտարական, ծուռ ու մուռ նեղլիկ փողոցների վրա և հեռու է հայ հավատացյալների բնակության թաղամասերից, ուստի և խորհուրդ տվինք եկեղեցական Վարչության անդամներին և հայ հարուստներին՝ ձեռք բերել բրիտանական այդ հոյակապ եկեղեցին:

Կոռթյամբ չի կարելի անցնել Կալկաթայի «Նոր Շուկայի» վրայով. սա ունի ուրույն ոճ և իր ճոխությամբ ու հարստությամբ աշխարհի խոշորագույն շուկաներից մեկն է համարվում:

Կալկաթայում կան բազմաթիվ հոյակապ հնդկական մեհյաններ՝ իրենց շքեղազարդ շատվածներով։ Աշնան վերջում հնդիկները մեծ շուքով տոնում են իրենց շատվածների տոնը։ Տոնակատարությունների ավարտման նախորդին, մեհյանների համալսերը բրոնզից, թանգարժեք կտորներից ու մետաղներից կուռքեր են շինում ու զարդարում։ Նշանակված օրը, մեծ

նից մոտ 180—190 տարի առաջ, Քրանիան ծառից մի ոստ են բերում ու տնկում ալդում։ Այժմ այս ոստից աճել ու զարգացել են 580-ից ավելի ծառեր, որոնք իրենց բաժանված կամ կտրտված չեն, այլ կը մյուսի անբաժան շարունակությունն են կազմում։ Ծառերն ունեն հաստ բուն և շղիղ շարքերով բունել են մի պատկառաւ տարածություն։ Ունեն խիտ սաղարթն

Իրանա-Հնդկաստանի թեմի առաջնորդ Գերաշնորհ Վանան Արքեպիսկոպոսը Կալկաթայի Հայոց Մարդասիրական ձեռնարանի ուսուցչության և աշակերտության հետ

բազմությամբ, երաժշտությամբ, երգով ու պարով, երեկոյան ժամը 8—10-ը, շատվածները բերում են Հուգլի գետի ափը, այստեղ ևս կես ժամ, մի ժամ պարերով ու երաժշտությամբ մեծարում և բացականչություններով ձգում են նրանց գետը։ Միլիոնավոր ուսուցիչներ են ծախսվում այս ծիսակատարության վրա։

Եղանք մի քանի տեմպներում պաշտամունքի ժամանակ։ Թմբկահարությամբ ու մի քանի երաժշտական գործիքների ընկերակցությամբ մի խումբ հավատացյալներ, տեմպի մի անկյունում, մեծ աղմուկով աղոթք են անում, իսկ ժողովուրդն ազատ զբոսնում է։ Մեղ համար խիստ տարօրինակ էր նման ձևի պաշտամունքը, որովհետև բացակայում է կարգ ու կանոնը։

Կալկաթայի բուսաբանական այգին գրտնվում է Հուգլի գետի ափին։ Այգին մեծ տարածություն է բռնում. ունի հետաքրքիր ու հարուստ ֆլորա։ Ծառերից ամենահետաքրքրականն է Քրանիան՝ կոչված ծառը։ Հնդիկները պաշտում են այս ծառը։ Սրա-

նման ծառ Հնդկաստանում կա միմիայն։ Մարդասիր բուսաբանական այգում, սակայն սա, համեմատած Կալկաթայի Քրանիան հետ, մի ողորմելի ծառաշարք է։ Հաստուն մասնագետներ են հսկում բանիանի աճեցման, զարգացման ու խնամքի վրա։

Մի անբաժան տեղի հովիվ Տեր Արամյանը Բահանա Միրզաբանի հետ այցելեցին ղիակիզարան. այստեղ 7—8 խարուկներում վրա այրում էին մեռածների դիակները։ Երբ ղիակներ էլ տոնական զգեստներ հագցրած, դիակիզման հերթի էին սպասում։ Հուգլաբլուրներից ոչ ոք չէր առատարվում։ Դիակիզումից հետո մեռածի աճյունը, ժողովում էին ու թափում Հուգլի գետը։ Հնդիկների հավատքով, մեռածի աճյունը այստեղից անցնում է Գանգես սրբազան գետը, որը թափվում է դրախտի մեջ. տրեմն՝ աճյունը հանգիստ է առնելու դրախտում։

Դիակիզումն արժե 15—165 ուսի, նախած թե ինչպիսի փայտով են այրում։ Կան հասարակ, միջակ և հոտավետ, թանկարժեք

փայտեր: Ունեւոր դասը հոտանվեալ փայտերով է ալրվում:

Ինչպես Բոմբեյում, այստեղ ևս կան բազմաթիվ ուկղոններ: Ռիկլոնվալանները (ռիկլոն քաղոնները) անվերջ վազելու և ծանր բեռներ քաշելու պատճառով, ապրում են միջին հաշվով 25—30 տարի: Ռիկլոնվալանները կմախքացած, փտիտ ու անկենդան մարդիկ են, ապրում են զրկանքի ու կիսաքաղց վիճակում: Երբեմն այս փոքրիկ կառքի վրա առողջ փառք բազմում են երկու գիրուկ անգլիացիներ, յուրաքանչյուրի ծնկների վրա մի երեխա. և ահա դժբախտ ուկղոնվալան, 7—10 կիլոմետր, որպես գրաստ, քաղաքի մի ծայրից մյուսն է փոխադրում նման անսիրտ մարդկանց:

Պատմությունից հայտնի է, որ հայերը մեր թվականությունից դեռ շատ առաջ, առևտրական կապեր են հաստատել ինչպես Հնդկաստանի, աֆրիկայի և Ճենովայի, Վենետիկի, Հոլանդիայի և արևմտյան մի շարք երկրների հետ:

1605 թ. շահաբասյան մեծ գաղթի ժամանակ, Շահաբասի հատուկ կարգադրությամբ Հին Ջուղայի հայությունը տեղահան արվեց. 17-րդ դարի կեսերից, սկսվեց ուժեղ հալածանք Երանց դեմ: Եվ ահա այդ ժամանակ մեծ թվով նոր ջուղայեցիներ, գաղտնի, ընտանիքով փախան Հնդկաստան և բնակություն հաստատեցին այնտեղ, պարապելով վաճառականությամբ: Կան նաև տեղեկություններ, որ Հնդկաստանի այլ և այլ քաղաքներում հայեր են եղել դրանից առաջ ևս: Չենսուրայի հայերը, տեսնելով Կալկաթայի զարգացումը և բարգավաճումը, փոխադրվում են խոստմնալից այս քաղաքը: Հայերը, որպես ճարպիկ, համարձակ վաճառականներ, առևտրի ասպարեզ են նետվում և պատվավոր տեղ գրավում: Մեծահարուստ, հայրենասեր աղա Նազարեթը 1724 թվականին Կալկաթայում, իր հաշվով, կառուցում է Ս. Հովհաննես Կարապետի անուանով մի եկեղեցի: Հետզհետե Կալկաթա են

տեղափոխվում նաև Սուրաթի ու Սեյդաբադի հայ վաճառականները:

Հայրենասեր ջուղայեցիները, բնականաբար, պիտի ստեղծեին նաև իրենց կուլտուրական կյանքը: Եվ, հիշարվի, 1757 թ. արդեն նրանք ունեին մի դպրոց, իսկ հետագայում, 1821 թ., Մնացական Վարդանյանի ջանքերով, հիմնադրվում է Կալկաթայի Հայոց Մարդասիրական Ճեմարանը, որի նպատակն է եղել այս հեռավոր ափերում վառ պահել հայերի մեջ լեզուն, կրոնը, ազգային պատմությունն ու գրականությունը, հետո պահել մատաղ սերնդին ծտաբամբուլությունից և տալ նրանց հայեցի դաստիարակություն: Այս նպատակով հրավիրում են ժամանակի ականավոր գրականագետներ՝ Մեսրոպ Թադիաղյանին, Գեորգ Թուրյանին, հայկաբան Մեսրոպ Սեթին և ուրիշներին:

Ճեմարանի ուսանողները գիշերօթիկ են և պահվում են Ճեմարանի հաշվով: Ցավով պիտի նշենք որ Ճեմարանը մինչև այժմ էլ ակնկալված արդյունքը չտվեց: Ճեմարանն իր եկամուտներով է ապրել: Վերջին տարիները, պատերազմի հետևանքով, սննդամթերքների արժեքի բարձրացման պատճառով Ս. Նազարեթի Եկեղեցական Վարչությունը մի զգալի դումարով օգնության հասավ:

Ճեմարանի սեփական շենքը դրսևում է քաղաքի կենտրոնական մասերից մեկում. ունի ընդարձակ բակ, մեծ լողարան, գրադարան-ընթերցարան, լուսավոր դասարաններ, ճաշարան, կանոնավոր նվազախումբ և երգեցիկ խումբ: Դպրոցի տեսուչը, ըստ Ճեմարանի կանոնադրության, պիտի լինի Հայաստանյայց Առաքելական եկեղեցու հետևող մեկը, լավ գիտցող գրաբարը, հայոց պատմությունը, կրոն և այլն, սակայն, դժբախտաբար, այսօր այդ կարևոր պաշտոնը հանձնված է անգլիացի կաթոլիկ մի սպայի, որը հայերի մասին հեռավոր գաղափար անդամ չունի:

(Շարունակելի)

ՀԱՅ ԳԻՏՆԱԿԱՆ ՔԵՐՈՎԷՆ ՊԱՏԿԱՆՅԱՆԸ¹⁾

Երուվան Պատկանյանը ծնւ-
վել է 1833 թվին: Նա Ռափա-
յել Պատկանյանի հորեղբայր՝
Ստամբուլի հայ եկեղեցու
ծխատեր քահանա Տեր Պետրոսի
որդին է, Ալամդարյանի թոռը:

Քերովան Պատկանյանը ուսանել է Հա-
ղարյան ձեմարանում և հայագիտութեան
մեջ վարժելով փխտնական Մկրտիչ Էմինի
ձեռքի տակ: Ձեմարանն ավարտելուց հե-
տո, 1851 թվին, լցնացել է Դորպատ, որ հա-
մալարանում աստվածաբանութիւն սովոր-
րի՝ հոգեւորական դասնալու նպատակով, ինչ
որ հոր ցանկութիւնն է հղել: Բայց մի կող-
մից իր մեջ կոչում չգտալով հոգեւորականու-
թեան, մյուս կողմից էլ նեղվելով նյութա-
կան միջոցների սղութիւնից, նա. թողել է
Դորպատը և վերադարձել Պետերբուրգ: Այդտե-
ղից նա վերադարձել է Ստամբուլ և մտել
գիտնադիտին կից բացված այն դասարանը,
ուր գիտնադիտին շրջանավարտները պատ-
րաստվում էին համալսարանն մտնելու հա-
մար: Այս դասընթացը նա ավարտել է 1853
թվին արևմտի հաջողութեամբ, որ կոչվաւ
յան ուսումնական շրջանի իշխանութիւնն
ուղարկել է նրան Պետերբուրգի Մանկավար-

ժական ինստիտուտն այն պայմանով, որ
ավարտելուց հետո, որոշ տարիներ պար-
տադրաբար ծառայի Կովկասի ուսանալա
դպրոցներում:

1857 թվին, Ինստիտուտի պատմական
գիտութիւնների բաժնում ուսման ընթացքն
ավարտելուց հետո, Պատկանյանը վերա-
խաղձել է Ստամբուլ և իշխանութեան հրա-
մանով կարգել թիւրքերի Օրիորդաց ինս-
տիտուտում ուսաց լեզվի և գրականութեան
ուսուցիչ: Սակայն նրան հաջողվել է շուտոպ
ազատվել պարտադիր ծառայութեանից և
վերադառնալ Ստամբուլ, որտեղից, 1858
թվին ընտանեկան հանգամանքների պատ-
ճառով, ընդմիջտ փոխադրվել է Պետեր-
բուրգ և իրեն նվիրել ընդհանուր պատ-
մութեան և լեզվագիտութեան ուսումնասի-
րութեան:

Այդ ժամանակները Պետերբուրգի Հա-
մալարանի Արեւելյան բաժնի հայոց լեզվա-
ամբիոնը թափուր է մնացած հղել՝ Մկրտիչ
Բերդյանի հրաժարվելու պատճառով, և
Պատկանյանը ձգտել է այդ պաշտոնը ըս-
տանձնել, որի համար և տկալ է տեղեկա-
պես պարտապել հայերին և լրջորեն պատ-
րաստվել: Ակադեմիայի 1860 թվի բյուլե-
տներում նա առաջին անգամ տպագրել է մի
փոքրիկ աշխատանք, հետեւյալ խորագրով՝

„Catalogue de la Littérature Arménienne
depuis le commencement du IIe siècle jusqu'
que vers le milieu du XVIIIe, 1860“.

Հայոց լեզվի ամբիոնի համար երկու հնա-
րայէր թեկնածուներ են եղել այդ ժամա-
նակ — Քերովան պատկանյանը և մադիս-
տրոս Կարապետ Նոյանը: Համալսարանի
վարչութիւնը դժգոհացել է ընտրութեան
կատարել, ուստի և որոշել են դիմել Մկրտիչ
Էմինին և իմանալ վերջինիս կարծիքը. նա
ցույց է տվել Պատկանյանին, որը կարգվել
է այդ պաշտոնում:

Պատկանյանը, պաշտոնավարութեան
ուս-
նաջին երկու տարին, Գիտութիւնների Ակա-

1) Մենք վաղուց միտք ենք ունեցել գրել այս կեն-
ագրականը, ինչպես իր ժամանակ գրել ենք Էմինին,
բայց միշտ ձգձգվել է: Գոհ ինք, որ իսպառ չենք մո-
ռացել Մենք նրա մասին վարդացել ենք Ռափայել
Պատկանյանի նրան հասցեագրած մի խորձ նամակ-
ները: Նա սիրել է նրան, բայց ատել է նրա հարուստ
«մադամին», որ իր ամուսնու հայրենիքից խորթանա-
լու գլխավոր պատճառն է եղել: Մենք չէինք կարող
Քերովանի մասին հուշեր գրել, որովհետեւ երկու տար-
քեր քաղաքներում ապրած լինելով, չենք կարողա-
ցել հաճախ իրար հետ տեսնել: Այս գրվածքի թվա-
կան տվյալները մենք առել ենք Գրիգոր Խալաթյան-
յի թուղթի հոգվածից (տե՛ս «Братская помощь
армянам», էջ 160):

դեմիայի հանձնարարությունը, թարգմանել է հայկական մի քանի կարևոր պատմիչների գրվածքները, որից հետո, պատրաստել է իր մագիստրոսական շարագրությունը՝ «Փորձ Սասանյան հարստության պատմության՝ հայկական աղբյուրների հիման վրա» (1863 թ.) և մի տարուց հետո էլ՝ դոկտորական, «Հետազոտական ուսումնասիրություն հայ լեզվի կազմի մասին» վերնագրով և հաստատվել հայոց լեզվի օրդինար պրոֆեսորական կոչման մեջ:

Պետերբուրգի Համալսարանի Արևելյան բաժնի հայոց լեզվի օրդինար պրոֆեսոր հաստատվելուց հետո, սկսել են Քերովյան Պատկանյանի ստեղծագործական քեղուն աշխատանքները. համարյա թե իրար հետևից, ամեն տարի լույս են տեսել նրա մի որոշ աշխատանքներ՝ կամ թարգմանություն, կամ ուսումնասիրություն և կամ բնագրի հրատարակություն, որոնք, գլխավորապես, նվիրված են եղել հայոց գրականությանը, պատմությանը և աշխարհագրությանը, որոնց շարքը ընդհատվել է նրա մահից տարի ու կես առաջ, նրա ծանր հիվանդության պատճառով, որ վաղաժամ նրան գերեզման է տարել 1889 թվի ապրիլի 2-ին: Մենք ասում ենք վաղաժամ, որովհետև նրա կյանքի թեղ կտրվել է նրա 45 տարեկան հասակում, երբ նա նոր միայն այրացած, կատարելագործված և բոլորամյակ հմտացած է եղել իր մասնագիտության մեջ և նրա գրչից կարելի է եղել սպասել ավելի ներհուն և շահեկան գործեր:

Պատկանյանը, ընդհանրապես, եղել է լուրջ հայագետ գիտնական և հմուտ արևելագետ: Նրա աշխատանքները նվիրված, կամ լավ է ասել՝ ուղղված են եղել այն վերջնական կետ նպատակին, որ նախ հայ գրականության և պատմագիտության մեջ երեսի վրա թողնված և անհայտ մնացած գանձերը գիտական քննության բովից, անցկացրած ձևով մատուցված լինեն հանուր գիտական աշխարհին և ապա՝ արևելագիտության մեջ չպարզաբանված մութ խնդիրները լուսաբանելու համար օգտագործվեն հին հայկական աղբյուրները, որոնք պատմական մեծ արժեք ունեն:

Այդ նպատակին են ծառայել մի քանի հայ պատմագրների ուսերեն թարգմանությունը Պատկանյանի կողմից և նրանց բնագրերի հրատարակությունը ծանոթությունների և բացատրականներով: Այդ պատմագրերից կարելի է հիշել՝ Մեքենոսի պատմությունը, որի ուսերեն թարգմանությունը հրատարակվել է 1862 թվին (հայկա-

կան բնագրի հրատարակությունը, ընտիր ձեռագիր օրինակից՝ 1879 թ.) Մովսես Կաղանկատվացու և Ղևոնդ Նրեցի պատմությունները, որոնցից առաջին ուսերեն թարգմանությունը հրատարակվել է 1861 թվին՝ «Կոմիտասյան Աղվանից պատմություն» խորագրով, վաղ երկրորդը՝ 1862 թվին, «Խաղիֆների պատմությունը» խորագրով, Մաղաթիա արեղայի «Նետոլաց ազգի» ամբողջական պատմությունը և վարդան Բարձրեբոջու, Ստեփանոս Օրբելյանի, Մամբատ պատմիչի ու Կիրակոս Գառնակեցու պատմությունների ընդարձակ հատվածները՝ ամփոփված երեք գրքի մեջ՝ «Մոնղոլների պատմությունը հայկական աղբյուրների տվյալներով» վերնագրով և այլն:

Այդ նպատակին է ծառայել նաև խորհանցուն վերագրված հայկական «Աշխարհագրությունը», որ Պատկանյանը թարգմանել է ուսերեն և հայ բնագրի հետ միասին հրատարակել 1877 թվին՝ աշխատության հեղինակ համարելով 7-րդ դարի աստղաբաշխ և մաթեմատիկոս Անանիա Շիրակացուն: Ի դեպ, այդ աշխատությունը, բացի Հայաստանի աշխարհագրությունից, պարունակում է նաև արժեքավոր տեղեկություններ Առաջավոր Ասիայի վերաբերյալ:

Պատմական լուրջ աշխատություններ են հանդիսանում նաև մեր արդեն վերև հիշած նրա մագիստրոսական և դոկտորական գիտական շարագրությունները, որ նա ցույց է տվել այն նոր և հարուստ տեղեկությունները, որոնք գտնվում են հայ պատմագրության մեջ պարսից Սասանյան թագավորական հարստության մասին:

Վերջապես, նույն նպատակին է ծառայել նաև նրա մի ուսումնասիրությունը՝ «Վանի արձանագրությունները և նրանց նշանակությունը Առաջավոր Ասիայի պատմության համար» (1881 թ.) վերնագրով, արձանագրություններ, որոնք, նրա կարծիքով, կոչված են մեծամեծ փոփոխություններ մուծելու ընդհանրապես արևելյան պատմության և մասնավորապես՝ հայոց պատմության մեջ: Նա իր այդ աշխատության մեջ ամփոփել է այն ամենը, ինչ որ գրված է եղել Հայաստանի բնեղագիր արձանագրությունների մասին և ինչ որ հնարավոր է եղել այն ժամանակ վերծանել: Այդ ուղղությամբ իր կատարած բոլոր հետազոտությունների հիման վրա, նա խորագրուն քննության է ենթարկել հայոց հնագույն պատմության գրվածքները և վստահապես աղբյուր հանդիսացող Մար-Աբասի ատեղծված և եզրակացրել, որ Մար-Աբասը Քրիստոսից 3—4 դար առաջ ապրող հեղինակ չէր կարող լինել և նրա

հաղորդածները ո՛չ այլ ինչ են, եթե ոչ հայկական և ասորական ավանդությունների մի ժողովածու, Կտեղիաս Ասորեանտանի պատմության նմանությամբ հավաքված և կազմած մի ամբողջության մեջ:

Այդպիսով, այդ բոլորից կարելի է եզրակացնել, որ Պատկանյանի գիտական-գրական գործունեությունը գլխավորապես նվիրված է եղել հայ անցյալի, կյանքին, հայ հին գրականության և պատմության կարևոր խնդիրների ուսումնասիրությանը և պարզաբանությանը:

Մենք պակաս կարևոր չենք համարում նրա մի այլ գիտական գործունեությունը, որ նվիրված է եղել մեր բարբառների ուսումնասիրությանը, բարբառներ, տրոնք մինչ այդ անհայտ են եղել հայագետներից շատերին, բայց կարևոր են եղել լեզվագիտության համար, մանավանդ, մեր աղբի գրական լեզուն բուն հայ ժողովրդական լեզվի հայաշունչ բառերի, ոճերի և արտահայտությունների առատ պաշարով հարուստացնելու, ճոխացնելու համար: Քերովլե Պատկանյանն առաջիններից մեկն է եղել, որ մտադիր է եղել կազմել բոլոր հայ բարբառների նմուշների փչ թե շատ լրիվ ժողովածուները, կցել դրանք բառարանները, քերականական կանոնները և գիտական լուսաբանությունները, հրատարակելով առանձին հատորներով, — մտքի մի շահեկան հղացում, որը, տարաբախտաբար, հեղինակի վաղահաս մահվան պատճառով, կիսատ է մնացել:

Բայց այն, ինչ որ նա կարողացել է անել այդ ուղղությամբ, հաջող և խոշոր գործ է եղել, նամանավանդ, որ նա իր կատարածով առաջնորդող է հանդիսացել և ճանապարհ հարթել իր հետևորդների համար: Նա մի հոգիված նախրել է բարբառներից դժվարագույնին՝ Ազուլիսի բարբառին, որ 1869 թվին տպագրվել է գերմաներեն: Չորս տարեց հետո, որպես փորձ, ռուսերեն լեզվով հրատարակել է այն ժամանակները հայտնի բոլոր հայ բարբառների նմուշները՝ քննադրելով և անհրաժեշտ քերականական լուսաբանություններով՝ «Ճեռագոտակյան ուսումնասիրություն հայ բարբառների մասին» բանասիրական մի փորձ» (1869 թ.) խորագրով, և դրանից հետո, 1875 թվին, հրատարակել է իր ուսումնասիրությունը երկու բարբառների՝ Նոր Նախիջևանի և Մշո բարբառների մասին:

Նա, Մոսկվայի Համալսարանի հայտնի լեզվագետ պրոֆ. Կորշի հրավերով, մասնակցել է նրա հրատարակությամբ լույս տեսնող «Ընդհանուր գրականության», գի-

տեղելով նրա մեջ «Հայոց գրականության պատմությունը» որը, սակայն, չի ամբողջացրել, այլ հասցրել է մինչև վեցերորդ դարը:

Նա թողել է ավելի քան 40 անուն հայագիտական գործեր, որոնք բոլորն էլ շահեկան են, բոլորն էլ կարևոր ինչպես Հայոց գրականության և պատմության, այնպես և ընդհանուր արևելագիտության համար:

Քերովլե Պատկանյանը, սկսած 1859 թվից, երբ նա փոխադրված է եղել Ստավրապոլից Պետերբուրգ, այլևս չի դուրս եկել այնտեղից. ա՛յնտեղ տնավորվել է, ա՛յնտեղ առնումնացել, ծառայել, աշխատել և ա՛յնտեղ էլ կնքել իր մահականացումը: Ճիշտ է, եղել է ժամանակ, երբ Ռափայել Պատկանյանը կամեցել է իր օրինակելի պատահողով լիբրածել պրոֆանազիտի, հետո և ռեպուկան դպրոցի կամ դատական գիմնազիտի, և Քերովլեն հրավիրված է եղել նրան գործակցության և կամեցել փոխադրվել Նախիջևան, բայց մի անհայտ պատճառով այդ գործը չի հաջողվել, և նա, ընդմիջտ, մնացել է Պետերբուրգում:

Քերովլե Պատկանյանը, իր ուսանողության օրերում, նրան այդ ժամանակները ճանաչողների ասելով, մի պնդել սիրող փայլուն երիտասարդ է եղել, բայց հետո, երբ նա ավարտել է, իր պարտավորված ընդթի հետևանքով, բոլորովին առանձնաենյակի մարդ է դարձել: Նա կտրված է եղել Հայաստանից և, ընդհանրապես, խուսափել է խառնվել հայ ազգային գործերում, խառափել է նույնիսկ տեղի հայ գաղութի գործերում կենդանի մասնակցություն ցույց տալուց: Մտեր կաթողիկոսն անձամբ դիմել է նրան և ձեմարանի տեսուչ հրավիրել, իբրև նմուշ ունեցող հայագետ, հեղինակավոր անձնավորություն որ պիտի բավարարեր ձեմարանի բոլոր պահանջներին, սակայն, նա կտրականապես հրաժարվել է, պատասխանելով, թե իր ծառայության կենսաթոշակի ժամանակը դեռ չի լրացել:

Նրկու և Ներսիսի Քերովլե և Ռափայել Պատկանյանները, մոտ հարաբերության մեջ են եղել միմյանց հետ. եղբայրաբար սիրելու հարգել են իրար ոչ միայն այն պատճառով, որ մոտ, հայրենակից ազգականներ են եղել, այլ և՛ որովհետև իրար սիրող հասակակից ընկերներ են եղել իրենց աշակերտության օրերում կազարբան ձեմարանում և ուսանողության օրերում՝ Պետերբուրգում: Նրանք այդպես էլ մոտ և սիրով մնացել են, մինչև որ բաժանվել են իրարից՝ Քերովլեն ընդմիջտ Պետերբուրգում մնալու, իսկ Ռափայելը՝ Նոր Նախիջևան վերադառնալու հե-

տեանքով: Իրենց մոտիկության և իրար սիրելու մասին՝ Քերովյան իր մի նամակում գրել է Ռաֆայելին. «Մտաւ վերա շատ ուտեի կան, տեսնում ես, որ նոքա մեկ մեկի արեւակից ազգականներ են, բայց միշտ հետո են մնում միմյանցից»:

Քերովյան Պետերբուրգից (Լենինգրադից) երբեմն գալիս էր Մոսկվա, և ամեն անգամ այցելում էր ձմեռարանը, իր նախկին ուսման դպրոցը և լինում էր միշտ լիկենոնում: Մենք, լիկենոնի հայ ուսանողներս, տեսնում էինք նրան, ճանաչում էինք, հարգանքով ընդունում նրան և ճանապարհ ձգում:

Լավ ենք հիշում, մի անգամ նա տեսուչ Գեորգ Քանանյանի հետ գալիս էր պրոֆեսորանոց, իսկ մենք հայ վեց-յոթ ուսանողների միջանցքում խմբված, ըստ սովորության, հարգանքով ողջունեցինք նրան: Նա թողեց Քանանյանին, մոտեցավ մեզ և մի քանի խրատական խոսքեր ասաց մեզ: Մենք, իհարկե, այժմ չենք կարող բառացի վերարտադրել, բայց լավ ենք հիշում նրա ասածների ընդհանուր իմաստը. «Դուք արեւելագիտության ուսանողներ եք, ես էլ այդ գիտությունների ուսուցիչներից մեկն եմ. ասել է թե՛ մենք, մեր հակումներով, մոտ ենք միմյանց, բարեկամներ ենք, և ես, որպես տվագի, պարտավոր եմ ձեզ խորհուրդներ տալ: Դուք, բարեկամներ, կոչված եք մի մեծ և լուրջ գործի համար, որի համար պահանջվում է մեծ բարեխղճություն: Ձեզ վրա դրված է բարոյական մի մեծ պարտք—արդարացնել ձեռնարանի հիմնադիր, արժանաճիշատակ Լազարյանների ամվանդը—ծառայել հայ ժողովրդի կուլտուրական շահերին. մի պարտք, որ դուք երբեք չպիտի մոռանաք և ամեն կերպ պիտի աշխատեք արդարացնել ձեռնարանի հույսերը»:

Նա խոսում էր բարձր ձայնով, դասավորության հատուկ շեշտով և հեղինակության: Նրա մազերն ալեխառնվել էին, գլուխը սակավ ինչ ճաղատ էր:

Քերովյան Պատկանյանը «ծանրաշարժ և զժվարընթեռնելի» գիտական գործերից բացի, գրել է և մի քանի երգեր, որոնցից հայտնի են և ընդհանրացած «Երամբամբուլի», «Նըրա՛յրը, մի շուրջ ժողվեցե՛ք», «Բե՛ն ծխաբարձն ձեռիս», «Ինձ համար չէ գարնան գալը», «Վերջին վարդ» և մյուսները (տե՛ս այս մասին «Արձագանք», 1889 թ., էջ 193—196):

Այս երգերը նա գրել է իր ուսանողության օրերում, հատկապես իր ուսանողության «դորպատյան շրջանում», երբ նա ուրախ, զվարթ, անհոգ կյանք է վարել Ռաֆայել Պատկանյանի, Գրիգոր Աղափիրյանի և մյուսների ընկերակցությամբ: Ուսանողական այդ ուրախ շրջանը հետագայում նա միշտ հիշել է ու մի անգամ էլ գնացել է Դորպատ՝ իր հիշողության մեջ վերականգնելու ուսանողական քաղցր օրերը: Նա իր նամակների մեջ բազմիցս խնդրել է Ռաֆայելին, որ նա իր հարուստ ընդունակաբար իրենց մանկության ոսկի շրջանը, քանի որ ինքն իր շուրջ ընդունակ չէ փնտրել այդ:

Քերովյան Պատկանյանը, ինչպես Երևում է, լավ հարաբերության մեջ չի գտնվել հայ գիտնական Մկրտիչ Էմինի հետ: 1873 թվին Էմինը հրատարակել է իր գիտական գրվածքներից մեկը. «Вахаги вишанаках»: Քերովյան Պատկանյանը խստորեն քննադատության է ենթարկել այդ գրվածքը: Էմինը, «Ответ на замечания Патканяна», խորագրով մի գրվածքով, նույն խստությամբ, պատասխանել է Քերովյանին: Գրաքննչական ստյանը, սակայն, արգելք է դրել այդ «պատասխանի» վրա, որպես մի հրատարակության, որ կարող է վարկաբեկել պրոֆեսորին ուսանողների առաջ: Էմինը բողոքել է, բայց ատյանը հաստատ է մնացել իր որոշման վրա: Էմինը գրվածքից դուրս է հանել խիստ արտահայտություններ և վերստին իր «պատասխանը» ներկայացրել է գրաքննչության, որ այս անգամ արդեն տպագրվել է (տե՛ս այս մասին «Էջմիածին», 1947 թվի նոյեմբեր-դեկտեմբեր միացյալ համար, «Գիտնական Մկրտիչ Էմինի նամակները, հասցեագրված Սարգիս Խորասանյանին», նամակ երկրորդ, էջ 43—44):

Մենք սրանով վերջացնում ենք մեր գրքի վածքը: Հուշեր չեն, որ մենք գրեցինք այստեղ, այլ կենսագրական իր էական գծերով, այսինքն՝ Քերովյան Պատկանյանի գիտնական կյանքն աշխատեց, ինչպես որ նա կա և այն մեծությամբ, ինչ մեծություն նա ունեցել է:

Քերովյան Պատկանյանը հայագիտության աչքի ընկնող դեմքերից է: Նա խոշոր տեղ ունի Հայոց պատմագիտության մեջ: Նրա մասին դեռ շատ պիտի գրվի և խոսվի:

ՀԻՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՀՐԱՆՏ ՀՐԱՀԱՆ

Կ Ո Մ Ի Տ Ա Ս

1.—Կոմիտասի նախահայրերն ու ծնողները

րականության մեջ բավականին հակասական տեղեկություններ են հաղորդվել Կոմիտասի ծնողաց, ընտանեկան վիճակի, նրա մանկության շրջանի և նույն իսկ՝ մահվան պարագաների մասին: Երեսուն տարիներից ի վեր, շատ մոտիկ հարաբերության մեջ գտնվելով քյոթահիացիների և Կոմիտասի բարեկամների հետ, ջանացել ենք ճշգրիտ տեղեկություններ հավաքել նրա մասին: Այդ տեղեկությունների մի մասը անհրաժեշտ ենք համարում բերել ստորև, կարծելով որ նա կարող է օգտակար լինել հետագայում Կոմիտասի ընդարձակ կենսագրությունը կազմողներին համար:

Կոմիտասի իսկ վկայությամբ, իր ազգատոհմը՝ Սողոմոնյան ընտանիքը, և բոլոր քյոթահիացիները, Հայաստանի Գողթն գավառի Յընա գյուղից են և Քյոթահիա են գաղթել 17-րդ դարում:

Կոմիտասը ծնվել է Քյոթահիա (Կուտիկնա) քաղաքում, 1869 թվականի սեպտեմբերի 26-ին: Ծննդյան երրորդ օրը մկրտել են երեխային և Սողոմոն անունը տվել նրան: Նրա հայրն է Գեորգ Սողոմոնյան, իսկ մայրը՝ Բրուազի Թագուհի Հովհաննիսյանը: Հայրը և հորեղբայր Հարությունը, որի գավակի և թոռան մոտիկ ծանոթներից ենք, Քյոթահիայի վերի թաղի Ս. Թեոդորոս եկեղեցու մեջ հայտնի դպիրներ էին: Նրանք իրենց հնչեղ ու

գեղեցիկ ձայնով ծանոթ էին բոլոր քաղաքացիներին:

Ուշագրավ պարագա է, որ Կոմիտասի մահվանը՝ Թագուհին, ոչ միայն օժտված է եղավ դրամատիկ ուժեղ ձայնով, այլև ստեղծեց գործեր է երգերի տեքստեր, նույնիսկ հորինեց եղանակներ և երգել իր ամուսնու հետ, որ Կոմիտաս չէ մոռացել հիշել իր ինքնագրության մեջ:

Գեորգ Սողոմոնյանը, ինչպես և իր և բայր Հարությունը, արհեստով կոշիկ կարներ էին: Ստեփան նրանք քաղաքում մեծ համբավ շահած էին ո՛չ այնքան իրենց արհեստով, որքան անուշ ձայնով: Քյոթահիացիները Կոմիտասի վաղամեռիկ մորը՝ Թագուհի Հովհաննիսյանին, ներկայացնում են որպես գեղադեմ կնոջ՝ միջահասակ խարտյաշ, կապույտ աչքերով և նուրբ դիմով գծերով, իսկ հորը՝ որպես տիպար իսկակի տղամարդու: Կոմիտասն ինքը մա ատանձմ հարստությամբ հիշում է իր հոր և «ձայնեղության» մասին:

Քյոթահիայի վերի թաղի Ս. Թեոդորոս եկեղեցու ծերունազարդ քահանա Տեր Պետրոս Քյուվաճյանից 1917 թվին մեր քաղաք տեղեկությանց համաձայն, Գեորգ Սողոմոնյանը շնորհալի դպիր է եղել նույն եկեղեցու մահարուստ և գոռ բարիտոն ձայնով և իր կրկակարի արհեստը կիրառելով հանդերձ, և լավի և տոն օրերին երգելիս է եղել և հիմա մոռնա պատճառով հավատացյալ ունկնդիրներին:

Կոմիտասի մայրն էլ, Թագուհի Հովհաննիսյանը, որ տասնյոթը տարեկան հասակում ամուսնացել է Գեորգ Սողոմոնյանի հետ, և մի տարի հետո ծնել է Կոմիտասին, երգել է ո՛չ միայն գորգի աշխատանքում բազմաթիվ գործավորուհի աղջիկների հետ, այլև՝ զանազան հարսանիքներում և խնջույքներում:

Ահա այս պոետ, երաժիշտ ու երգիչ ծնողների միամոր զավակն է եղել հայ ժողովրդի հանճարեղ զավակներից մեկը, որի փոթորկալից կյանքի պատմական վեպն սկսում է փոքրիկ, թշվառ Սողոմոնով և վերջանում անմահ Մեծն Կոմիտասով:

Թագուհին մահանում է իր միամոր զավակի ծնվելուց ուղիղ մի տարի հետո, և փոքրիկ Սողոմոնը մորից որբ է մնում իր մի տարեկան հասակում: Նրա հոգսը վերցնում է հորենական տատ Մարիամը, որի մահից հետո՝ հորաքույրը, կույր Գյուլինե Տուտումը, որի մասին, դժբախտաբար, բան չի հիշում Կոմիտասը իր հիշատակների մեջ, չնայած բոլոր հասակավոր քյոթահայացիները վկայում են այս մասին:

Մի տարեկան հասակում մորից զրկված երեխայի տխուր վիճակը հնչտորեն կարելի է պատկերացնել, որքան էլ նրա մասին հոգածու եղած լինի հայրը:

Հայտնի է, որ Գեորգ Սողոմոնյանը իր կնոջ մահից հետո չի ամուսնացել: Նա չի ամուսնացել երկու պատճառով. նախ՝ չի ուզեցել իր միամյա որբ երեխայի բախտը հանձնել խորթ մոր խնամքին, մանավանդ որ իր մայրը՝ Մարիամը, հանձն է առել մեծացնել նրան, և ապա՝ նա հոգեկան անքակտելի կապերով կապված է եղել իր վաղամեռիկ շնորհալի կնոջ հետ և դրանով ցանկացել է հարգել նրա հիշատակը:

Ծիշտ տասը տարի ալրի մնալուց հետո, Գեորգ Սողոմոնյանը ևս մահացել է 1880 թ. և փոքրիկ Սողոմոնը, վաղ հասակում, մնացել է բոլորովին որբ:

Մինչ այդ, նա ավարտել էր Քյոթահայի վարի թաղի Ազգային Ս. էջմիածնի անվան նախնական դպրոցի չորս բաժանմունքն ու նեցող դասընթացը, ուր սովորել է հայերեն գրել ու կարդալ:

Սողոմոնի կյանքի ողբերգությունը սկսել է հինգ-վեց տարեկան հասակից, երբ իր հոր զբաղվածությունն և ազգականների անհոգության պատճառով, նա փողոց է ընկել՝ թափառական, լքված ու կիսաքաղց:

Դպրոցի և խաղի իր ընկերներից մին, վերի թաղի բնակիչ Նշան Միլտոնյանը, որի հետ ծանոթացել էինք Քյոթահայի մեջ բռնադատված սև տարիներին, պատմել է մեզ ի-

րենց դպրոցական տարիների հետևյալ մանրամասնությունները.

«Սողոմոնը խեղճուկ տղա էր՝ նիհարակազմ, վտիտ և գոնատ: Ավելի ևս խղճալի էր նրա վիճակը ձմրանը, որ Քյոթահայում նշանավոր է իր ցուրտով և սառնամանիքով: Կես կուշտ, կես անոթի՝ դպրոց էր գալիս: Նա առավոտյան իրենց տան դրան առաջ ինձ էր սպասում, ես վերի թաղից իջնում էի նրանց տունը և միասին գնում էինք դպրոց:

Մենք, բոլոր աշակերտներս, ամառվա շոգին թե՛ ձմեռվա ցրտին, դպրոցի սրահի տախտակամածի վրա նստած, սովորում էինք: Այդ ժամանակ դեռ գրասենյան գոյություն չուներ: Մենք մեր տակը փափուկ բազմոցներ էինք փռում: Սողոմոնը բազմոց չուներ և չոր տախտակի վրա էր նստում¹⁾»:

Իր որբի խեղճուկ վիճակը—նա միշտ վիզը ծռած էր և մեկամաղձոտ,— որքան էլ կարեկցության արժանի լիներ, այնուամենայնիվ, դպրոցում կային չարաճճի սուղահակներ, որոնք հաճախ վիրավորում էին նրան չնչին պատճառներով: Բայց Կոմիտասն ամենից շատ զայրանում էր, երբ «խլլոտ Սողոմոն» էին անվանում իրեն:

Երբ ինձ հետ միասին էր լինում, ես, իմ ուժերի ներած չափով, պաշտպանում էի նրան. երբեմն մենք ծեծում էինք ուրիշ տղաների, երբեմն նրանք էին ծեծում մեզ: Իմ ցույց տված «մարդասիրության» փոխարեն, ես նրանից պահանջում էի, որ երգի ինձ համար, ինչ որ բնավ չէր մերժում: Իր ձայնի հմայքը կամաց կամաց տարածվեց քաղաքի մեջ: Այլևս չէին ծեծում Սողոմոնին:

Քանի՞ քանի՞ անգամ տեսել եմ նրան քաղցած կամ վիրավորված՝ փողոցի անկյունում լաց լինելիս: Նա այնքան խղճալի էր լինում, որ ես ինքս էլ էի հուզվում: Շատ անգամ, այդ վիճակում, խուսափում էր տուն գնալուց:

Հակառակ այն բանի, որ նա երգում էր թե՛ կեկղեցում և թե՛ փողոցներում, ու մեծ հետաքրքրություն արթնացնում իր փոքրիկ անձի շուրջը, այնուամենայնիվ, շարունակում էր նրա թշվառ թափառական վիճակը: Նա գիշերները հաճախ քնում էր հանրային վաղարաններում, որոնք Քյոթահայի մեջ հայտնի են «Չամաշրահան» անունով: Քանիցս, կես գիշերին, բարեսիրտ մարդիկ այդ «Չամա-

1) Այս առթիվ Կոմիտասը տարիներ հետո իր լսողականներին ասել է. «Կյանքումս երկու քան չեմ կարողացած մոռանալ, մեկը ծննդավայրիս Ազգային դպրոցի չոր և ցուրտ տախտակամածի վրա չորս տարի նստելու ու փողոցներում իբր որբ թափառելու, իսկ մյուսը՝ արտաթափված թուրք հրեշ ոտովանի ծոծրակիս զարկած բռնեցրի աշավոր հարվածը»:

շրջաններին քաղաքի վրա քնած թշվառ Սողոմոնին տուն են տարել՝ կես քնած, կես արթուն վիճակի մեջ»:

Իհարկե, Քյոթահյայի նման փոքր հայ գաղութում այսպիսի դեպքեր աչքի են ընկնում: Բոլորը ցավում են Կոմիտասի վրա և մեկ մեկ օգնում նրան: Բայց արմատապես դեռ չի փոխվում նրա դրությունը. ո՛չ ոք սրտացավություն չի ցուցաբերում որդեգրելու և խնամելու այս խեղճ որդուկին: Ազգականները, գտնվելով նյութական ծանր պայմանների մեջ, հազիվ կարողանում են մի կտոր հաց տալ նրան: Ու մարդիկ, լուռ և անտարբեր, հանդիսատես են լինում խեղճ երեխայի թշվառությանն ու տառապանքին:

Բայց ահա, անակնկալ մի շրջադարձ է կատարվում Սողոմոնի կյանքի մեջ և միանգամից փոխվում նրա ճակատագիրը: 1881 թվականին, Քյոթահյայի վիճակի առաջնորդ Գեորգ Վարդապետ Դերձակյանը պատրաստվում է գնալ Էջմիածին, եպիսկոպոս ձեռնադրվելու: Գեորգ Դ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի հրամանով, առաջնորդը պարտավոր է եղել իր հետ տանել մի որդ աշակերտի՝ Մայր Աթոռի Ժառանգավորաց Վարժարանում սովորելու համար:

«Քսան որբի մեջ վիճակն ինձ ընկավ և առաջնորդն ինձ Էջմիածին բերավ» — գրում է Կոմիտասը իր կենսագրության մեջ: Այստեղից արդյոք հետեւում է, որ վիճակով է ընտրվել Սողոմոնը իբր թեկնածու Էջմիածնի Ժառանգավորաց Վարժարանին, թե եղել են այլ պատճառներ նրա ընտրության համար: Այս մասին տեղեկությունները հակասական են:

Ըստ Քյոթահյայի հայրենակիցների արժանահավատ տեղեկությանց, թաղականությունը այս որբ տղայի մտահոգությունից ազատվելու համար, առանց վիճակի, որոշում է ուղարկել նրան Էջմիածին: Իսկ ոմանք, ինչպես և ինքը Կոմիտասը, պնդում են, որ ընտրություն է կատարված եղել, և բախտը իրեն է վիճակվել:

Ու մի առավոտ, 1881 թվի սեպտեմբերին, Քյոթահյայի փողոցների թափառական փոքրիկ երգիչը, լուռ ու անձայն, հրաժեշտ է տալիս իր ծննդավայրին, թողնելով այնտեղ որբան քաղցը, նույնքան և դառն հիշատակներ՝ իր ծնողների վաղաժամ մահը ու իր որբի տխուր վիճակը, առանց գուշակել կարողանալու, անշուշտ, թե իրեն սահմանված է մի օր մեծ դեր խաղալ՝ դառնալով հայ ժողովրդական երգերի և հայ երաժշտության վերածնունդի ռահվիրան:

Երբ հասնում է Էջմիածին, ամմիջապես ներկայացնում են նրան Գեորգ Դ. Կաթողիկոսին: Սողոմոնի ճակատագիրը վճռում է նրա ձայնը: Երբ խմանում են նրա ընդունակությունը, առաջարկում են մի բան երգել. Կոմիտասը երգում է արտակարգ հուզումով և խանդավառությամբ՝ հիացնելով ունկնդիրներին:

Երբեմնի Հայրապետը, դառնալով տեսչին, պատվիրում է.

— Առանձին հոգ տարեք այս երեխային. սա սովորական ձայն չէ և կարող է սրանից արտակարգ բան դուրս գալ մի օր:

Արտասահմանում Կոմիտասի հասցրած տաղանդավոր աշակերտներից շատերը կյանքի և ապրուստի անողորմ պարտադրումին տակ, լքեցին վարպետից իրենց հանձնված թանկագին ժառանգությունը՝ երաժշտական արվեստը:

Ահա որք Սողոմոնի թշվառ մանկությունը և դիպվածի անակնկալ խաղը, որի պատճառով նա ուղարկվեց Էջմիածին և այնտեղ նրա բնածին ընդունակությունները զարգանալու պայմաններ ստեղծվեցին մինչ այն աստիճան, որ Կոմիտասը հասնելով որոշ հանգրվանի, և գիտակցելով իր կատարելիք պատմական դերը, ինքն իր ձեռքով հարթեց բոլոր խոշրնդոտները, և հաղթահարելով ամեն դժվարություն, ստացավ երաժշտական բարձրագույն դարգացում:

2.— Կոմիտասը Աղաբազարում

Դրդուրում էր սովթանների մայրաքաղաքը հայ հուշակավոր կոմպոզիտորի կատարած հեղաշրջումից: Հմայվել էր բազմազգ և բազմալեզու Պոլսո բնակչությունը՝ որ համակրանքից, հետաքրքրությունից և անգամ նախանձից մղված, ուզում էր տեսնել ու լսել այս նորօրինակ մարդուն:

Հայ գեղջուկ երգերի հոգեթով արձագանքը դուրս էր եկել սրահների, դպրոցների, տների և խանութների շրջանակից և տարածվել Մեծ Կամուրջից մինչև շողենավերը և ամեն տեղ:

Կոմիտասի ժողովրդական երգերի դյուբակն հմայքից գերեզմարվել էին ամենքը. ո՛չ մեկ ուժ ի վիճակի չէր կասեցնելու Կոմիտասի աշխարհիկ երգերի հզոր թափը, որոնք փոթորկի նման արշավում էին քաղաքից քաղաք և վարակում ամենքին: Երեք հարյուր հոգուց կազմված «Գուսան» երգչախումբը, իր ճոխ համերգներով, ցույց էր տվել օտարմենի ստեղծագործ հայ ժողովրդի թանկագին դանձերը, բազմադարյան կուլտուրան, անցյալն ու սպասմունքները:

Իզուր մոլեռանդ ու հետադիմական տար-
րերն արգելքներ էին հարուցանում նրա
սրբնաթաց ու հաղթական քննաքնի առաջ: Նրա
համբավն ու համալքը ավելանում էր օրեցօր:
Հաջողության և հաղթանակի զենիթն էր հա-
սնել հայ երգի ու երաժշտության մեծ Վար-
պետը:

Ու մի երջանիկ օր մեզ ավետեցին թե՛ Կո-
միտասը դալիս է մեր ծննդավայրը՝ Աղաբա-
զար: Քաղաքի քսան հազար հայությունը
անհամբերությամբ նրան էր սպասում:

1913 թվի դարձնան էր այդ, մի գեղեցիկ
առավոտ, երբ նա հասավ մեր քաղաքը: Նա
առաջինը այցելեց մեր կենտրոնական միջ-
նակարգ դպրոցը, ուր ես այդ տարին աշա-
կերտ էի ութերորդ դասարանում:

Մաղկեփնջերով և մեծ պատիվներով ըն-
դունվելուց հետո, նա մի քիչ հանգստացավ
և ապա սկսեց այցելել դասարանները:

Մենք անհամբեր էինք ժամ առաջ ողջունե-
լու հայ նշանավոր երաժշտագետին, որի մա-
սին առասպելական պատմություններ էինք
լսել:

Եվ ահա, մեր ուսուցիչների շքախմբի հետ,
ներս է մտնում մի վարդապետ՝ կես աշխար-
հական և կես եկեղեցական տարազ հագած:
Պարզապես մի հասարակ, սովորական
մարդ:

— Մի՞թե սա է Կոմիտասը, — հարց ենք
տալիս աշակերտներս միմյանց, զարմացա-
կան հայացքներով և գրեթե հիասթափված:

Նա իր սքեմի վրա հագել էր քաղաքացու
սև վերարկու և գլխին էլ մի կլոր գլխարկ էր
դրել: Մի քիչ կարճահասակ, նիհարակազմ,
դժգույն դեմքով և փոքրիկ ցանցառ միտքով
մի մարդ՝ որի, սակայն, ամենից հատկա-
նշական մասը աչքերի խորաթափանց նայ-
վածքն էր:

Նա ժպտում էր հայրական քաղցր ժպի-
տով: Չգիտեմ ինչո՞ւ ես այդ ժպտի մեջ թաղ-
ված արցունք նշմարեցի, մի խորունկ վիշտ,
թախի՞ծ որ նրա բովանդակ դեմքի արտա-
հայտության հետ ներդաշնակվում էր: Իմ
հայացքով ու կարծիքով, նրան շատ էր սա-
ղում տրտմությունը և դառը ժպիտը:

Կոմիտասը քաղաքացու նման բարեվեց
մեղ:

— Բարեվ ձեզ, բալիկներ...

Մեր տներն էր նրան ներկայացրեց մեզ
պատշաճ խոսքերով՝ թե նա հասարակ եկե-
ղեցական չէ, այլ քաջատիկ շնորհներով օժ-
տված մի գիտնական, բանասեր և երաժշտա-
գետ, որի նպատակն է՝ հայ դարավոր երգն
ու երաժշտությունը զտել, մշակել և ծանո-
թացնել օտարներին: Կոմիտասի տաղանդն
ու կոշտը հատկանշող բացատրությունները
մենք լսում էինք ջղադրգիւ անհամբերու-

թյամբ: Մենք սպասում էինք, որ Կոմիտասը
երգեր կամ խոսեր:

Ու, վերջապես, նա սկսեց խոսել: Անցնող
երեսունը վեց տարիները նրա խոսքերի մի
բառն իսկ անկարող եղան խել իմ հիշողու-
թյունից:

— Բալիկներ, դուք զավակներն էք մի
ստեղծագործ ժողովրդի, որ ունեցել է երա-
ժշտական դարավոր կուլտուրա և արտա-
դրեց է թանկագին գանձեր, որոնց նմուշնե-
րից ես այժմ ձեզ համար պիտի երգեմ: Ես
եկել եմ հատկապես ձեզ ծանոթացնելու այդ
գանձերի հետ և կազմելու այստեղ ևս մի
երգչախումբ՝ եթե, անշուշտ, հնարավոր լինի
այդ: Ես մի քանի շաբաթ պիտի մնամ ձեզ
մոտ՝ ուսումնասիրելու ձեր զավակի ժողո-
վրդական երգերն ու երաժշտությունը: Այժմ
ես պիտի երգեմ ձեզ համար սիրով և հա-
ճույքով:

Ու սկսեց երգել հռչակավոր «Կանչե
կոռնակ»ը:

Մենք պատանի էինք, բայց խորապես
զգում էինք նրա ձայնի և երգեցողական ար-
վեստի գեղեցկությունը: Երբ նա ավարտեց
երգը, ամբողջ դասարանը, գլխահակ և հուզ-
ված, արտասովոր էր, մոռանալով նույնիսկ
ծափահարելը:

Ինքն էլ հուզված էր:

— Էլի՞ երգեմ, բալիկներ, — հարցրեց նա
մեզ քաղցր ժպիտով:

Մենք ծափահարեցինք ուժգին կերպով: Ու
նա երգեց «Անտունի»ն:

Ո՛չ մի մարդկային սիրտ չէր կարող դիմա-
նալ այս երգին, որի մեջ Կոմիտասն իր ամ-
բողջ սիրտը, հոգին և գագաղամներն էր խառ-
նել: Երգի ողբազին բառերն ու եղանակը,
նրա դրամատիկ բարիտոն ձայնի հնչելը,
բայց կերկերուն շեշտը, մեզ մոլորում էր այն-
պիսի խորը ապրումներ, որոնց անծանոթ
էր մեր դեռատի հոգին:

Խանդավառված էինք՝ բայց հուզված: Ու-
րախ էինք, բայց միաժամանակ արտասովոր
էինք: Նա պարզապես այնպիսի և փուկ էր
բերել մեր հոգեկան աշխարհ:

Արցունքոտ աչքերով դարձյալ ծափահա-
րեցինք:

Այս անգամ սկսեց առանց հրավերի եր-
գել:

— Հիմի կարգը ձե՛րն է, — ասաց նա վեր-
ջացնելուց հետո և խնդրեց, որ մեզանից մե-
կը նախ մի մեներգ երգի, և ապա ամենքս
խմրով երգենք:

Բայց ո՞վ կարող էր համարձակվել նրանից
հետո երգելու:

Մեր գրաբարի ուսուցիչը իսկույն ցույց
տվեց իր գրաբարագիտությունը:

— Վարդապետ, «Ի ծագել արեգակն, կորնշին աստեղք»:

Բայց Կոմիտասն ուզում էր լսել մեր ձայնը, իմանալ երգի հանդեպ մեր ունեցած սերը, շնորհքը և հետաքրքրությունը: Ու պնդեց իր խնդրանքի վրա:

Հանկարծ տնտրենք ինձ նայեց և հրամայեց երգել «Ո՛հ, ի՛նչ անուշ»:

Ես վարանեցի: Վարպետը հասկացավ իմ վարանման պատճառը, դրա համար էլ մոտեցավ ինձ և ձեռքը ուսիս վրա դնելով հարցրեց.

— Քո անունն ի՛նչ է:

— Հրամստ, պատասխանեցի ես:

— Ուրեմն, եվ գեղեցիկ ձայն պետք է ունենաս դու: Եթե «Ո՛հ, ի՛նչ անուշ» անուշ երգես, դու արդեն կլինես իմ աշակերտը, — կատակեց նա:

— Շուտ, կսպասե՛նք, — խուլ և ռեգային տհաճ ձայնով գոչեց տնտրենք:

Ու ես, երջանիկ դժբախտս, սկսեցի երգել հուսահատ քաղցկյամբ:

Բայց ամբողջ մի կվարտա բարձր էի սկսել:

Ու պատահեց այն, որ ես արդեն գուշակել էի:

«Հայրենյաց հովիվ»ի ամենաբարձր ձայնանիշի վրա իմ ձայնը դարձանեց ինձ, և կոկորդիցս դուրս եկավ դանակի տակ մորթվող գառնուկի աղափաղված մի խեղդուկ և հուսահատ ճիւղ, որ ընդհանուր ծիծաղի առիթ տվեց:

Իմ ընկերները ծիծաղում էին բարձրաձայն: Տնորենը սպառնական նայում էր ինձ, իսկ Կոմիտասը ժպտում էր հայրական բարի ժպիտով:

Ես չկարողացա շարունակել, այլ սկսեցի պարզապես լալ:

Երեկվա նման դեռ հիշում եմ՝ թե ի՛նչպես վարպետը մոտեցավ ինձ և ձեռքը իմ մազերի մեջ մխրճելով, ասաց.

— Սիրուն ձայն ունես, բալիկս, բայց ուրիշ անգամ ավելի ցածրից պետք է սկսես:

Վարպետը ամմիջապես փոխեց մթնոլորտը:

— Բալիկնե՛ր, ես ուզում եմ լսել ձեր որեւի մեկ փափագը և հետաքրքրությունը երաժշտական հարցերի մասին:

Նոր ոգեվորություն ստեղծվեց:

Ու ես, ոտքի կանգնելով, հարց տվեցի.

— Վարդապետ, կուզե՞ինք իմանալ, թե ձեր կյանքի մեջ առաջին անգամ ի՛նչ էք երգել:

Ուսուցիչները ուրախ տրամադրությամբ իրար նայեցին: Տնորենի խոժոռ դեմքի վրա թեթև ժպիտ երևաց: Իսկ մեր գրաբարի ուսուցիչը մեջ ընկալ իր գրաբարով, ասելով.

— «Բազումք են կոչեցնալք՝ սակաւք են ընտրեալք». այնպես չէ՛, Հայր Սուրբ:

Հանկարծ մոռյվեց Կոմիտասի լուսաշող դեմքը: Դառն ժպիտը տխրության փոխվեց: Երթունքներն սկսեցին դողդողալ: Նրա խոնավ թարթիչները վրա-երեվաց արցունքի մի խոշոր կաթիլ: Ամենքս, լուռ և հուզված, նայում էինք նրան:

Ի՛նչ էր պատահել Վարպետին: Հոգեկան ի՛նչ տազնապի մեջ էր նա: Ինչո՞ւ իմ անմեղ հարցումը արեկոծել էր նրան:

Ու մինչ այդ հարցումների պատասխանը որոնում էինք նրա դեմքի վրա, նա իր գերագույն հուզման մեջ իսկ ժպտալով՝ սկսեց.

— Բալիկնե՛ր, գիտե՛ք, որ ես հորից և մորից որք եմ եղել և դրա համար էլ էջմիածին եմ ուղարկվել սովորելու...

Ապա կուլ տալով իր կոկորդը սեղմող արցունքները, շարունակեց, մինչ մենք հուզված ու հետաքրքրի և սրտատրոփ լսում էինք նրան:

— Իմ հորից առաջին անգամ սովորած երգի խոսքն ասեմք մի քանի անգամ.

«Շաղանակ թաղեցի օճախը,

Ցատկեց գնաց պուճախը,

Եվ, ասի, փոխիկ, գրկո՞ւմս խաղա,

Որ քեզ շտենի մեր Ակոբ աղա...

Կատուն դրի տոպրակը՝

Նետվեց դեպի սենյակը»:

Նա հուզմունքով պատմեց իր անցյալ որբ ու թշվառ մանկության մասին՝ թե ի՛նչպես թափառում էր իր ծննդավայր Քյոթահիսարի փողոցներում և մերկ ու քաղցած գիշերում հանրային վացարաններում՝ չքված ու անպաշտպան: Նա հիշում էր երբեմնի փոքրիկ, անտեր ու որբ Սողոմոնին՝ այն պատանի թշվառ երգչին, որ երգում էր իր տխուր, աստանդական ճակատագիրը:

Մենք և՛ հուզված էինք, և՛ խանդավառված:

Այդ օրը հիշատակելի էր մեր դպրոցական կյանքի տարեգրության մեջ:

Բայց հաջորդ օրը նույնքան հիշատակելի ու պատմական օր եղավ: Ս. Հրեշտակապետ մեկնեցում հասարակական հանդիպում էր կաղամկերապխտ մեծ Վարպետի հետ: Հինգ հազարն անցնող մի հսկա բազմություն խոնվել էր եկեղեցու մեջ, սանդուխների ու լուսամուտների վրա:

Անկարելի էր կարգ ու կանոն պահպանել:

Երբ հասավ Կոմիտասի երգելու ժամը, ժողովուրդը փանդալառության գագաթն էր հասել: Սկսեց նա և դրդադիմ ծափահարությունների տարափի տակ վերջացնելով, իր տեղը գնաց: Ներկաների ոգեվորությունը անսահման էր:

— Կո՛ւնկը, Կո՛ւնկը, — ձայնում էին ամեն կողմից:

Տգեա ու հետադեմ թաղականությունը
փորձեց արգելել եկեղեցում երգել աշխարհիկ
երգեր:

Ընդվզած ժողովուրդը արահանջեց շարու-
նակել:

— Ինչո՞ւ էք արգելում վարդապետին եր-
գել:

— Պահանջո՞ւմ ենք, իրավունք չունի՞ք
արգելելու...

Խուճապի և շփոթության մատնված թաղա-
կան խորհուրդը տեղի տվեց. ժողովուրդը
պարտադրեց իր կամքը:

Ու ահա, ծափահարության ու խանդավառ
ցույցի մեջ, նորից բեմ է գալիս Կոմիտասը
իր սովորական ժպիտը դեմքին, խոնարհվում
է և ապա երգում իր «Կոռնակ»ը, որ հուզումի
փոթորկով է լցնում բոլոր հայրենակարոտ
պանդուխտ սրտերը:

Ծափահարություն՝ երկարատև, որոտըն-
դոստ և խլացուցիչ:

Կոմիտասը ետ ետ է գնում և խոնարհվում:
Թաշկինակով սրբում է քրտինքը և ուրախու-
թյան արտասուքը: Ժողովրդի այս անօրինակ
ոգեվորությունը հայ երգի հանդեպ, հուզ-
մունքով և քաջալերական զգացմունքով է
լցնում նրա սիրտը: Սովորական հանդիպում
ու հանդես չէր սա, ալլ մի վիթխարի ցույց՝
հայ ժողովրդի դարավոր արժեքները մեծա-
րոդ:

Համերգից հետո թաղականության «մեծա-
պատիվ» ատենապետը իրեն է վերապահում
Կոմիտասին իր տունը ճաշի հրավիրելու ի-
րավունքը և անարգում է քյոթահիացի դպր-
րին Կարապետին, որ ուզում էր իր մեծանուն
հայրենակցին հրավիրել տուն:

Երկու կողմն էլ դրգոված են: Վիճաբանու-
թյունը կռվի է վերածվում:

Ես իսկույն պահաբան եմ շտապում վար-
պետի մոտ և հեմիհեմ դիմում նրան:

— Ներողություն, Հայր Սուրբ...

— Ի՞նչ է, որդիս:

— Շո՞ւտ հասեք, դուրսը կռիվ են անում:

— Է՞հ, ես ի՞նչ անեմ, բաբաջան:

— Ձեզ համար են կռիվ անում, Հա՛յր
Սուրբ:

— Ի՞նչ համար:

Նվ դուրս է նետվում Կոմիտասը: Նրա
տեսքը համապատասխան է կռվողներին: Խնդրի
էությունը իմանալուց հետո, նա հանդարտ
տալիս է իր որոշումը, ասիլբերան թողնելով
թաղականության ատենապետին:

— Ատենապե՛տ էՖենդի, ես այսօր իմ
հայրենակից դարբին Կարապետ աղբոր
հյուրն եմ լինելու:

Այդ պատանեկան հուշերս ավելի քանդակ-
վեցին իմ մեջ, երբ 1915 թվի ընդհանուր
բռնագաղթին, մեզ հաջողվեց ջարդերից ա-
զատվել և ապաստան գտնել Կոմիտասի
ծննդավայր Քյոթահիա քաղաքում, որ,
բախտի բերմամբ, զերծ էր աքսորից, և ապ-
րել այնտեղ ամբողջ շորս տարի, վարպետի
ծնած խարխուլ տնակի մոտ կողք կողքի, և
իմանալ նրա մանկական կյանքի դուր հու-
շերը, տեսնել նրա այցելած հիշատակելի
վայրերը, եղեվներին նշանավոր անտառն
ու Չամլըճայի վրանը և նրա ձեռքով փորա-
գրված քանդակները, որոնք նվիրական հու-
շեր մնացին իմ մեջ՝ վարպետի անցյալ
կյանքը ոգեշնչող:

Պ Ա Տ Մ Ա - Բ Ա Ն Ա Ս Ի Ր Ա Կ Ա Ն

ՊՐՈՖ.-ԴՈԿՏՈՐ Ա. ԱՐՐԱՀԱՄՅԱՆ

ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԱԳԱՂԱԹՅԱ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ՊԱՏԱՌԻԿՆԵՐԸ

ովսես խորենացու «Պատմութիւն Հայոց»ը մեզ հասել է ավելի քան հիսուն ձեռագրերով, որոնք ցրված են աշխար-

հի տարբեր մատենադարաններում և թանգարաններում: Ձեռագրերից կեսից քիչ պակաս, թվով 24 ընդօրինակություն, Հայկական ՍՍՌ Մատենադարանի սեփականություն են կուզում: Մյուս ձեռագրերից վեցը գտնվում են Վենետիկի Մխիթարյան մատենադարանում, հինգը՝ Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց մատենադարանում, մեկը՝ Ենայի Համալսարանի գրադարանում, մեկը՝ Վիեննայի Մխիթարյանց մատենադարանում, մեկը՝ Տյուբինգենի Համալսարանի գրադարանում, երկուսը ժամանակին գտնվել են Արմաշի մատենադարանում, մեկը՝ Սեբաստիայի Ս. Նշան վանքում, մեկը՝ Արդնի Բարձրահայաց Ս. Աստվածածնի վանքի մատենադարանում և այլն: (Առաջին Համաշխարհային պատերազմի արյունոտ օրերին թե ի՛նչ են եղել Արմաշի և Արևմտյան Հայաստանի վանքերում հավաքված մյուս ձեռագրերը, մեզ ոչինչ հայտնի չէ):

Մեզ հասած խորենացու «Պատմութիւն Հայոց»-ի ձեռագրերից հնագույնները՝ դրանք 14-րդ դարի երկու ընդօրինակություններ են, որոնցից մեկը գտնվում է Հայկական ՍՍՌ Մատենադարանում՝ № 2365 (նախկին Գեորգյան № 249), ընդօրինակված 14-րդ դարում և նորոգված 1567 և 1634 թվականներին, մյուսը՝ Վենետիկի Մխիթարյան Մխառանության Մատենադարանի մի ձեռագիրն է, որ ունի ՉՄՐ (1303) թվի գրություն (տե՛ս

«Մովսիսի խորենացույ Մատենագրութիւնք», Վենետիկ, 1865 թ., Զեկուցումն, էջ 7):

14-րդ դարից ավելի հին ձեռագիր, մինչև այժմ, հայտնի չէ: Ըստ որում, մեզ հասած խորենացու բոլոր ձեռագիրները—ընդօրինակությունները (խորենացու ձեռագրի և նրանց մասին մանրամասն տե՛ս «Մովսիսի խորենացու Պատմութիւն Հայոց»-ի առաջաբանը, Տիղիս, 1913 թ.):

Վերջին տարիներս Հայկական ՍՍՌ Մատենադարանի ձեռագրերի թեմատիկ ցուցակը կազմելու ընթացքում, հայտնաբերվել են խորենացու շրջա երկաթագիր մագաղաթյա հնագույն պատառիկներ: Նրանք գրանցված են հետևյալ համարների տակ՝ № 1425, № 1221 (պատառիկների թվադարձի) և № 9234:

Նշված պատառիկներից № 1425-ը մեկ թերթ է և պարունակում է Վրաց դարձի պատմությունը Ս. Նունիի ձեռքով. այս պատառիկը, ժամանակին, արտագրված և տրամադրված է եղել ակադ. Ստ. Մալխասյանցին, որը և հրատարակել է իր «խորենացու առեղծվածի շուրջը» վերնագրով աշխատության մեջ 1940 թվին (էջ 127): Մեր ուսումնասիրության նյութը, ներկա հոդվածում, հանդիսանալու է № 1221 և № 9234 պատառիկների տեքստը:

Նախ համառոտակի կանգ առնենք պատառիկների արտաքին նկարագրության վրա: Հայկական ՍՍՌ Մատենադարանի № 1221A պատառիկի նյութը մագաղաթ է և ունի բաց դեղին գույն: Երկու կողերը և ներքին եզրը 1—3 սանտիմետր լայնությամբ սևացել են,

հավանական է, յուզի վամ ձեռքի մեջ ընկնելու պատճառով: Ներքին հզոր անհավասար պատառոտված է: Կան մի քանի փոքրիկ ծակոտիներ, որոնք շեն խանգարում տեքստի ընթերցմանը: Վերևից, 1,5 սանտիմետր լայնությամբ, ծալված է, որից երևում է, որ նա ժամանակին օգտագործվել է որպես ձեռագրի պահպանակ: Այդ նկատվում է նաև նրա վրա դրոշմված երկու փոսիկներից, որոնք ձեռագրի կազմի կապերի համար պատրաստած փայտյա փոքրիկ ձողիկների ներսի մասում սեղմած ու թողած հետքերն են: Երկարությունը՝ 20,5 սանտիմետր է, իսկ լայնությունը՝ 15 սանտիմետր: Գիրը՝ ուղղագիծ միջին մեքսիկյան երկաթագիր է: Գրված է երկսյուն: Պատառիկի տեքստը, բացառությամբ մի քանի տողերի և բառերի, վերծանվում է առանց դժվարության: Պատառիկից յոթ տողի շափ, լայնքով, երևի ձեռագրի համար պահպանակ գործածելու ժամանակ, կտրված է: Շուտով մեջքի վրա կան 17-րդ դարի ձեռագրով մի քանի գրչափորձեր, որոնցից մեկը պարզ կարդացվում է՝ «գրչափորձ արարի»: Պատառիկը պարունակում է խորհրդանշանային Պատմության երկրորդ գրքի գլխացանկը:

Հայկական ՍՍԽ Մատենադարանի № 1221 B պատառիկը նույնպես մագաղաթ է, ունի մուգ դեղին գույն: Կողերն անհավասար կտրված են, երևում է, որ այս պատառիկը ևս որպես պահպանակ է օգտագործվել: Վերին մասը, 1,5 սանտիմետր լայնությամբ և 5 սանտիմետր երկարությամբ, ծալվածք ունի: Ներքևից երկու տողի շափ կտրված է: Երկարությունը 23 սանտիմետր է, իսկ լայնությունը՝ 14,5: Գրությունը միջին մեքսիկյան ուղղագիծ երկաթագիր է: Գրված է միասյուն: Առաջին երեսի գրերը լավ են պահպանված, իսկ շուտով մեջքի գրերը սրբվել են և մեծ դժվարությամբ հնարավոր եղավ վերծանել պարունակությունը: Ունի մի քանի ծակոտիներ: Մագաղաթի վրա պարզ երևում են սուր գործիքով տողատած գծիկները: Պատառիկի տեքստը պարունակում է խորհրդանշանային Պատմության երկրորդ գրքի գլխացանկի վերջին մասը:

№ 9234 A պատառիկը դեղնագույն մագաղաթ է: Երկարությունը 26 սանտիմետր է, իսկ լայնությունը՝ 18,2: Պատառիկը միջից ծալված է. գործ է ածվել որպես պահպանակ մի հնարավոր գրքի մեջ: Գրված է երկսյուն, միջին մեքսիկյան ուղղագիծ երկաթագիր: Շուտով մեջքի վրա կան 18-րդ դարի գրչափորձեր մի շարք գրչափորձեր: Տեքստը լավ է պահպանված և կարդացվում է առանց դժվարության: Պարունակում է խորհրդանշանային Պատմության Առաջին գրքի երրորդ գլխի՝

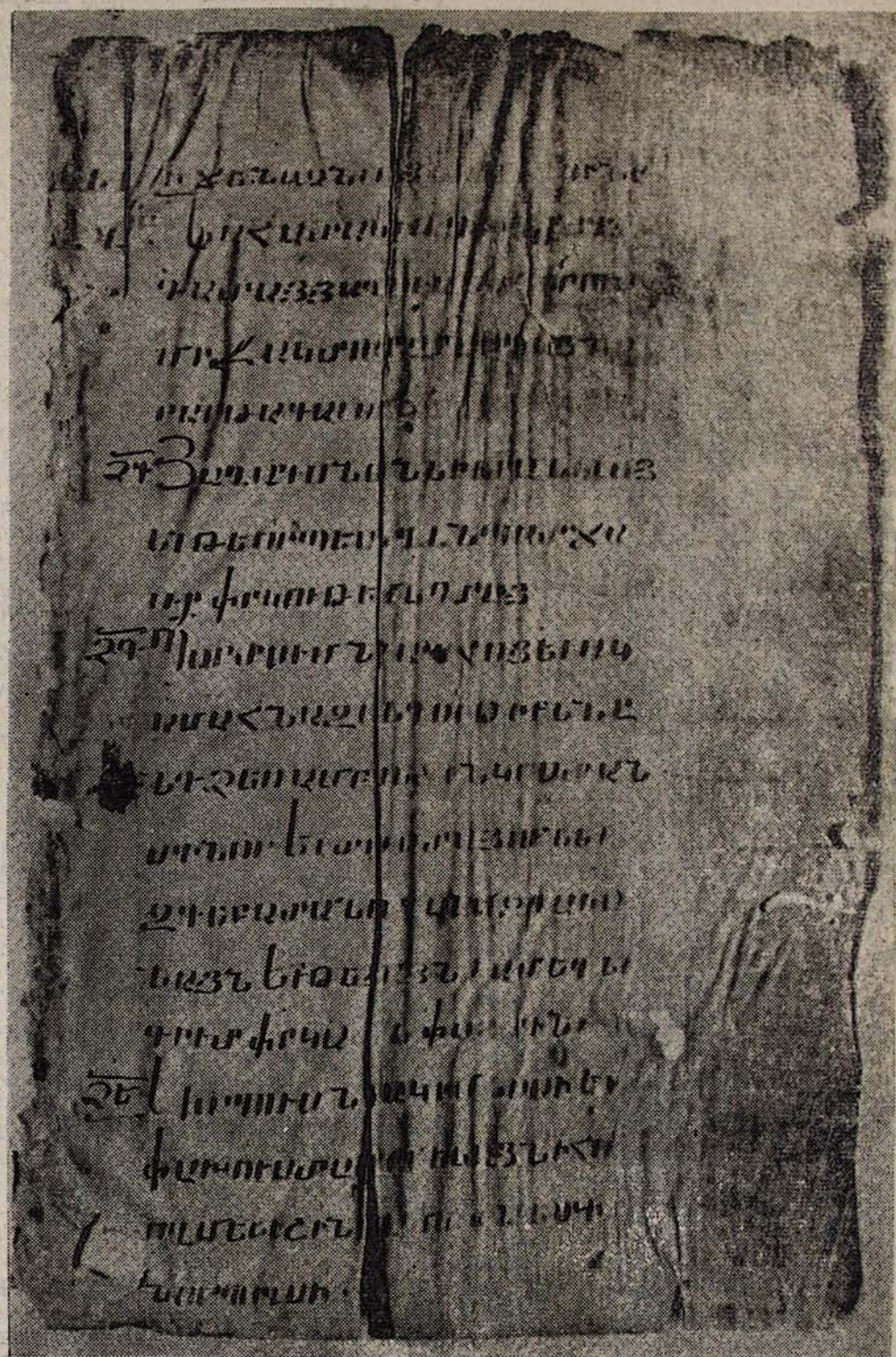
«Յաղագս դանիմաստաթի բարուց առաջնոցն մերոց թաղաւորաց և իշխանաց» վերջին մասը և հաջորդ՝ չորրորդ գլխի՝ «Յաղագս զի ոչ սակա Աղամայ և ալլոց նահապետացն միաբանեցան ալլքն պատմագրաց» առաջին մասը:

№ 9234 B պատառիկը դարձյալ մագաղաթ է: Երկարություն է 24,8 սանտիմետր, լայնությունը՝ 19,8: Պատառիկը միջից ծալված է. գործ է ածված որպես պահպանակ մի հնարավոր գրքում: Վրան կան գրչափորձեր: Պատառիկը խորհրդանշանային ողբի հատվածներից է: Առաջին երեսի տեքստը լավ է պահպանվել և կարդացվում է առանց դժվարության, իսկ հաջորդ էջը քերվել է և մեծ դժվարությամբ հաջողվեց մեզ վերծանել:

№ 9234 A և B պատառիկները, անվիճելիորեն, միևնույն ձեռագրի մասերն են. գրված են նույն գրչությամբ, ունեն նույն մեծությունը և ալլ նմանություններ, բայց № 1221 A և B պատառիկների միևնույն ձեռագրից ծագած լինելու մասին, դժվար է մեզ վճռական խոսք ասել: Չնայած նրանք երկուսն էլ խորհրդանշանային Պատմության երկրորդ գրքի գլխացանկից են, և քիչ հավանական է թվում, որ տարբեր ձեռագրերից նույն հեղինակի նույն գլխի մագաղաթյա երկու տարբեր ձեռագրերի պատառիկները պատահամբ իրար մոտ գային, սակայն կասկածանք է առաջացնում նրանց գրչության տարբերությունը և մեկի միասյուն, իսկ մյուսի երկսյուն գրված լինելու փաստը:

Համեմատական ուսումնասիրությունը հեշտացնելու համար, նշված չորս պատառիկները անհրաժեշտ ենք համարել համարակալել հետևյալ ձևով. № 1221 A պատառիկի առաջին երեսի առաջին սյունակը՝ 1, նույն էջի երկրորդ սյունակը՝ 2, նույն պատառիկի երկրորդ էջի առաջին սյունակը՝ 3, նույն էջի երկրորդ սյունակը՝ 4, № 1221 B պատառիկի առաջին էջը՝ 5, նույն պատառիկի շուտով մեջքի վրա կան 18-րդ դարի գրչափորձեր մի շարք գրչափորձեր: Տեքստը լավ է պահպանված և կարդացվում է առանց դժվարության: Պարունակում է խորհրդանշանային Պատմության Առաջին գրքի երրորդ գլխի՝

Ո՞ր դարի գրչություն ունեն վերև բերված պատառիկները—ահա՛ առաջին կարևոր հարցը, որի անսխալ պատասխանը կարևոր է խորհրդանշանային Պատմության հետ կապված մի քանի առեղծվածների լուսաբանության համար: Այս հարցին պատասխանելու համար, մենք հարկադրված ենք դիմել պատառիկներին

Հայկ. ՍՍՌ Մատենադարանի № 9231 հորենացու պատմության պատառիկը:

տեքստի պաշտոնագրի (հնազանդական) ուսումնասիրության, որովհետև պատմությունները չունեն հիշատակարան և ոչ էլ կողմնակի որևէ այլ կտման, որի հիման վրա մենք կարողանայինք հեշտությամբ որոշել նրանց գրության ժամանակը:

ա) Երկաթագրի հնագույն գրության բնորոշ առանձնահատկություններից մեկը կայանում է նրանում, որ տեքստերում մի քանի բառեր՝ երեք, չորս, և երբեմն ավելի, գրվում են իրար հետ միացված ձևով: Բառանշատում մը, սովորաբար, կատարվում է նախադասությունը վերջանալուց հետո, իսկ եթե երկար նախադասություն է՝ նրա մի մասը ավարտելուց հետո: Խորենացու Պատմության ներկա պատմություններից № 1221-ի տեքստերը պահպանել են հնագույն գրության հատուկ բառանշատման այդ կարգը, իսկ № 9234-ը ոչ:

բ) Երկաթագրի հնագույն տեքստերում գործ չի ածվում ստորակետը և վերջակետը: Ներկայումս մեզ ծանոթ կետերից հնում գործ է ածվել միայն միջակետը, որը ունեցել է բառանշատմանի ձև և դրվել է ոչ թե տողի վրա, ինչպես այժմ է, այլ տողից վերև: Նա դրվել է ինչպես միջակետի, այնպես և վերջակետի ու ստորակետի փոխարեն: Խորենացու ներկա պատմությունների № 1221-ի տեքստերում ևս չկան միջակետ ու ստորակետ, այլ նրանց փոխարինում է միջակետը՝ հնագույն երկաթագրերում գործ ածվող վերև նկարագրված ձևով: № 9234-ի պատմությունները ևս պահել են այդ կարգը, բացառությամբ երկու դեպքի, որի ժամանակ գործ է ածվել վերջակետը (Բ, 2—5, Բ, 2—9):

գ) Երկաթագրի հնագույն տեքստերում, բացի տեքստակառույթի բառերից՝ ԱՄ, ՏՐ, ՅՍ, ՔՍ, ՍԲ, ԻՆՂ, ԵՂՄ, չի հապավվում ուրիշ ոչ մի բառ. թվարկված բառերը, փաստորեն, հապավում չեն ու չեն միջնադարյան հասկացողությամբ, այլ պատմագրություն (այդ պատճառով էլ հապավման նշանը կոչվում է «պատմի նշան»: Այս մասին ուշադրության արժանի է 12-րդ դարի հեղինակ Արիստակեսի Գրչության արվեստի մասին գրած անտիպ մի աշխատությունը, ուր հեղինակը կանգ է առել նաև պատմագրության վրա (տե՛ս Հայկական ՍՍՄ Մատենադարան, № 2370, թ. 82 ր): Խորենացու Պատմության պատմությունների № 1221-ի տեքստերը ևս պահպանել են հնագույն երկաթագրի այս կարգը: Առաջին երկու պատմություններում հապավված է միայն ՔՍ (Քրիստոս) բառը (Ա, 2—3), իսկ № 9234 պատմություն՝ ՔԻ (Քրիստոսի) (Բ, 1—8, 5—2), Աժայինքն (Աստուածայինքն) (Բ, 1—15), գԻԷՂ (Զիսրայել) (Բ,

6—15): № 9234 պատմություն մի տեղ ունի նաև «թեամբ» վերջավորությամբ մի հապավում՝ «վարդապետութե» (Բ, 8—5), որը, սովորաբար, ակնում է գործ ածվել 11-րդ դարից:

դ) Երկաթագրի հնագույն տեքստերում թե շաղկապը գրված է թե ձևով. այդպես է կազարյան Ավետարանում և, ընդհանրապես, հնագույն գրչություն ունեցող բոլոր տեքստերում: Խորենացու Պատմության չորս պատմությունների տեքստերն էլ պահել են ուղղագրական հնագույն այդ ձևը:

ե) Երկաթագրի հնագույն տեքստերում երբ շաղկապը գրվում է երբ ձևով: Նույնն ունեն և Խորենացու Պատմության ներկա պատմությունները:

զ) Երկաթագրի հնագույն տեքստերում «ըով գրվող շատ բառերի մեջ, «ըին, փոխարինում է «ղ»ն: Այդպես էլ ունեն Խորենացու № 1221 պատմությունները՝ Բաւլաց (Ա, 5—4), փոխարեն Բաւլաց, Ղակիւանոս (Ա, 4—16), փոխարեն Լիկիւանոս, Կոստանդնուպոլիս (Ա, 5—19), փոխարեն Կոստանդնուպոլիս: № 9234 պատմությունները ևս պահել են «ղ» ի գործածության այդ ձևը՝ այդ (Բ, 3—7, Բ, 5—16, Բ, 6—7) և այլն: Սակայն այս կարգը երկու տեղ խախտվել է. «Ազայէլ» (Բ, 6—13), որը հին ձևում կլիներ «Ազայէլ», Զաւաբաբել (Բ, 6—17), որը հին ձևում կլինի Զաւաբաբէլ:

է) «Բովանդակել» բառը, որ «բաւ» արմատից է, հնագույն ձևագրերում հանդիպում է «բաւանդակել» ուղղագրական ձևով. այդպես էլ ունի № 1221 պատմություններից երկրորդը (Ա, 6—16):

ը) Վերջապես, պատմությունների գրության ժամանակը որոշելու խնդրում, կարևոր է պատմությունների գրի ձևը: № 1221 պատմությունների գրի ձևը ինչպես ասացինք, միջին մեսրոպյան ուղղագրի երկաթագրի է՝ բոլորձե երկաթագրի տառաձևերի որոշ հետքերով: № 9234 պատմությունների գիրը դարձյալ ուղղագրի միջին մեսրոպյան գրի տեսակ է, սակայն, բոլորձե երկաթագրերի հետքերը կորցրած: Առաջին գրի տեսակը, սովորաբար, գործ է ածվում 10-րդ դարում, իսկ երկրորդը՝ 11-րդ դարում:

Նշված առանձնահատկություններից ամեն մեկը, առանձին վերցրած, իհարկե, գրության ժամանակը որոշակի սահման գծող փաստ հանդիսանալ չի կարող, որովհետև հաճախ ուշ շրջանի արտագրությունների ժամանակ, գրիչները պահպանում են նախադասարար օրինակի և ուղղագրական, և՛ հնագրական նախկին ձևերը, սակայն, մեր վերև բերված փաստերը, ամբողջությամբ առած, վկայում են պատմությունների պատկանելի հնությունը:

նշեցի, նշված առանձնահատկություններից, մենք № 1221 պատառիկների ժամանակը որոշում ենք 10-րդ դար, իսկ № 9234 պատառիկներին՝ 11-րդ դարը: Գուցե № 1221 պատառիկների տեքստը, վեր բերված առանձնահատկությունների հիման վրա, հնարավոր լինի տաճիկ և 9-րդ դար, սակայն, նման կասկածանքների դեպքում, նպատակահարմար է համարվում ձեռագիրը ուշ դնել, քան հնացնել:

Խորենացու Պատմության մագաղաթյա ներկա պատառիկները, անվիճելիորեն, աշխարհում մեզ հասած նրա հնագույն ընդօրինակություններն են. նրանք երեք շորս դարավելի հին են, քան մինչև այժմ մեզ հայտնի նույն հեղինակի ձեռագիր հնագույն ընդօրինակությունները:

№ 1221 պատառիկ

(Առաջին պատառիկ, առաջին էջ, առաջին սյունակ)

- 1 ...ընդ հարկաւ հոռվմայեց-
- 2 տց եւ պատերազմ ընդ զաւրս
- 3 Հերովդի եւ սպանանել զեղ-
- 4 բաւորդի նորա զՅովսէփ.
- 5 Շինուած Եղեսա քաղաքի
- 6 և յիշատակումն սակաւութ
- 7 ազգի մերոյ Լուսաւորչին.
- 8 Յաղագս Երթալոյն Աբգա-
- 9 ռու յԱրեւելս և Թաքաւոր-
- 10 եցուցանելոյ Պարսից զԱր-
- 11 (տաղէս) և քե զհարդ կարգե-
- 12 աց զեղբարսն յորոց մեր
- 13 Լուսաւորչին և նորին ազգակ...

(Առաջին պատառիկ, առաջին էջ, երկրորդ սյունակ)

- 1 ...Աբգարու առ Մառինոս
- 2 յորում տեսան զՓրկի-
- 3 չն մեր ՔՍ ուստի եղև սկ-
- 4 իզբն հաւատոց Աբգարու,
- 5
- 6
- 7
- 8
- 9
- 10 Լ. Քարոզութիւն Եղեսայ
- 11 և պատճէն թղթոյն հն-
- 12 գից.
- 13 ԼԱ. Յաղագս վկայութե-
- 14 աճ Առաքելոյն (մեր).
- 15 ԼԲ. Վասն Սանտրկոյ Թագ-
- 16 աւորութեանն եւ սպան
- 17 ծննդոցն Աբգարու և Հեղ-
- 18 անէ տիկնոջ.

Խորենացու Պատմության պատառիկների մոտավոր ժամանակը որոշելուց հետո, այժմ քննության առնենք պատառիկների տեքստերը ըստ էության, տեսնելու համար այն նմանությունները և տարբերությունները, որ կան այս տեքստերի և հայագիտության մեջ հայտնի Խորենացու ձեռագիր ընդօրինակությունների միջև: Նախ՝ բերենք պատառիկների բովանդակությունը ընդօրինակված հարադատությամբ, համեմատության մեջ դնելով նրանք Խորենացու հրատարակված տեքստի հետ: (Հնում վանկային տողադարձ գոյություն չի ունեցել, այլ տառային. այդպես էլ մենք բերում ենք):

(Տպագիր, էջ 95)

...ընդ հարկաւ Հոռվմայեց-
տց. և պատերազմ ընդ զօրս
Հերովդի, և սպանանել զեղ-
բաւորդի նորա զՅովսէփ:
Իէ. Շինուած Եղեսայ քաղաքի,
և յիշատակումն սակաւութ
ազգի մերոյ Լուսաւորչին:
ԻԸ. Յաղագս երթալոյն Աբգա-
րու յԱրեւելս և Թաքաւորե-
ցուցանելոյ Պարսից զԱր-
տաղէս. և քե զհարդ կարգե-
հաց զեղբարսն, յորոց մեր
Լուսաւորչին և նորին ազգակ...

(Տպագիր, էջ 95—96)

... Աբգարու առ Մառինոս,
յորում տեսին զփրկիչն
մեր Քրիստոս, ուստի եղև սկ-
իզբն հաւատոցն Աբգարու:
(ԼԱ. Թուղթ Աբգարու առ Փրկիչ:
ԼԲ. Պատասխանի թղթոյն Աբ-
գարու, զոր գրեաց Թովմաս
առաքեալ հրամանաւ Փր-
կչին):
ԼԳ. Քարոզութիւն Եղեսայ (առա-
քելոյն Թադէոսի) և պատճէն թղթոցն հն-
գից:
ԼԴ. Յաղագս վկայութեան
Առաքելոյն:
Վասն Սանտրկոյ Թագ-
աւորութեանն և սպանման
ծննդոցն Աբգարու, և Հեղ-
ինայ տիկնոջ:

(Առաջին պատահիկ, երկրորդ էջ, առաջին սյունակ)

- 1 ...տրկոյ եւ զերծանել Ար-
- 2 տաշխի փախստեամբ:
- 3 ԼԲ. Որ ինչ ջան երուանդայ յա-
- 4 դագս ի բուռն առնելոյ զմա-
- 5 նուկն Արտաշէս. եւ բաց թո-
- 6 ղոյ զՄիջագետս:
- 7 ԼԶ. Յաղագս շինուածի երուան-
- 8 դաշատ քաղաքի:
- 9 ԼԷ. (Երբ որպէս շինեաց զԲազարան
- 10 քաղաք կոոց:
- 11 (...) Վասն տնկելոյ զանտառ
- 12 ծննդոց:

(Տպագիր, էջ 96)

...տրկոյ, եւ զերծանել Ար-
տաշխի փախստեամբ:
ԼԲ. Որ ինչ ջան երուանդայ
վասն ի բուռն արկանելոյ զմա-
նուկն Արտաշէս, եւ ի բաց թո-
ղոյ զՄիջագետս:
ԼԶ. յաղագս շինուածոյ երուան-
դաշատ քաղաքի:
ԼԷ. երբ որպէս շինեաց զԲազարան
քաղաք կոոց:
ԼՄ. Վասն տնկելոյ զանտառն
(որ կոչի) ծննդոց:

(Առաջին պատահիկ, երկրորդ էջ, երկրորդ սյունակ)

- 1 ...տաշխի երուանդայ եւ գում-
- 2 արելով զգաւս ի պատրա-
- 3 ստութիւն պատերազմի:
- 4 ԽԲ. Եթե որպէս զմուտն Արտ-
- 5 աշխի իւր աշխարհն յաջ-
- 6 ողեցաւ գործն:
- 7 ԽԳ. Երուանդայ պատերազմ ը-
- 8 նդ Արտաշխի եւ առումն
- 9 քաղաքին եւ մահ նորին:
- 10 ԽԴ. Թագաւորել Արտաշխի եւ առ-
- 11 նել բարի իւրոց...

(Տպագիր, էջ 96)

երուանդայ զգաւն Արտաշխի եւ
գումարելոյ զգաւս ի պատրա-
ստութիւն պատերազմի:
ԽԲ. Եթե որպէս ընդ մուտն Արտ-
աշխի յիւր աշխարհն յաջ-
ողեցաւ գործն:
ԽԳ. Երուանդայ պատերազմ ը-
նդ Արտաշխի (եւ փախուստ) եւ առումն
քաղաքին եւ մահ նորին:
ԽԴ. Թագաւորել Արտաշխի եւ առ-
նել բարի իւրոց...

(Երկրորդ պատահիկ, առաջին էջ)

- 1 ...ի ճեն ազնւոյն Մամգունայ:
- 2 ԶԲ. Նահատակութիւնք Տր-
- 3 դատայ յԱղուանս յորում
4. միջակտուր զԲաւաղացն ա-
- 5 րար թագաւորն:
- 6 ԶԳ. Յաղագս նոնէի երանելոյ
- 7 եւ քե որպէս եղեն պատճա-
- 8 րք փրկութեան Վրաց:
- 9 ԶԴ. Պարտումն Շապհոյ եւ ակ-
- 10 ամա հնազանդութիւնն ը-
- 11 նդ ձեռամբ մեծին Կոստան-
- 12 տիւնու եւ Տրդատայ ունել
- 13 զԳեքատան եւ զան ազգակա-
- 14 նացն եւ թե յայնժամ եղեւ
- 15 դիւտ փրկական փայտին:
- 16 ԶԵ. Կապումն Ղալիխանոսի եւ
- 17 փախուստ արքունեացն ի Հո-
- 18 ումէ եւ շինել Կոստանդնու-
- 19 նուպոլսի:

(Տպագիր, էջ 99—100)

...ի ճենազնոյն Մամգունայ:
ԶԲ. Նահատակութիւնք Տր-
դատայ (ի պատերազմին որ) յԱղ-
ուանս, յորում
միջակտուր արար զԲաւաղաց
թագաւորն:
ԶԳ. Վասն նոնէի երանելոյ
երբ որպէս եղեւ պատճա-
րք փրկութեան Վրաց:
ԶԴ. Պարտումն Շապհոյ եւ ակ-
ամայ հնազանդութիւնն ը-
նդ ձեռամբ մեծին Կոստան-
դիանոսի, եւ Տրդատայ ունել
զկերատան, եւ զալ ազգակա-
նացն, եւ քե յայնժամ եղեւ
գիւտ փրկական փայտին:
ԶԵ. Կապումն Լիկիանոսի, եւ
փախուստ արքունեացն ի Հո-
ւումէ, եւ շինել Կոստանդնու-
պոլսի:

(Երկրորդ պատահիկ, երկրորդ էջ)

- 1 (Յաղագս Արիոս) սի եւ ժողովո
- (յն որ) ժողովեցան ի նի-

(Տպագիր, էջ 100)

ԶԹ. Յաղագս Արիոսի (չարափառի)
եւ ժողովոյն (որ եղեւ վասն նորա) ի

3 (կիայ) եւ սքանչելեացն որ ե-
4 (րեւ) եցաւ ի Գրիգորիոս:
5 Զէ. Դարձ Ար (հստակեայ ի Նիկ-
6 իայ և հաւատալ ազգականացն
7 և որ ինչ ի Գառնի շինուածք:
8 ԶԸ. Յաղագս մահուան Գրիգորի
9 և Արիստակեայ և թէ էր
10 (աղագաւ) կոչի լեառն նմ...

11 ԶԹ. (Յաղ) ագս վախճանին Տրդ-
12 ատայ թագաւորին ընդ որում
13 մ և ողբերգական մեղադ-
14 րութիւն:
15 Բաւանդակեցան ցանկը
16 երկրորդ գրոց միջակ պատմ-
17 ութեան:

Նիկիայ և սքանչելեացն որ ե-
րեցաւ ի Գրիգորիոս:
Դ. Դարձ Արիստակեայ ի Նիկ-
իոյ, և հաւատալ ազգականացն,
և որ ինչ ի Գառնի շինուածք:
ՂԱ. Յաղագս մահուան Գրիգորի
և Արիստակեայ, և թէ էր
աղագաւ լեառն կոչի նմ...

ՂԲ. Յաղագս վախճանին Տրդ-
ատայ թագաւորին, ընդ որում
և ողբերգական մեղադ-
րութիւն:
Բովանդակեցան ցանկը
երկրորդ գրոց միջակ պատմ-
ուրթեան:

№ 9234 ՊԱՏԱՌԻԿ

(Առաջին պատառիկ, առաջին էջ, առաջին
սյունակ)

1 ...յսկգրան.
2 սկսայց քեպէտ եւ ջ-
3 անիւ միայն թե ոք
4 շնորհակալ իմոյ գտա-
5 նիցի աշխատութեանց.
6 եւ սկսայց յորոց եւ այ-
7 դէն որք յեկեղեցւոյ.
8 եւ ոյք ըստ Քի աւ-
9 ելորդ համարելով զար-
10 տաքնոցն երկրորդի
11 յաղագս սկսբանն ա-
12 ռասպելս. բայց եթե
13 զկինսն զժամանակս
14 ինչ արդեօք եւ զարս
15 յայտնիս որում եւ Ածայ-
16 ինքն ի ճահ գայցեն
17 պատմութիւնք բա-
նից մինչեւ ի հար...

(Տպագիր, էջ 12)

... ի սկիզբն:
(բայց սակայն) սկսայց, քեպէտ և
ջանիւ. միայն թէ
շնորհակալ ոք մերոցս գտա-
նիցի աշխատութեանց:
եւ սկսայց՝ յորոց և այլ-
քէն, որք յեկեղեցւոյ
և ոյք ըստ Քրիստոսի, աւ-
ելորդ համարելով զար-
տաքնոցն երկրորդի
յաղագս սկսբանն ա-
ռասպելս, բայց եթե
զկինսն՝ ժամանակս
ինչ արդեօք և զարս
յայտնիս, որում և աստուածա-
յինքն ի ճահ գայցեն,
պատմութիւնք բա-
նից. մինչև ի հար...

(Առաջին պատառիկ, առաջին էջ, երկրորդ
սյունակ)

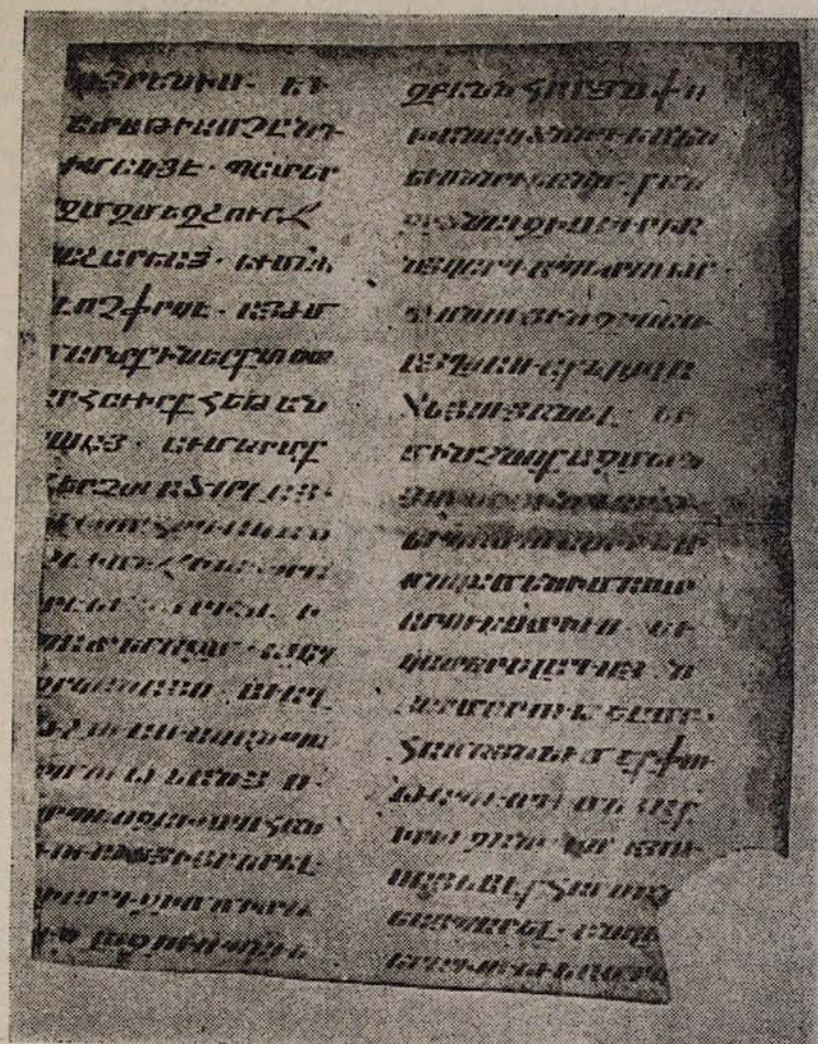
1 ...կան զրուցատրութ-
2 իմն. սակայն եւ ի
3 նոցանէ՝ զոր ինչ
4 հավաստին կարծեմք.
5 առնուլ:
6 Դ. ՅԱՂԱԳՍ ԶԻ ՈՉ ՍԱԿՍ ԱԴԱ-
7 ՄԱՅ ԵՒ ԱՅԴՈՑ ՆԱՀԱՊԵՏԱ-
8 ՅՆ ՄԻԱԲԱՆԻՆ ԱՅԴՔ(Ն) Ի
9 ՊԱՏՄԱԳՐԱՅ:
10 Յաղագս արմատոյն
11 հանուրց մարդկութե-
12 ան. կամ թէ հաճոյ
13 ումեք բուխցի ասել

(տպագիր, էջ 12—13)

...կանսն զրուցատրու-
թիմն սակայն և ի
նոցանէ՝ զոր ինչ
հավաստին կարծեմք,
առնուլ:
Դ. ՅԱՂԱԳՍ ԶԻ ՈՉ ՍԱԿՍ Ա-
ԴԱՄԱՅ ԵՒ ԱՅԴՈՑ ՆԱՀԱՊԵՏԱ-
ՅԸՆ ՄԻԱԲԱՆԵՑԱՆ ԱՅԻՔՆ Ի
ՊԱՏՄԱԳՐԱՅ:
Յաղագս Արմատոյն
հանուր մարդկութե-
ան, կամ թէ հաճոյ
ումեք բուխցի ասել

14 ծայրին. պարտ էր մեզ
15 սակաւ ինչ անցանել
16 բանիւք թե ընդէր
17 հակառակ հոգւոյն...

ծայրին, պարտ էր մեզ
սակաւ ինչ անցանել
բանիւ, թե ընդէր
հակառակ հոգւոյն...

Հայկ. ՍՍԻ Մատենադարանի № 9234 ձեռագրի պահպանակը:

(Առաջին պատառիկ, երկրորդ էջ, երկրորդ սյունակ)

1 ...նոյնպես եւ վասն
2 նոյի ալլով անուա-
3 մբ վարին. եւ ժամա-
4 նակաւ անբաւիւք.
5 քեպէտ եւ վասն ջր-
6 ոյն սաստկութեան
7 եւ ապականութեան
8 երկրի զոյգ հոգեւո-
9 լացն միաբանին բա-

(Տպագիր, էջ 13)

...նոյնպես եւ յաղագս
նոյի ալլով անուա-
մբ վարին եւ ժամանակօք
անբաւիւք.
քեպէտ եւ վասն ջր-
ոյն սաստկութեան
եւ (վասն) ապականութեան
երկրի՝ զոյգ հոգեւո-
լացն բարբառին բա-

10 նից. նոյնգոմնակ
11 եւ զթիւ նահապետա-
12 ցն ժ Քսիտրբալի
13 հանդերձ բուէ. որ
14 ոչ միայն ըստ բոլ-
15 որմանս ի յարեգ-
16 ակնէ շորեթաման-
17 ակեան ըստ մեզ լի-
18 նելոյ տարւոյ հեռա...

նից. նոյնգոմնակ
և զթիւ նահապետա-
ցն տասն՝ Քսիտրբալ
հանդերձ բուէն: Որ
ոչ միայն ըստ բոլ-
որման (առ) յարեգ-
ակնէ շորեթամանա-
կեան ըստ մեզ լի-
նելոյ տարւոյն՝ հեռա...

(Առաջին պատահիկ, երկրորդ էջ, առաջին սյունակ)

(Տպագիր, էջ 13)

1 ...և զԲազմավիպէն. և
2 զԱբ (և) լինիա. կամ զ-
3 նայն ինքն նաւակառու-
4 ցէն. և զայլոց նահա-
5 պետացն ոչ միայն վա-
6 սն անուանցն եւ ժամա-
7 նակաց. այլ եւ վասն
8 ոչ սկիզբն զառ ի
9 մէջն հաւատարմացե-
10 ակն կարգելոյ ազգիս
11 մարդան. քանզի ա-
12 սէ Աբիւղենոս հան-
13 գոյն այլոցն աշխատ-
14 եւ զնա ամենակալն
15 ԱՄ եցոյց հովիւ եւ ա-
16 ռաջնորդ ժողովրդ-
17 դեանն. յետ որոյ ա-
18 սէ. Թագաւորեաց Ա...

...զԲազմավիպէն և
զԱբիւղենայ. կամ զ-
նուն ինքն նաւակառու-
ցէն և զայլոց նահա-
պետացն. ոչ միայն վա-
սն անուանաց և ժամա-
նակաց, այլ և վասն
մէջն հաւատարմացե-
ակս կարգելոյ ազգի
ոչ սկիզբն զառ ի
մարդկան: Քանզի ա-
սէ (վասն նորա) Աբիւղենոս հան-
գոյն այլոցն աշխատ-
եւ զնա ամենախնամն
Աստուած եցոյց հովիւ եւ ա-
ռաջնորդ ժողովրդ-
դեանն: Յետ որոյ ա-
սէ. Թագաւորեաց Ա...

(Երկրորդ պատահիկ, առաջին էջ, առաջին սյունակ)

(Տպագիր, էջ 359—360)

1 ... (ըն) կերան գործակ-
2 ցաւ. ընդ Քի լաւ էր
3 նոցա բնակել. եւ
4 յԱբրահամեանն
5 հանգչիլ ի գոգս.
6 եւ հրեշտակացն
7 տեսանել զպարա-
8 որութիւնս. բայց
9 անհոգալ դու այ-
10 ռիւթեամբ. և
11 եղկելիք մեր զրկ-
12 եալ ի հայրենի վե-
13 րակացութենէն.
14 Զի ոչ որպէս ի հն-
15 ոմն ժողովուրդն,
16 այլ առավել մեր վա-
17 տրաւորիւնս.
18 վասն զի Մովսէս.
19 բարձեալ լինի նո-
20 ցանէ եւ Յեսու ոչ
21 առաջնորդէ...

ընկերան (և) գործակ-
ցան: Ընդ Քրիստոսի լաւ է
նոցա բնակել և
յԱբրահամեանն,
հանգչել ի գոգս,
և զհրեշտակացն
տեսանել զպարա-
տրութիւնս: Բայց
անհոգալ դու այ-
րութեամբ, և
եղկելիք մեք՝ (որ) զր-
կեալք հմք ի հայրենի
վերակացութենէն:
Զի ոչ որպէս ի հնումն
ժողովուրդն (այն),
այլ առավել մերս է
բշտաւորիւն:
Վասն զի Մովսէս
բարձեալ լինի,
և Յեսու ոչ
լաջնորդէ...

(Երկրորդ պատանիկ, առաջին էջ, երկրորդ սյունակ)

- 1 ...Ռորոյամ մերժե-
- 2 ցաւ ի մերմէ ժողո-
- 3 վրդենէն. եւ փոխ-
- 4 անորդեաց որդին (նա)-
- 5 բառա. եւ զայրն (Այ)
- 6 ծախեաց ոչ առնւ (ծ)
- 7 այլ կատարում (ն)
- 8 ժամանակի.
- 9 (Եղիա համբարձաւ
- 10 եւ Եղիսէ ոչ մնաց
- 11 կրկին ոգովն
- 12 աւծանել զՅէու
- 13 այլ եւ Ազայել հր-
- 14 աւրեցաւ կոտոր-
- 15 եւ զԻէՂ. Ի գերու-
- 16 թին վարեցաւ սե-
- 17 դեկիա. եւ Զաւա-
- 18 բաբէլ ոչ ուրեք գո-
- 19 յր նորոգէ զպե-
- 20 տութիւնն. Անտիո-
- 21 քոս բռնադատէ...

(Տպագիր, էջ 360)

...Ռորոյամ մերժե-
ցաւ յիւրմէ ժողո-
վրդենէն, և փոխա-
նորդեաց որդին նա-
բառա. և զայրն
Աստուծոյ ծախեաց ոչ առնւ,
այլ կատարում
ժամանակի:
Եղիա համբարձաւ,
և Եղիսէ ոչ մնաց
կրկին ոգով
օծանել զՅէու,
այլ Ազայէլ հրա-
ւրեցաւ (Ի) կոտո-
րել զԻւրայէլ. Ի գերութիւն
վարեցաւ Սե-
դեկիայ, Զօրա-
բաբել ոչ ուրեք է,
որ նորոգէ զպետու-
թիւնն. Անտիո-
քոս բռնադատէ...

(Երկրորդ պատանիկ, երկրորդ էջ, առաջին սյունակ)

- 1 (Հ)այրենիս. եւ
- 2 (Մ)ատաքիա ոչ ընդ-
- 3 (դ)իմակցէ. պատեր-
- 4 (ա)զմ զմեզ շուրջ
- 5 պաշարեաց. եւ Մակ-
- 6 (աբ)է ոչ փրկէ. այժմ
- 7 մարտք ի ներքուստ.
- 8 արհաւիրք հեթան-
- 9 ոսաց. եւ մարտք
- 10 հերձուածողաց.
- 11 եւ խորհրդական
- 12 չէ ի միջի որ խա-
- 13 տէ եւ յարիւնէ ի
- 14 պատերազմ. Աւաղ
- 15 զրկանացս. աւաղ
- 16 թշուառական պա-
- 17 տմութեանցս.
- 18 որպէս զախտս հան-
- 19 դութեցից բերել.
- 20 զիարդ զիմ միտս
- 21 (ե)ւ զելուս պնդէ...

(Տպագիր, էջ 360)

...հայրենիս, և
Մատաքիայ ոչ ընդ-
դիմակայէ. պատեր-
ազմ զմեզ շուրջ
պաշարէ, Մակ-
աբէ ոչ փրկէ: Այժմ
մարտք ի ներքուստ
(և) արհաւիրք (արտաֆուստ,
արհաւիրք Ի) հեթա-
նոսաց (և) մարտք (Ի) հերձուա-
ծողաց, խորհրդականն
չէ ի միջի, որ խառաւէր
և յարմարէր ի
պատերազմ: Աւաղ
զրկանացս, աւաղ
թշուառական պա-
տմութեանս.
որպէս զախտս հան-
դութեցից բերել.
զիարդ զմիտս իմ
զեզուս պնդէ...

(Երկրորդ պատանիկ, երկրորդ էջ, երկրորդ սյունակ)

- 1 ...զբանն հարցն փո-
- 2 խանակ ծննդեանն
- 3 եւ սննդեանն.
- 4 զի ծնաւ զիս իւրեա-
- 5 նց վարդապետութեամբ

(Տպագիր, էջ 361)

...զբանն հարցն՝ փո-
խանակ ծննդեանն
սննդեանն: Քան
զի ծնաւ զիս իւրեանց
վարդապետութեամբ

6 եւ սնուցին (զիս) առ
7 այլս առաքելով ա-
8 ճեցուցանել. եւ
9 մինչ նոքա զմերն
10 յուսային դարձ.
11 եւ պատուասիրել ի-
12 մով ամենիմաստ,
13 արուեստիւ. եւ
14 կատարելագոյն
15 յարմարութեամբ.
16 Համայն եւ մեք փու-
17 թուպէս դիմեցաք
18 ի Բիւզանդիոն յու-
19 սացեալք հարսան-
20 եաց պարել. անվեհեր
21 երագութեամբ կր...

և սնուցին, առ
այլս առաքելով առ-
ճեցուցանել: Եւ
մինչ նոքա զմերն
յուսային զդարձ.
և պատուասիրել ի-
մով ամենիմաստ
արուեստիւ և
կատարելագոյն
յարմարութեամբ,
համայն և մեք փու-
թուպէս դիմեալք
ի Բիւզանդիոն, յու-
սալք հարսան-
եաց պարել, անվեհեր
երագութեամբ կր...

Խորենացու պատառիկների տեքստը համեմատելով Խորենացու Պատմության ձեռագրի հայտնի ընդօրինակությունների հետ, գալիս ենք այն եզրակացության, որ № 1221 պատառիկների տեքստերը համապատասխանում են Խորենացու Պատմության քննական հրատարակության մեջ գործ է ածված Ե և Ի ձեռագրերի ընդօրինակության խմբին (առաջինը՝ Հայկ. ՍՍՌ Մատենադարանի № 1459 (4. № 1623) ձեռագիրն է, ընդօրինակված 1691 թվին Ներսես սարկավազի կողմից, իսկ երկրորդը՝ նույն Մատենադարանի № 3385 (Գ. № 602) ձեռագիրը, ընդօրինակված 18-րդ դարի գրչությանը): Զեռագրերը, ըստ բանասեր Գ. Տ.—Մկրտչյանի Խորենացու ձեռագրերի կատարած ստորաբաժանման, պատկանում են Դ խմբին և հանդիսանում են նրա Ա և Բ ձեռագրերը (տե՛ս Գ. Տ.—Մկրտչյան, «Հայկական», 1894, էջ 81): Իսկ ըստ պրոֆ. Մ. Աբելյանի ստորաբաժանման, նըշված ձեռագրերը պատկանում են առաջին խմբակցության և առաջացել են մեզ չհասած նախնազաղափար օրինակից (տե՛ս «Մովսեսի Խորենացու Պատմություն Հայոց, Տիփլիս, 1913, էջ 16):

Բերենք այն փաստերը, որոնք հիմք են տվել մեզ № 1221 պատառիկների տեքստը վերագրել Ե և Ի ձեռագրերի ընդօրինակությանը:

Ա) Պատառիկների 3—4՝ «Յաղագս ի բուն առնուլոյ» փոխարեն, Խորենացու համեմատական տեքստում օգտագործված բոլոր ձեռագրերն ունեն «Վասն ի բուն արկանելոյ», բացի Ե և Ի ձեռագրերից, որոնք ունեն պատառիկի ձևով (էջ 96, տող 10):

Բ) Պատառիկների 3—2՝ «Պատերազմ ընդ Արտաշեսի» փոխարեն, Խորենացու համեմատական տեքստում օգտագործված բոլոր

ձեռագրերն ունեն «Պատերազմն ընդ Արտաշեսի և փարսուստ», բացի Ե և Ի ձեռագրերից, որոնք ունեն պատառիկի ձևով (էջ 96, տող 26):

Գ) Պատառիկների 5—2՝ «Նահատակութիւնք Տրդատայ յԱղուանս» փոխարեն, Խորենացու համեմատական հրատարակության մեջ օգտագործված բոլոր ձեռագրերն ունեն «Նահատակութիւնք Տրդատայ ի պատերազմին», որ յԱղուանս» բացի Ե և Ի ձեռագրերից, որոնք ունեն պատառիկի ձևով (էջ 99, տող 15):

Դ) Պատառիկների 5—4՝ «միջակտուր չիսողացն արար» փոխարեն, Խորենացու համեմատական տեքստում օգտագործված բոլոր ձեռագրերը տալիս են «միջակտուր արար զԲասղացն» ձևով, բացի Ե և Ի ձեռագրերը, որոնք ունեն պատառիկի ձևով:

Ե) Պատառիկների 5—7՝ «թե որպէս եղեն պատճառք» փոխարեն, Խորենացու համեմատական տեքստում օգտագործված բոլոր ձեռագրերը ունեն «թէ որպէս եղև պատճառք» ձևով, բացի Ե և Ի ձեռագրերից, որոնք ունեն պատառիկի ձևով (էջ 99, տող 17):

Զ) Եվ, վերջապես, պատառիկների տեքստերը, իրենց պարունակած գլուխների թվահամարներով, լիովին համապատասխանում են Ե և Ի ձեռագրերի գլխահամարներին: Պատառիկներում Խորենացու Պատմության երկրորդ գրքի գլխացանկում չկան տպագրի 31-րդ գլուխը՝ «Թուղթ Աբգարու առ Փրկչին» և 32-րդ գլուխը՝ «Պատասխանի թղթոյն Աբգարու, զոր գրեալն թովմաս առաքեալ հրամանա Փրկչին»: Այդ գլուխները չունեն նաև Ե և Ի ձեռագրերը, ինչպես նաև Ա խմբի մյուս բոլոր ձեռագրերը (էջ 95):

Ինչ վերաբերվում է № 9234 պատառիկների տեքստերին, ապա նրանք մոտենում են

Թովմաս առաքեալ հրամանաւ փրկչին» գլուխները, սակայն այդ գլուխները չկան: Պատառիկի 1 (30) գլխին նախորդում է «Առաքումն իշխանացն Աբգարու առ Մառի-նոս...»: Այսպիսով, Խորենացու Պատմու-թյան հրատարակութեան մեջ երկրորդ գրքի գլխացանկում հիշված Աբգար քաղապետի Քրիստոսին ուղարկած նամակը և նրանից ստացած պատասխանը ուշ շրջանի ընդմի-ջարկութիւններ են հանդիսանում:

Ուշադրութեան արժանի է, որ այդ գլուխնե-րը չունեն նաև c և f ձեռագրերը, ինչպես և՛ Ա խմբի պատկանող մյուս ձեռագրերը: Զարմանալ կարելի է, որ Խորենացու համե-մատական հրատարակութիւնը կազմող հե-ղինակները այդ գլուխները պահել են բնա-գրում և չեն իջեցրել տողատակ ծանոթութեան մեջ:

Նորամուծւած այս երկու գլուխները դուրս հանելով Խորենացու Պատմութեան երկրորդ գլխի գլխացանկից, այնուհետև, մնում է մի խորթ գլուխ ևս, որ պիտի փնտռել ի՞նչ (29) գլխից առաջ: Պատառիկի և հրատարակու-թյան համեմատութիւնից պարզվում է, որ այդ խորթ գլուխը պիտի փնտռել տպագրի ի՞նչ (26) գլխից առաջ, որովհետև պատառիկի տեքստը, որ պահվել է այդ գլխից սկսած, հաջորդ բոլոր գլուխներն էլ ունեն, չնայած առաջին գլուխների թվահամարները ջնջվել են:

Այդ խորթ գլխի առեղծվածը լուծելու հա-մար մեզ օգնում են c և f ձեռագրերը: Հայկ. ՍՍՌ Մատենադարանի № 1459 ձեռագրում, (c ձեռագիրը) երկրորդ գրքի գլխահամար-ը գտնվում է՝ թերթ 41բ—44ա: Տպագրի և այս ձեռագրի գլխացանկերը համեմատելու իրար հետ, մենք տեսնում ենք, որ գլխա-ցանկի նշված խորթ գլուխը—տպագրի Բ (8-երորդ) գլուխն է՝ «Երկրորդ լինել թա-գաւորութեան ի զաւակէ Աժդահակայ Մա-րաց թագաւորին», որը չունի ձեռագիրը: Այնքան, որքան այս ձեռագրի ընդօրինակու-թիւնը տառացի համապատասխանում է պատառիկների տեքստերին, մենք բոլոր հիմքերը ունենք հավաստելու № 1459 ձեռա-գրի բնագրին:

Մեզ մնում է պատասխանել մի հարցի ևս. նշված ևրեք գլուխները պակասում են միայն գլխացանկում, թե բուն պատմու-թյան մեջ ևս նրանք չկան: Պատառիկի հի-ման վրա, դժբախտաբար, մենք ի պիճակի չենք պատասխանել այդ հարցին, որովհե-տե մեր ձեռքի տակ չունենք պատմութեան տեքստը, սակայն Հայկ. ՍՍՌ Մատ.ի № 1459 ձեռագիրը ունի այդ գլուխների պատմու-

թիւներ, միայն նրանք առանձին խորագրի տակ չեն գրված, այլ միացված են մյուս գլուխներին:

Ինչ վերաբերում է Խորենացու Պատմու-թյան երկրորդ գրքի 83-րդ գլխին՝ «Յաղագս առնլոյ Տրդատայ կին Աշխեն և Կոստանդնի գՄաքսիմենայ...», պատառիկների հիման վրա ոչինչ ասել չենք կարող, որովհետև նրանք այդ գլուխները չեն ընդգրկում: Ի դեպ, № 1459 ձեռագիրն ունի այդ գլուխը, միայն ոչ թե 83, այլ 2 (80) գլխի տակ:

Խորենացու պատառիկների հիման վրա մենք ի պիճակի ենք Խորենացու Պատմու-թյան հրատարակութեան մեջ մատնացույց անել բնագրային մի շարք աղճատումներ: Կանգ առնենք նրանց կարևորների վրա:

Ուշ շրջանի գրիչները, ինչպես հայտնի է, Խորենացու տեքստը պարզացնելու և իր ժա-մանակի համար ավելի հասկանալի դարձ-նելու նպատակով, տեղ տեղ փոփոխել լրա-ցումներ են կատարել և սրբագրել նախնա-կան տեքստը: Այս կարգի փոփոխութիւն-ներից կարելի է մատնացույց անել հե-տևյալները.

ա) Նախնական բնագրում եղել է՝ «Յա-ղագս Արիոսի և ժողովոյն որ ժողովեցան ի Նիկիայ» (Ա, 6—1): Ուշ շրջանի ուղղարիւղ ընդօրինակողն անհրաժեշտ համարելով Ա-րիոսին հիշել առանց «չարափառ» ածականի, և ցանկանալով ճշտորոշել ժողովի նպա-տակը, վերև բերված պարզերութիւնը սրբա-գրել է հետևյալ ձևով. «Յաղագս Արիոսի չարափառի և ժողովոյն, որ եղև վասն նորա ի Նիկիայ»:

բ) Նախնական բնագրում եղել է՝ «Նահա-տակութիւնք Տրդատայ յԱղուան» (Ա, 5—2): Ընդօրինակող գրիչը ցանկացել է պարզութիւն մտցնել— նշել՝ թե Տրդատը Աղվանքում ի՞նչ քաղաքութիւնում է գործել և վերև բերված նախադասութիւնը սրբա-գրել է հետևյալ ձևով. «Նահատակութիւնք Տրդատայ ի պատերազմին որ յԱղուան»:

գ) Նախնական բնագրում եղել է. «Վասն տնկելոյ զանառ Մենդոց (Ա, 3—12): Ընդ-օրինակող գրիչը անհրաժեշտ է համարել պարզացնել այդ տեքստը, նշելով՝ որ «ծննդոց» այդ անտառի կոչումն է. «Վասն տնկելոյ զանառն, որ կոչի Մենդոց»:

Նման կարգի փոփոխութիւնների շարքը կարելի է ընդարձակել, սակայն, բերված փաստերը, կարծում ենք, բավական են պատկերացնելու այդ կարգի փոփոխու-թիւնների ընդհանուր բնույթը:

Անհամեմատ շատ են ուղղակիորեն փոփոխությունները: 12-րդ դարում կատարված ուղղակիորեն նոր վանդակները մտցնելուց հետո, մշակվելից են նոր կանոններ, որոնց հետևում են հետագա ընդօրինակումները: Համեմատական տեքստը կազմող հեղինակները, դժբախտաբար, հաշվի չեն առել այս, և հին մատենագրերի տեքստերը կազմել են ըստ նոր ուղղակիության՝ բացահայտ շեղվելով նախնական բնագրերից: Կանգ առնենք պատմությունների, ուղղակիության մի քանի փոփոխությունների վրա:

ա) Պատմությունների տեքստում միացյալ «և» շարժական ամենուրեք գրվում է եւ ձևով. միացյալ «և»-ը, ինչպես հայտնի է, մեր այրուքներում մտել է 12-րդ դարում:

բ) Պատմությունների տեքստում կար «ո»-ին փոխարինում է «առն» զարս (Ա, 1—2, 4—2), եղբարորդի (Ա, 1—3), ժամանակաւ (Բ, 3—3), անձանի (Բ, 6—12), ջարաբաբի (Բ, 6—17): Կար «ո»-ն ևս մեր այրուքների մեջ մտավ 12-րդ դարում:

գ) Պատմությունների տեքստում քէ շարժական գրվում է քե ձևով. (Ա, 1—11, Ա, 5—14, Ա, 6—9, Բ, 1—12, Բ, 2—16), եք շարժական՝ եքե ձևով (Ա, 3—9, Ա, 4—4, Բ, 1—12), քէպէտ շարժական՝ քեպէտ ձևով (Բ, 2—2, Բ 3—5):

դ) Պատմությունների տեքստերում այլ շարժական գրվում է այլ ձևով. այլ (Բ, 4—6, Բ, 5—16, Բ, 6—7, Բ, 6—13), այլով (Բ, 3—2), այլքն (Բ, 1—7, Բ, 2—8), այլս (Բ, 8—7), գայլոց (Բ, 4—4), այլոցն (Բ, 4—13):

ե) Պատմությունների տեքստում առիւ զոյական անունը գրված է առիւ ձևով. (Բ, 1—14), առիւօ մատկար՝ առիւօ ձևով. (Բ, 1—14):

զ) Պատմությունների տեքստում հատուկ անունների հոլովական ձևում, ա պերջափորության ժամանակ ներքեմն «յ» չի գրվում՝ հրուանդա (Ա, 4—7), Սեքեկիս. (Բ, 6—16) և այլն: Ակամայ մատկար 1221 պատմություն գրվել է ակամա ձևով:

Չենք խոսում մյուս տարբերակների մասին, որոնք անչափ շատ են: Նրանք ցույց են տալիս որ Մովսես Խորենացու մեզ հասած Պատմությունը տառն և հիմնը սրբերի ընթացքում ենթարկվել է խմբագրական և այլ կարգի զգալի փոփոխությունների, որի ժամանակ առանձին գլուխներ և հատվածներ ամբողջապես դուրս են հանել, որոշ

գլուխներ և հատվածներ մտցրել են պատմության մեջ՝ հարմարեցնելով իրենց ժամանակի գաղափարական պահանջներին: Այդ ամենը, միաժամանակ ցույց է տալիս Խորենացու տեքստը անքննադատ օգտագործող լատնասերների անարդարացի վարմունքը՝ Խորենացուն խալ հանելու գրիչների կատարած փոփոխությունների համար: Ցավալի է նշել, որ Խորենացուն և, ընդհանրապես, հայ հին մատենագրությունը տեղի-անտեղի քննադատող բանասերները, մեծ մասամբ, այն բանասերներից են, որոնք քիչ են աշխատել, կամ՝ բոլորովին չեն աշխատել հայկական ձեռագրերի վրա:

Պատմությունների ուսումնասիրությունը մեզ բերում է հետևյալ եզրակացություն.

ա) Հայկական ՍՍՌ Մատենադարանի № 1221 և № 9234 պատմությունները — Խորենացու Պատմության մինչև այժմ աշխարհում հայտնի հնագույն ձեռագիր ընդօրինակություններն են, 300—400 տարի ասիի հին, քան Խորենացու Պատմության համեմատական տեքստը կազմող հեղինակներին ծանոթ ձեռագրերը:

բ) № 1221 պատմության ընդօրինակությունը համեմատելով Խորենացու Պատմության մեջ օգտագործված ձեռագրերի ընդօրինակությունների հետ, պարզվում է, որ նա պատկանում է Ե և Ի ձեռագրերի խմբին (Հայկ. ՍՍՌ Մատ.ի № 1495 և № 3385 ձեռագրերը), որոնք հնագույն ծագում ունեն և արժանի են հատուկ ուշադրության և պետք է հրատարակվեն առանձին:

գ) Պատմությունների հիմնմաստական ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ Պատմահոր Նրկորդ գրքի երեք գլուխները հետագա դարերում մտցված ընդմիջարկություն են հանդիսանում:

դ) Պարզվում է նմանապես, որ Խորենացու Պատմությունը հետագա դարերում ենթարկվել է զգալի փոփոխությունների — խմբագրվել է, սրբագրվել, թարգմանվել և աղճատվել անուշադիր ընդօրինակողների կողմից:

ե) Խորենացու ժամանակի հարցը հրատարակված Խորենացու բնագրով որոշող բանասերների կողմից միանգամայն խախտել են և յնև կարող ալլևա բախարարել հայագիտության ներկա պահանջներին: Անհրաժեշտ է նախապես բնագրային լուրջ աշխատանք կատարել՝ պարզել Խորենացու հատագատ բնագրերը:

ՆՅՈՒԹԵՐ ՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ

ՍՈՒՐԵՆԻ, ՔՈՒԱՆՋՅԱՆ

ԲՈՒԽԱՐԵՍՏԻ ՀԱՅՈՑ ԱՆՑՑԱԼՆ ՈՒ ՆԵՐԿԱԼՆ¹⁾

Այս առթիվ ավելացնենք, որ Հ. Ղ. Ալիշանը ևս Մարտին անուն հայոց եպիսկոպոս մը կհիշե 1343-ին, վերոհիշյալ Տլմաշի մեջ²⁾։ Իր ճարտարապետական ազդեցությունն էր նաև պատճառներին գլխավորը, որ բազմաթիվ ռումանացի և ալազգի գիտնականներուն կարծել պիտի տար, թե այս հուշարձանը կառուցող «Մեշտեր Մանուկեն» հայ մըն էր, եկած Հայաստանեն։ Ու այդ ճարտարապետին անվան շուրջ հյուսված առասպելն էր, որ հայ ճարտարապետության մեծագույն մասնագետ Թորոս Թորամանյան, իր մեկ հոդվածին մեջ հավանական պիտի գտներ, թե Հայաստանեն նմանօրինակ ավանդության մը մեկ վարիանտն էր, որ տարեր էին իրենց հետ Ռումանիո Արճեշը հիմնող հայ գաղթականները, ու մեծանուն ճարտարապետը հարց էր տվեր, թե «Արդյոք Հայաստանի, մասնավորապես Վասպուրականի մեջ համբավ ու հռչակ ունեցող Մանվելը չէ՞ Ռումանիո Արճեշի ավանդության պատմած Մանուկը»³⁾։

Տակավին անցյալ դարու առաջին կիսուն, օտար կին ճանապարհորդ մը, անցնելով Արճեշեն, իր թողած նոթերուն մեջ կըսե, թե Արճեշի փարթամ առևտրականներուն մեջ կային նաև հայեր և ռուսեր։ Այս առթիվ, պետք է հիշենք նաև, որ Արճեշի մոտ մինչև այսօր ալ, կգտնվին Արև, Սանատրուկ և Մուշատեշտ գյուղերը, որոնք հայկական ա-

նուններ են։ Ինչպես նաև՝ «Արմեանու» (հայ) և Չօֆրենճենի կողմը Սարգիս անձնանուններուն կարելի է հանդիպիլ։

Անցնելով Բուխարեստի Հայոց անցյալին, ըստ Հ. Քհ. Անդրեասյանի թողած նոթերուն, արդեն իսկ 1400—1435 թվականներուն, հայ առաքելական և կաթոլիկ դավանանքներուն պատկանող բազմաթիվ հայեր կգտնվեին Բուխարեստի մեջ⁴⁾։

Գրիգոր Գոյլավ իր մեկ աշխատության մեջ⁵⁾ կըսե՝ թե 1400—1435 թվականներուն, երբ Բուխարեստ, ընդունելով բազմաթիվ վայրերե եկող զանազան ժողովուրդներ, հիմ էր սկսել բռնել, անոնց կողքին կային նաև երկու դավանանքներու պատկանող հայեր։ Վալաքիո մեջ հայոց հաստատման մասին 1506-ին գրված փաստաթուղթ մը հիշելով, Բուխարեստ քաղաքի պատմության մեծագույն պատմագիր Գ. Ի. Յոնեսկու-Ջիոն կգրե. «Չմոռնանք հայերը, որ շատոնց հաստատված էին Վալաքիո զանազան քաղաքներու մեջ, կան Բուխարեստ, Տրգովիշտե և Ռումնիկ քաղաքներուն մեջ»⁶⁾։ Անկասկած, հարևան Բուլգարիո ճամբով, ինչպես նաև Կ. Պոլսեն ու ի մասնավորի Ադրիանուպոլսեն, ուր ծաղկած գաղութներ կային արդեն, հայերու որոշ թիվ մը ԺՄ. դարուն, եթե ոչ ավելի ալ կանուխ, գաղթած պետք է ըլլար Վալաքիա և Բուխարեստ։ Այն խնամիական կապը, որ մնաց Վալաքիո և ի մասնավորի, Բուխարեստ քաղաքի հայոց և հարևան վերոհիշյալ երկիրներու հայության միջև, լա-

1) Սկիզբը՝ «Էջմիածին» մամագրի 1949 թվի մարտ-ապրիլ համարում։

2) Հ. Ղ. Ալիշան, Կամենից, Տարեգիրք Հայոց Կեսաստանի և Ռումանիոյ, 1895, Վենետիկ, էջ Ը։

3) Թ. Թորամանյան, Նյութեր Հայկական ճարտարապետության պատմության, Երևան, 1942 թ., էջ 76—77։

1) „Aurora“, 1903, № 10, Bucnresti, p. 12.

2) Gr. Gojjav.-Bisericile armene... Buc. 1912 p. 17.

3) G. I. Ionescu-Gion.-I st. Bucurestilor. Bucaresti, 1899.

վագույն ապացույցը կարող է կազմել մեր կարծիքին: Նման բուլգարահայտության, Ադրիանուպոլսո հայերը, տակավին Բյուզանդական կայսրության օրով, համայնք կկազմեն: ասոր վկա մըն է այն երկաթագիր Ավետարանը, որ գրված է 1007 թվականին¹⁾, և որը Վենետիկի Ս. Ղազարու վանքին մեջ կպահպանվի²⁾:

Ջանազան մանրագին պրպտումներով, կարելի է վալաքիո մեջ ԺԶ. դարերուն նույնիսկ կարգ մը հայ կարեւոր անձնավորությանց հանդիպել: Այսպես, Վալաքիո Մի-հայիլ իշխանին օրով (1413—1420) կհիշվի Հակոբ Արմեանույ առուն հայը, որ իշխանին կողմն պատվիրակի դեր կատարած է: Հըլլուի Մոկանները Սաշերուն դեմ պաշտպանելու փորձին մեջ: Վալաքիո Ռեմնիկ քաղաքին հաշիկ անուն առևտրականին մեկ դավակը կհիշվի 1500 թվին, Ռադու Չել Մարեի մեկ փաստաթուղթին մեջ: Նույն թվին երկու առևտրականներ կհիշվին Տրգովիշտե քաղաքին, Գիրգա (Գրիգոր) և Ավետիք անուններով, որոնք, ինչպես կարելի է կարծել, իբր վկա կհիշվին առևտրական դատի մը անթիթով, դարձյալ Ռադու իշխանին օրով (12 ապրիլ 1500):

ԺԶ. դարու սկիզբը, Տրգովիշտեի առաջին առևտրականներին իբր ներածող կհիշվի Պոպա Արմեանույը, որ հայերեն կըշանակե՝ հայ քահանա: ԺԷ. դարու սկիզբը, ճանապարհորդ մը Տրգովիշտեի մեջ մեծ թիվով փարթեամ հայեր կհիշեն: Վերոհիշյալ քահանայի, ինչպես նաև կարգ մը հայոց ներկայությունը այս քաղաքին մեջ, որու մասին քիչ հետո պիտի խոսինք, կարող են փաստել՝ թե հին ժամանակ Վալաքիո հայոց կեդրոններին մին էր Տրգովիշտե քաղաքը:

ԺԶ. դարու վերջավորության, կհիշվի Բոսդան անուն կեսարացի հայ մը, որ Կ. Պոլսո մեջ կօգնե Վալաքիո Միհնեա իշխանին (իշխած 1577—1583 և 1585—1591) և անոր հորեղբոր՝ Պետրու Շկոպուկի (կաղ) բանակցություններուն: Դարձյալ, ԺԶ. դարու վերջավորության, կհիշվի իբրև աշխատող գիտուն գործակալ Վալաքիո մի հայ Վիտեազուկ (Քաջ Միհայիլ) իշխանին, Պետրե Գրիգորովիչ կամ ավելի ծանոթ Արմին Պետեր անվամբ հայը, որ դիվանագիտական մեծ ճամբորդություններ ալ կկատարեր, և որմն մնացած են նաև նամակներ ու նոթեր. ան կստորագրեր իր նախահայրերու տառերով: Աջակ-

ցելով իշխանին՝ ան հավանաբար մտածած է նաև Հայաստանի մասին, որ գրգռության մեջ էր այդ պահուն Դանուբի վրա թրքական պարտությանց հետևանքով: Ան թողած էր նաև իր իշխանին մասին ժամանակագրություն մը, որ ներկայիս կորսված է, և որմն ժամանակով օգտված էր Հունգարացի պատմիչ մը:

Այս բոլոր անձնավորություններու ներկայությունը ԺԶ. դարերուն Վալաքիո մեջ, իբր պարզ այցելուներ կնկատեմ մեծ պատմագետ Նիկոլայ Յորգան³⁾: Սակայն, դարձյալ ինքն է, որ 1453-ին, Կ. Պոլսո անկումեն վերջ, գաղթ մը կարճանագրե ան հայերուն, որոնք հաստատվեցին էին Փերայի մեջ և ուրկե կմեկնեին հաստատվելու համար Դանուբի մոտ գտնվող ինքնավար երկիրներուն մեջ՝ միանալով այնտեղ ապրող իրենց եղբայրներուն⁴⁾: Ուրեմն, այս հիշատակության մեջ գործածված «Դանուբի մոտ երկիրներ» բառերը կարելի է նախ հասկնալ Վալաքիան և հետո՝ Մոլդավիան, որ ավելի հյուսիս է: Ուրեմն, այս գաղթը մեզ պաշտոնական կերպով ծանոթ առաջին կարավանն է դեպի Վալաքիա եկող: Հայագետ պրոֆ. Վլադ Բընըցեանու ևս կհաստատե Փերայեն դեպի Վալաքիա կատարված այս գաղթը, ու կավելցնե, ըսելով թե՝ այդ գաղթողները, յուրացուցած ըլլալով Բյուզանդիոնի սովորությունները, չունեին երբեք Մոլդավիա գաղթողներու հատկանիշները, որոնք մասնակցեցան երկրին քաղաքներու հիմնադրման գործին, և, առ հաստատակ, բնիկ ժողովրդյան բոլոր գործունեությանց:

Յարդ բոլորին կողմն անշմար մնացած, կարեւոր փաստ մը կրթեմ Վալաքիո համար նաև Միջնադարյան տաղաւաց Մինաս սարկավազ Թոխատեցին, իր գրի առած ողբին մեջ, ուր կհիշե Մուրադիո Ռոման քաղաքի մեջ ինչպիսիք անուն հայ քահանան, որ գաղթեց իջ «Մոմթանաց երկրեն» (Վալաքիա): Խաչատուր քահանայի խոսքերը հետեւյալ ձևով կարճանագրե իր ողբին մեջ Մինաս Թոխատեցին:

«... Ի Մոմթանաց երկրէն ելայ,
Հաւատիս համար պանդխտեցայ,
Ըզ իմ հաւատը ոչ ուրացայ,
Ի յայս երկիրս ընակեցայ...»⁵⁾:

Ուրեմն, մեր քիչ առաջ հիշած Տրգովիշտեի Պոպա Արմեանուկն վերջ, Մինաս

1) Է. Մ. Պոտուրյան, Հայ Հանրագիտակ, Պուրթէ, 1938, էջ 969:

2) Է. Բ. Սարգիսյան, Մայր ցուցակ Հայերէն Զեռագրաց Մատենագրանին Միջնադարեանց Ի Վենետիկ, Վենետիկ, 1914, սյուն. 509:

1) N. Iorga.-Armenii si Români: Oparalele istorice (publ. Ac. Rom.) Buc. 1914. p. 65—66.

2) Նույնը, p. 64:

3) Բուխարեստի «Հայ Մշակույթի Տան» ձեռագիրներ, թիվ 35—37, 66, 94:

Թոխատեցիի հիշած՝ այս մեկ ուրիշ քահանան եւ Վարաբիո մեջ դարձյալ ժԶ. դարու սկզբին, մեզ կարող է ապացուցել, թե այդ շրջանին գոյություն ունեւր Վարաբիո մեջ հայ կարեւոր գաղթականություն մը, որ ժամանակ մը եկեղեցի ալ պետք է ունեցած ըլլար:

Հետաքրքրական է գիտնալ, որ ռումին պատմիչները Վարաբիո մեջ 1591-ին իբր երկրին իշխան կհիշեն ծագումով հայ մը: Ռադու Միտչեա «արեւելոյ» իշխանը փոխարինելով իր ամբողջ, իր տեղը իշխան անվանաւեցաւ Յոն Վոդը Արմեանուլի (Հովհաննէս հայ իշխան) մեկ զավակը՝ Շոնֆան անուն, և ան մուտք գործեց Բուխարեստ 1591-ի հոկտեմբեր և ալեւի քան տարի մը տիրեց¹⁾: Այս Շոնֆան «խոյ» կոչւած իշխանը Յոն Հայազգիի մեկ զավակն էր, ծնած ազգով Սաս կնոջմէ մը:

Քիչ հետո, արեւն 1593-ին հայտնի կերպով Բուխարեստի մեջ կհիշուին կարգ մը հայեր: Բուխարեստի մեջ թրքական ջարդին միջոցին, որ 1593 նոյեմբեր 13-ին Միխայիլ Վիտեազուլի օրով տեղի ունեցաւ, և երբ պաշարւեցաւ քանդակին տեսուչ Դանի րնակարանը Տրոպուլ դե Աֆարը կամուրջին վրա, ուր բնակած էին թուրքերը, ջարդախոյներու մեջ քանի մը հայեր ալ կային: Ուրեմն, այդ շրջանին հայեր կային Բուխարեստի մեջ, և եթե վայրն այդ պահուն, պետք է ըլլային նաև առաջ, Այս շրջաններուն էր, որ Բուխարեստի երկու դամբարանքի պատկանող հայերը, միացած վճուր էին հայրական եկեղեցի մը կառուցել, որուն մասին պիտի խոսինք ալեւի ուշ: 1598-ին նոր գաղթ մը կհիշուի Փոքր Ասիայէն դեպի Վարաբիա: Փոքր Ասիոյ մեջ երբ ձեւակներու արշավանքներուն պատճառով կամերովին ու կկողոպտուին հայաբնակ շրջանները, բազմաթիւ հայեր կգաղթեն Երզնկայէն, Քեմախեն, Ակնեն և Դիլիթիներ և կանցնին Կ. Պոլիս, հոնկն ալ տարածուելու համար ելլող պակաս թիւերէն ու մինչև Բելգրադ, Լեհաստան, Դրիմ և Վալախաց (Վալաքիա) ու Օուլուտանաց (Մուլաւիա) երկիրը²⁾: 1605-ին, գաղթականականութեան նոր հոսանք մը ևս կուգա հաստատուիլ Վարաբիո մեջ, երբ Շահ Աբաս, գրավելէ ետքը Դամբիւր, Վանը, Նախիջևանը, Դաննակը, Զուլան, լսելով որ Ճղարդատե Սինան փաշան օսմանյան հակաբանակով իր սրա կողքա, Պարսկաստան քը-

շեց իր տիրած քաղաքներն և գլուղներն ու մանց հայ բնակիչները, որոնց մեկ մասը հիմնեց Նոր Զուլան: Նույն ժամանակ, Պարսկական բանակին անցած տեղերն շատ հայեր գաղթեցին Կ. Պոլիս, ինչպես նաև՝ Ռումինիա, Քաֆե, Կիպրոս, Լեհաստան, Իտալիա³⁾: Այս առթիւ կարծես հիշել, որ այս գաղթականութեան կապականի նաև Ռումանիո շատ ծանոթ Պըլլըլիու (Ռումաններն Բուլղարիու) գերդաստանի ծագումը, որ նախ հաստատուելով Ռումանուք, հիմա սերունդ տուաւ վայրէ վերջ, այդ շատալիւներն Հաճի Մանչուկ Ասլաուուր (Բագդան) Պըլլըլիու պիտի անցնէր Յաշ (Մուլաւիա): Այս վերջնույն զավակ Հակոբ Պըլլըլիու էր, որ պիտի դառնար Մուլաւիահայոց վերածնունդի առեղծոյն ու առաջադէ: Այս գերդաստանին որոշ ճյուղեր սերունդէ սերունդ ապրեցան նաև Բուխարեստի, Բուտոշանի և Քիշնևի մեջ:

1607-ին եւ, ուրիշ գաղթականութեան մը կողքա դեպի Վարաբիա և Մուլաւիա, երբ սաստիկ սով մը կտիրէ Անատոլոյի ամեն կողմերը, Տիգրիսեն մինչև կասպից ծով, Կ. Պոլսեն մինչև Դամբիւր⁴⁾:

1627-ին, Մեքիսեղեկ կաթողիկոս, Լեմբերգի հայ հասարակութեան կամերն հակառակ, Լեմբերգի Հայոց եպիսկոպոս ճեռնադրեց Նիկոլ Թորոսեպիշ հայը, որ դեպի կաթողիկէ եկեղեցին միտելուն համար, քաղաքային խորհրդանոցն կաշտպանուի: Մեքիսեղեկ իրեն հաջորդ նշանակեց Թորոսեպիշը ու անոր իրաւաստութեան տակ դրամ նաև Մորթաւիո և Վարաբիո բովանդակ հայերը: Լեմբերգի հայոց եպիսկոպոսաց տրամած իրենց գործածած տխուրուն էր. Անատոլոյ և Առաքելական Աթոռոյ շնորհիւ Արքեպիսկոպոս Հայոց Լեմբերգի, Սպիսկոպոս Վարաբիո և Մուլաւիո և ամենայն Հայոց ընդ ամենայն թագաւորութիւնն Լեհաց⁵⁾: Այս տխուրագործածված կզրտնենք նաև Նիկոլի հաջորդներուն մոտ: Այս տխուրտով, անշուշտ, փորձած են անոնք ռուման երկիրներու հայերն ալ իրենց աթոռին հապատակեցնել ու կաթողիկէացնել: Բայց հակառակ այս փորձերուն, ինչպես նաև այս երկիրներուն մեջ շրջած վարդ մը կաթողիկէ կրոնամիտներու քարոզութեաններուն, Մուլա-

1) N. Iorga. Pretendenti domnesti în sec. al XVI-lea. în Anal. Ac. Rom. Tom. XIX, Buc. 1897.

2) Գրիգոր Դարանաղի, Ժամանակագրութիւն, Երուսաղեմ, 1915 (առաջաբանի մեջ):

3) Հրանդ Ասատուր, Կ. Պոլսոյ հայերը և իրենց պատրիարքները, Վերաբանակ Տարեցոյց Ս. Փրկչան Ազգ. հիանդանոցի, 1901, Կ. Պոլիս, էջ 87:

4) Նույնը, էջ 88:

5) Lukacs C. Historia Armenorum Transilvaniae Vienne, 1859, p. 68.

վիտ և Վալաքիո հայերը միշտ հախառարիմ մնացին իրենց եկեղեցւոյն: Եթէ հին ժամանակ Բուխարեստի և վրամ Վալաքիո մեջ հնադարիկները հայ կաթողիկոսներու, անոնք Ռումանիո մեջ չէ որ կաթողիկ եղան, այլ Կ. Պոլսին և իրենց գաղթած վալաքներն է որ բերին այդ դավանանքը իրենց հետ:

1666—1670 թվականներու շրջանին, Մուղալիո և Վալաքիո մեջ կղաններ հայ քահանա մը Թադեսոս անուն, որ եկած էր Ոսկան վրդ-ի Ամասերդամ տապգրած գիրքերը վաճառելու համար, քանի որ Լեհաստանի մեջ, Պիքովի և ուրիշներու ընդդիմութիան պատճառով, իրեն արգելվեր էր այդ գիրքերը վաճառել¹⁾:

Հարավային Ռումանիո, այսինքն Յարտ Ռումբնեսկըլի մեջ (Վալաքիա և Օլտենիա) հայ առվարաթիվ գաղութներու ներկայութիւնը անուղղակիորեն փաստող կարևոր տվյալներ են նաև այդ հողամասի վրա հայ եկեղեցւոյ մասին գրված գրքեր:

1668-ին, Տրգովիշտե քաղաքին մեջ, պետական եկեղեցւոյ տապաւնող Ստաֆուլի կողմէ սլավոններեն թարգմանվեցաւ գիրք մը, որ հայոց մասին որոշ տեղեկութիւններ կ'ապրոնակեր: Եւ դարձաւ Տրգովիշտե քաղաքին մեջ, 1720-ին Էֆսիմիէ Զիգադեն հոյն առաջնապետը հրատարակեց «Վարդապետական Սպասագիտողութիւն» խորագրով գիրքը, ուր կ'ստի նաև Հայ Եկեղեցւոյ մասին:

Ռումանիո հարավակողմը հայոց ներկայութիւնը և տարածվածութիւնը մասին կ'փաստեն նաև նույն վայրին մեջ գտնվող և հայկական անուններ կրող գյուղերը: Այսպես են Վալաքիո Ռիմնիկու Սերատ անունով «Արմեն» անուն գյուղը (Կոստեշտի շրջան, վիճակ Սլորոզիա—Չորըշտի²⁾), «Օդայա Արմենիկոր» (Հայկական պաճար անասուններու), Մարտինեշտի վիճակ և Մարջինես Բոտեսկուի շրջան³⁾: Օլտինիո վրչեա նահանգին մեջ հիշվող «Պիտկու Արմենիկու» (Հայոց կատարը), Մուլայա բարձունքին վրա⁴⁾ և այլն:

Եւ. Ժ. Գարեռուն ևս շատ հայեր գաղթելով Բուլղարիո զանազան քաղաքներեն, անցան

մեծ մասամբ Ռումանիո հարավակողմը՝ Վալաքիա և Դորբուջա գավառները, հաստատվելով Բուխարեստ, Պիտեշտ, Կոնստանցա և այլն: Ինչպես կարելի է տեսնել անոնց թողած զանազան թղթակցութիւններեն և մեկ քանի ժԹ. դարու առաջին կիսին մնացած տապանաքարերու արձանագրութիւններեն, այդ գաղթողները, մեծ մասամբ, թրքախոս էին ու իրենց գրութիւնները հայատառ թրքերենով կ'գրեին: Ամենավերջին գաղթից տեղի ունեցան Թուրքիայէն 1895—1896-ի, 1908—1914-ի և, վերջապես 1922 թվականներուն թրքական շարժերու և սեղաններու հետեանքով: Այս վերջին գաղթներն էին, որ նոր եռանդ մը բերին հյուսիս գաղութին կյանքին մեջ:

Փակելու համար այս գլուխը, պետք է ըստինք, որ բացի մեր ասկէ առաջ հիշած հայ հետքեր գտնվող վայրերեն, Ռումանիո հարավակողմը, ուրիշ վայրերու մեջ ևս տակալին մինչև այսօր հայկական փոքր գաղութներու կ'հասնի: Մեր նորանոր պրոպագանդները ցույց տվին, թէ այդ վայրերն ունեն հայ գաղութներ ևս որոշ անգամ մշտնի և շատ սխալ կարելի է նկատել ցարդ շատերու կողմէ ընդունված այն կարծիքը, թէ այդ գաղութները ծնունդ են առած ԺԹ. դարու վերջավորութիւն: Վալաքիո բրայիլա նախահանգիստ քաղաքը հին հայ գաղութ մը ունեցած է: Տեղւոյն հայոց եկեղեցւոյն շուրջ գտնվեցաւ 1728 թվականով Անտոն անուն անձի մի տապանաքար: Բրայիլայի հայոց նախկին եկեղեցւոյ համար 1792-ին, Հովսեփ Արքեպիսկ. Արքեպիսկ. քահանայ է օծած Ստեփանոս անուն անձ մը¹⁾: 1872-ին, նախկին եկեղեցւոյ գետնին վրա կ'կառուցվի ներկա եկեղեցին, Ս. Աստվածածին անվամբ²⁾: Ներկայիս «Հայաստանյան ձակատ» հայրենասիրական-մշակութային կազմակերպութիւնը այստեղ ևս մասնաճյուղ մը ունի:

Մուլայիո Ֆոկշան քաղաքի Վալաքիո մասին մեջ ևս հայերը հին են հաստատված էին. ըստ Գր. Գոլլայի, հայոց Ս. Գեորգ եկեղեցին (Վալաքիո մասին մեջ) կառուցված էր շուրջ 1600-ին³⁾ թվական, որ թեև ցարդ չէ ճշտված, եկեղեցին որեւէ արձանագրութիւն չունենալուն պատճառով, և սակայն, կարգ մը փաստերու հիման վրա, վերահիշյալ եկեղեցին կարելի է ըսել թէ նույն քաղաքի Մուղալական մասին մեջ հայոց կողմէ 1780-ին կառուցված Ս. Աստվածածին եկեղեցին և վերջ առաջ էր շինված՝ 1772-ին, 1732-ին

1) Կ. եղանց, Բոնի միութիւն հայոց Լեհաստանի ընդ եկեղեցւոյն Հոովմայ, Ս. Պիտերբուրգ, 1884, էջ 216:

2) Dictionarul statistic al Românicilor. vol. II, 1915, Buc., p. 668.

3) Dictionarul geografic al judetului Râmnicu Sărat. 1896, Buc., p. 11.

4) Dictionar geografic al judetului Vâlcea. 1893, Buc., p. 225.

1) «Կոտեկ» (Թիֆլիս), 1863, № 437:

2) Պ. Ք. Մամիկոնյան, «Ռումանահայոց ներկայիս և ապագայն, Կալաք, 1895, էջ 168:

3) Gr. Goilav.—Bisericeile armene..., p. 20

գնված հողի մը վրա, ուր հայերը ունեին արդեն փայտաշեն եկեղեցի մը¹⁾։ Քաղաքին հայերը Վալաքիո մեջ 80—85 տարի բնակվել վերջ, անցեր են Մուղլափիո սահմանը և հոն կառուցեր են Ս. Աստվածածին եկեղեցին։

Օրտենիո կրայովա քաղաքին մեջ ևս հայկական հետքերու կհանդիպինք։ Վիեննայի Մխիթարյանց մոտ պահված ձեռագրաց մեջ կգտնենք «Բառգիրք Երեմիայի և քերականութիւն Սիմէոնի» 1728-ին գրված թիվ 91 ձեռագիրը, որ 1845-ին սկսելով վիեննա կպահպի և հետևյալ հիշատակագրությունը ունի. թղ. 128 բ.— «Ես Տէր Մեկքիսեթ երէցս առի այս քառարան և քերական գիրքըս, իմ հալալ ընչիպա Քրիստոսի թիւին Ռեճիլ-ին։ Հայոց թիւին Ռեճիլ-ին (գրված է Ռեճիլ, որ է 1731 և չի համապատասխաներ 1728 (Մ. Թ.) թվականին. Ե սխալմամբ գրված ըլլալու է փոխ. է-ի) Հոկտեմբերին ամսոյ և օրին։ Աստված բարի վայելումն տայ ամէն։ (Սույն գրով)» Ես կըռալօսայիս»։ Հ. Տաշյան իր ծանոթագրության մեջ կըսե. «Վերջինս կարդալու է, անշուշտ, «Կրտալովացի», ուստի գրչին տեղիտ անուան է։ Կարծենք թե վրնա հոս փոքուն Վալաքիո հին մայրաքաղաքն Krajowa (=Craiova) հասկցված ըլլալ²⁾։

1804-ին տրված հրովադուսակի մը մեջ, այս քաղաքը նկող հայ առևտրականներուն համար կարգ մը օրենքներ կտեսնենք տնտրինված. ինչպես որ նույն բանը կհանդիպինք տարի մը առաջ տրված հրովադուսակի մը մեջ հարևան Ռումինիկու դե վել—Օկնա (Ռումինիկու Վըլչեա) եկող հայ առևտրականներումսին³⁾։ Այս գաղութը ոչ եկեղեցի և ոչ ալ դպրոց ունի, թեև հոս ալ շուրջ 17 տարի առաջ փորձված է գեթ մանկապարտեզ մը ունենալ։ Ներկայիս, «Հայաստանյան Ճակատ» կաղամակերպությունը հոս ևս փոքր մասնաճյուղ մը ունի։

Բուխարեստի մոտ գտնվող Պլոեշտ քաղաքը ևս, ըստ մեր վերջի պրպտումներուն, տակալին անցյալ դարու սկիզբուն տալարաթիվ հայ գաղութ մը ուներ։ 1832-ին Վալաքիո մեջ հիշված Արհեստակցական ընկերությունց մեջ եղող հայ արհեստավորներեն ու առևտրականներեն 10-ը հոգին կհիշվին

1) Բուխարեստի «Հայ Մշակութի Տան» ձեռագիր, թիվ 50, էջ 155։

2) Հ. Հակոբոս Տաշյան, ցուցակ հայերեն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, Վիեննա, 1895, էջ 202։

3) Papiu Ilarianu.—Tezaur de monumente istorice (1862—64). vol. II. p. 310, 324.

Պլոեշտի մեջ¹⁾։ Տակավին այսօր ալ Պլոեշտը առանց եկեղեցիի և դպրոցի փորքիկ հայ գաղութ մը ունի, թեև հոս ևս փորձված է ժամանակ մը միություն և ընթերցարան ունենալ։ Վերջերս ուրախությամբ կլսենք, որ Պլոեշտի մեջ ևս ձեռնարկված է հիմնել «Հայաստանյան Ճակատ» հայրենասիրական—մշակութային միասնական կաղամակերպության մեկ մասնաճյուղը։ Վալաքիո մեջ, Արճեշի մոտ գտնվող Պիտեշտ քաղաքին մեջ ևս Հայ փոքր գաղութ մը կա։ Քաղաքին ներկա եկեղեցին կառուցված է ԺԹ. դարու կիսուն։ Պիտեշտի մեջ ևս արհեստակցական ընկերությանց անդամ կհիշվին 1832-ին 7 հայեր²⁾։ Հին գաղթականները, գրեթե մեծ մասամբ, այսօր ծուլված են։ Թրքական սարսափներու հետևանքով հոս ևս հաստատված են փոքր թիվով հայ գաղթականներ։ Դարձյալ, վերջերս կլսենք, որ հոս ալ «Հայաստանյան Ճակատ»ը հիմնած է մասնաճյուղ մը։ Փոքր թիվով հայեր կապրին նաև Վալաքիո Զյուրդուսի Տուրնու Սևերին և այլ քաղաքներու և գյուղերու մեջ։ Այս առթիվ ավելցնենք, որ Զյուրդուսի մեջ հայերը 1926-ին հիմնած էին վարժարան մը, որու աշակերտության թիվը 1927 թվին բարձրացած էր մինչև 40-ի, սակայն բյուրջի պակասն ու ծագած անհամաձայնություններու հետևանքով, 1928-ին ան փակվեցավ։

Հասնելով սույն գլխի ավարտման, պիտք է ըսենք, որ, դժբախտաբար, շատեր Վալաքիո հայ գաղութի գոյությունը սխալմամբ ավելի նոր շրջաններու են վերագրած։

Եզրափակելով սույն գրվածը, կկարծենք, որ մեր առաջ բերած փաստերով կարողացանք ճշտել թե ԺԹ. դարուն, եթե ոչ անկե ալ առաջ, Վալաքիո մեջ գոյություն ուներ հայ գաղութ, որ հետագային նորանոր գաղթերով ավելի ևս պիտի զորանար։ Ուրեմն, այսպիսով, կկարծենք, որ մեր փաստերը բավական են ճշտելու Վալաքիո հայ գաղութի վարձմի գոյությունը և, այսպես, ուղղելու նաև կարգ մը անճիշտ կարծիքներ, ըստ որոնց հայոց գոյությունը Վալաքիո մեջ ցարգ շատ ավելի նոր էր նկատվեր։

1) Inceputurile edilitare, 1830—1832. Buc. 1836 (գաղապան էջեր)։

2) Նույնը։

ԲՈՒԽԱՐԵՍՏԻ ՀԱՅՈՑ ԹԱՂԵՐԸ

Բուխարեստ քաղաքի պատմության գլխավոր պատմադիր Յոնեսկու-Ջիոն կրան թե ժ.է. դարուն արդեն Բուխարեստի մեջ կհիշվեր Հայկական թաղը, «Մահալաուա Արմենեասկը» անվամբ, ուր և ամենք ունեին իրենց եկեղեցիները: Ըստ հրապարակագիր Կասելլի, Հայկական թաղը (Mahalaua Armeneasca), ուր բուխարական տուներ ալ տուներ, ինչպես կհիշվի թիւ հետո մեր գետնւղած երգին մեջ, ուր հայկական փողոցը կհիշատարվի և որ մաս կկազմեր Հայկական թաղամասին, վտարածվեր մեկ կողմն «Մահալաուա Օլարաի», ուր պիտի հիմնվեր հետո 1793-ին և ուր պիտի հաստատվեր կրմպուղունգեն և ուրիշ վաչրերն ամաններ բերող օլարները (բրտաններ կամ կալապործներ) և մյուս կողմն «Մահալաուա պուպել Հիերաի» (Հիերա քահանայի թաղ) և «Մահալաուա Կալմատա»-ի միջև, ուր դրացի էր «Պող ալ Արմենիլոր»-ին (Հայոց կամուրջ) և հայ եկեղեցւոյ: 1772-ի փաստաթղթերը կհիշատակեն վերոհիշյալ «Պող ալ Արմենիլոր»²⁾, ուր հետագային կստանա «Ռուլիցա Արմենեասկը» (Հայկական փողոց) անունը:

Բուխարեստի ամենահետին թաղը դեպի «Տըրգու դե Աֆարը», Պոպա Հիերայի թաղն էր, ուր այդ միջոցին քաղաքին սահմանադրւիսն էր: Հայերը հաստատվեցան քաղաքին սահմանադրւիսեն անդին—ցարդ շինք դիտեր ճշտիվ թե ո՞ր թվականին— և սկսան բնակարաններ շինել: Ռումանական ժողովրդական բանաստեղծության մը մեջ երգված է հայկական փողոցը:

Ժողովրդական երգը այսպես կսկսի.

«Հայկական փողոցին վրա

Բուխարական պալատ մը կա...»:

Դիտելի է, թե ինչպես անցյալ գլուխին մեջ տեսանք, տակալին 1593-ին «Տըրգու դե Աֆարը» մեջ հայեր կհիշվեն և այս թաղը, ինչպես վերը ըսի, դրացի էր Հայկական թաղին, ուրեմն, ճշտիվ ժ.Զ. դարուն ալ հայերը քաղաքին այդ անկյունը բնակություն

էին հաստատել: Այս առիթով տեղն է հիշել թե «Տըրգու դե Աֆարը» թաղը այժմյան «Կարեա Մաշիլոր» կոչված պողոտան է, ուր ներկայիս ալ հայոց կողմն ամենն շատ բնակված թաղն է:

Բայց սխալ է կարծել, թե հին ժամանակ հայերը միայն վերոհիշյալ թաղամասին մեջ ապրեցան. անոնք խմբված էին ուրիշ վաչրերու մեջ ևս: Բուխարեստի մեջ հայ առևտրականները հաստատվեցան Բըրըցիա եկեղեցւոյ շուրջը, գրավելով ամբողջ թաղամաս մը, ուր ստացավ «Կարուլի Արմենակ» (Հայկական թաղ) անունը: Արդարև, երբու դավաճանքի պատկանող հայերը,— հայ առաքելականները և հայ կաթոլիկները, առաջին անգամ երբ Բուխարեստ եկան, կառուցին «Բըրըցիա» կոչված եկեղեցին, որում մասին պիտի խոսինք առիթի ուղ. այնպես որ, շատ հավանական է, որ նախ քան ներկա եկեղեցւոյ Հայկական թաղամասը հաստատվիլը, անոնք, մեծ մասամբ, հաստատված ըլլան նախ այսօրվա Բըրըցիա կոչվող թաղը: Ու միայն կառուցված այդ եկեղեցին հայ կաթոլիկներու թողնեցն ու հայ առաքելականներու հեռանալն վերջն ալ, հայերն և ի մասնավորի հայ կաթոլիկներն բնակված պետք է որ ըլլա այդ թաղը, քանի որ տակալին մինչև ժ.Թ. դար Բըրըցիայի շուրջ հայ առևտրականներ կհիշվին ու անկե քիչ հեռու ներկա «Կիսկական» փողոցը հայ առևտրականներու կեդրոնն էր:

Պատմաբաններն ումանք ուրիշ հայկական կեդրոն մը կհիշեն, լուելով, թե Բուխարեստի ուրիշ անկյունները՝ Մողդալայի կամուրջին մոտ, կբնակին փարթամ հայերը:

Ժ.է. դարու վերջերուն, Բուխարեստին տըրված իշխանական հրովարտականներու մեջ, ռումանական Մետրապոլիտարանի կառուցման վայրը ճշտելու առթիւ, կհիշվի նաև Բուխարեստի ներկա մեկ ուրիշ հեռավոր թաղը՝ «Ջյուրջյուլու» կոչված ճանապարհը «Ստըլպուլ դե պիատրը ալ Արմենաուլու», այսինքն՝ «Հայուն քարն սյունը»¹⁾, ինչ որ ջուլց կուտա, թե 1668—1672 թվականներում երբ տրված են վերոհիշյալ հրովարտականները, Բուխարեստի այդ անկյունին մեջ ևս հայեր հաստատված էին:

¹⁾ Ionescu-Gion — Ist. Bucureștilor. Buc., 1899., p. 230.

²⁾ Կնշանակե հայկական կամուրջ: Հին ժամանակ, Բուխարեստի փողոցներն շատերը փայտյա գերաններով սալահատակված ըլլալով, կամուրջ անունը կկրեին:

¹⁾ Ionescu-Gion.—Ist. Bucureștilor, Buc., 1899, p. 9, 270.

Մ Ա Յ Ր Ա Թ Ո Ռ Ո Ւ Մ

ՍԱՀԱԿ Ծ. ՎԱՐԴԱՊԵՏ

ԱՄԱՆՈՐԻ, ԾՆՆԴՅԱՆ ԵՎ ՄԿԻՏՈՒԹՅԱՆ ՏՈՆԵՐԸ ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՒՄ

Ամանորի տոնը Մայր Աթոռում

«Շնորհավոր նոր տարի» — ահա խոսքեր, որ բխում են ամեն մի մարդու բերանից, երբ ամանորի օրը առավոտյան տանից դուրս գալիս, հանդիպում է իր ծանոթներին և բարեկամներին:

Դեռ գիշերը, ղեկտեմբերի 31-ին, սեղանի շուրջը բարեկամներով շրջապատված, ուղիղ ժամը 12-ին, մարդիկ հրաժեշտ են տալիս հինին և նորի գալուստը շնորհավորում ու բարեմաղթանքներ անում իրար:

Անշուշտ, նոր տարվա շնմբին, Մայր Աթոռի միաբանությունն ու Հոգևոր Ծեմարանի ուսանողությունը չէին կարող նման եղբայրական սեղանի շուրջը չնստել:

Վեհափառ Հայրապետի բարեհաճ կարգադրությամբ, Ծեմարանի հանդիսադահլիճում պատրաստված էր ճոխ սեղան, ուր հավաք-

վել էին միաբանության անդամները, Ծեմարանի դասախոսական կազմը, ուսանողները և վանքի ծառայողները: Ռեկտոր Մ. Մինասյանի շնորհավորական խոսքից հետո, ընտրվում է սեղանի կառավարիչը: Ելույթ են ունենում դասախոսները, միաբանության անդամները և ուսանողները, որոնցից, առանձնապես, աչքի է ընկնում Իգնատիոս սարկավազը իր յուստով գրված «կաղանդչեքներ»ով՝ ուղղված միաբանության, ուսուցչական կազմին և ուսանողության:

Երգը, պարը, խինդն ու ծիծաղը, համադամ պասուց կերակուրները, քաղցրեղենի հետ, ուրախ ու քաղցր տրամադրություն են ստեղծում, որին սրտանց մասնակից են լինում բոլորն անխտիր:

Բավական ուշ բոլորը ցրվում են:

Կիրակի, հունվարի 1

Դեռ իրիկվանից արդեն զգացվում էր նոր տարին: Ժամը 11-ին դողանշում են Մայր Տաճարի դանդերը: Ժողովուրդը գալիս է Տաճար նախ՝ իր աղոթքը մատուցանելու Աստծուն, ապա՝ ներկա լինելու իր սիրելի Վեհափառ Հայրապետի համար մատուցվելիք մաղթանքին:

Ս. Պատարագը վերջացավ: Վեհափառ Հայրապետը իր տեղը բռնեց Իջման Սեղանի առաջ: Ոսկեթել թանկարժեք շուրջառը առած, Հայրապետական գավազանը և ականակուռ ոսկյա խաչը՝ ձեռքին, կանգնած էր ազգի Հովվապետն իր պարթև հասակով, քաղցր ու լուրջ դեմքով:

Հանդիսադահլիճն էր Գեղարշնորհ Տեղի վահան

Արքեպիսկոպոս Կոստանյանը, որը հայրապետական մաղթանքից հետո, խոսեց հավուր պատշաճի քարոզ և բարեմաղթություններ արեց Վեհափառ Հայրապետի արևշատության համար:

«Էջ միածինն ի հօրէ» շարականի երգեցողության ժամանակ տխրեցին դողանքել Տաճարի դանդերը, որի ժամանակ բոլորի սրտում ու մտքում միայն մի իղծ էր հնչում՝ «Միշտ անշարժ պահեա՛ դաթոռ Հայկազեան»:

Մաղթանքը վերջացավ: Բոլորը, ծնրադիր, շնորհավորելով Վեհի նոր տարին, համբուրեցին Նրա Ս. Աչքը: Հետո միաբանությունն ուղեկցեց Հայրապետին մինչև Վեհարան, որ-

տեղ հավաքվեցին նաև Ճեմարանի ուսուցչական կազմը և այլ հյուրեր:

Վեհը բարեհաճեց սեղանատուն հրավիրել հյուրերին: Ս. Վահան Արքեպիսկոպոսը առաջարկեց խմել Վեհի կենացը: Ս. Նիկողոսյոս ավագ քահանայն երգեց «Տէր, կիցո՛ր դու զհայս» մաղթերը:

Սեղանի կառավարիչ ընտրվեց Ս. Սահակ Մ. Վարդապետը, որի առաջարկած կենաց բաժակները ընդունվում էին խանդավառու-

թյամբ, մանավանդ, երբ նա առաջարկեց խմել Կիլիկիո շնորհապարդ Ս. Տ. Գարեգին Ա. կաթողիկոսի կենացը: Վեհապետի խրատական և եզրափակիչ խոսքերից հետո, ներկա եղողները համբուրելով Նրա Ս. Աջը և մի-մի օրինակ օրացույց ստանալով ցրվեցին, իրենց հետ տանելով Վեհապետի հայրական բարի և քաղցր վերաբերմունքի լավագույն հիշողություններ:

Հունվարի 5, Ճեմարան

Դեռ առավոտից ուխտավորները հավաքվում էին: Գալիս էին մոտակա և հեռու գյուղերից՝ տոնելու Աստվածածնայտնության տոնը:

Ժամը 3-ն է: Լսվում է զանգահարության ձայնը. դա «ազդարարն» է: Եւ ժողովուրդը մտնում է տաճար: Իրենց խուցերից դուրս են գալիս վարդապետները՝ պատմական, խորհրդավոր սե վեղարներով, և միաբանության այլ անդամները:

Դարձյալ զանգահարություն: Դասերում լսանքնաժ են միաբանվելու, սարկալադանիւր, դպիրները, իսկ ժողովուրդը Իջման սեղանը շրջապատած և դասերի հետև սպասում է «Օրհնեալ Տեր Մերին»:

Զահերի և էլեկտրականության լուսավորությունը ողողում է տաճարը: Սրբոց պատերները և Ավագ սեղանը լույսի մեջ փայլելում են:

Սկսվում է ժամերգությունը: Իրար հետևող Ողորմեաները՝ նախադրուհն են լինում ժամերգության:

Ամենի սիրտը բերկրալի է, ուրախ և զվարթ: Դոնական հագուստով կանգնած հավատացյալը ուշադրությամբ լսում է ընթերցվածները, հետևում վարդապետների շարժումներին: Ատարադիչը Ս. Սեղանի վրա, վարապուրի տեղը, զգեստավորվելիս, իր աղոթքի մրմնունքներն է անում: Ամեն ինչ պատրաստ է, և ողորի հայացքը դեպի սեղան ուղղված, պասում են վարապուրի բացմանը:

Վարապուրի ետևից դուրս են գալիս չորս խորհուրդներ ու տիկնոջներ, հագած միապույն ամառապիկները վառած մոմերը և «Դահլիճ» մարգարիի թերթերը ձեռքերին: Կսվում է Դամիելի ընթերցանությունը: Խաբանությունը, հավատացյալներին հոծ

բազմությամբ միջից ճանապարհ բացելով ավագ դասից, Իջման սեղանի երկու կողմերից գնում է Վեհարան, Վեհին ուղեկցելու դեպի տաճար:

Այժմ երկու շարք, որպես պատնեշ, կանգնած է ժողովուրդը: Ամեն միքն աշխատում է, որքան կարելի է, մոտ լինել այն տեղին, որտեղից պիտի անցնի Վեհապետը, տեսնելու համար այդ պատկառելի ծերունու դեմքը:

Զանգերը դողանջում են. բոլորը հետ են նայում: Երևում են վարդապետները: Ահա և Վեհապետը. Իջման սեղանի առաջ, իր Աթոռի ամպհովանուն ներքև է կանգնած նա:

Բացվում է սեղանի վարապուրը: Ահա բույս, երբ բոլորի հայացքները ուղղվում են դեպի սեղանը: Եւ սկսվում է Ս. Պատարագը: Կարդացվում է ժամամուտը՝ «Աստվածածին անհարանացեալ»ը: Առաջին խոսքը, որ Մննդյան գիրքը ասվում է, այդ գոհաբանական շնորհակալական խոսքն է՝ ուղղված Աստուածամորը:

Տաճարը հետզհետե լցվում է ժողովուրդով: Ս. Պատարագը վերջանալու վրա է: Մարդիկ ամբողջ օրը ծոմ պահելով սպասում են մասնակցի լինել Ս. Պատարագին և ճաշակվել:

Վեհապետը իջնում է առյան:

Սկսվում է նախատոնակը: Քաղցր մեղրդիւրով, բանաստեղծական խոսքերով հորինված «Նորհուրդ Մեծին» մասնակցում է ժողովուրդը:

Վերջացավ նաև նախատոնակը: Վեհը, միաբանների ուղեկցությամբ, գնում է Վեհարան: Բավական ուշ, ժողովուրդը ևս սկսում է ցրվել: Դուրս գալով Տաճարից, ամենքն իրար շնորհավորում են՝ «Շնորհավոր Մրցունդ»:

Հունվարի 6, Աստվածահայտնություն և Զրոհեմք.

Պատարագին է Տ. Վահան Արքեպիսկոպոսը: Դեռ առավոտից ժողովուրդը խոնավում է Տաճար:

Հանդիսավոր Պատարագը վերջանալու վրա է: Բացվում է վարագույրը և սկսում է Զրորհնյաց հանդեսը: Վեհափառը ոտքի է կանգնում: Պատարագիչ Սրբազանը շրջապատել են վարդապետներ, քահանաներ, սարկավազներ և դպիրներ:

Շարականի քաղցր երգեցողության ուղեկցությամբ, բերում են սուրբ Մեռոնի աղավնին:

Սրբազան պատարագիչը առնում է Ս. Մեռոնի աղավնին իր ձեռքը և սկսում Զրորհնյաց հանդեսը:

Այդ բոպին դասերը մի ակնթարթում լրջվում են ժողովրդով:

Վերջացավ Զրորհնյաց հանդեսը:

Մի ժամի չափ տևում է ջրաբաժանությունը: Հավատացյալները, դուրս գալով Տաճարից իրար շնորհավորում են.

«Շնորհավոր Մեռոնը և Մկրտություն Քրիստոսի»:

ՀԱՆԳԻՍՏ ԿԱՐԱՊԵՏ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ

ՀԱՆԳՈՒՅՅԱԼ ԳԵՐ. Տ. ԿԱՐԱՊԵՏ
Ս. ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

ԿԱՐԱՊԵՏ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ (ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ ԳԾԵՐ)

Սույն թվի հունվարի 22-ի լույս առաջիտ-
յան, գիրքերվա ժամը 11-ին, Թբիլիսիում, ու-
ղեղի կաթվածով հանկարծամահ եղավ Գե-
րագույն Հոգևոր Խորհրդի անդամ, Թբիլիսիի
Հայոց թեմի Առաջնորդ Տ. Կարապետ Արքե-
պիսկոպոս Թումանյանը:

Լուսահոգի Կարապետ Արքեպիսկոպոսը
ծնվել է 1886 թվին, Ղրիմի թերակղզու Հին
Ղրիմ քաղաքում: Սկզբնական կրթությունը

ստացել է տեղի ծխական դպրոցում, ապա
տեղափոխվել Թբիլիսիի Ներսիսյան Թեմա-
կան Դպրոցը և հաջող ավարտել նրա լրիվ
դասընթացը 1904 թվին: Իվպատորիայի Հայ
Առաքելական Եկեղեցու համայնքի միջնոր-
դությամբ, 1913 թվին քահանա է ձեռնադրվել
և քահանայագործել այնտեղ շուրջ 13 տարի:
Իր վաչկած մեծ ժողովրդականության հա-
մար, Հոգևոր բարձրագույն իշխանության

կողմից պարզատրվել է լանջախաչով: 1926 թվին տեղափոխվել է հաստատվել է Սիմֆե-րոպոլում, որպես տեղի հայոց եկեղեցու ա-վագ քահանա:

1945 թվին, երբ Ամենայն Հայոց Կաթողի-կոս Ս. Տ. Գեորգ Չորեքյանի ջանքերով էջ-միածին ոտք դրեց զարթոնքի ուղու վրա, նա եկել է Մայր Աթոռ և ընդունել արքեպիսկո-պոս: Ս. էջմիածնում գումարված Ազգային-Սեկեղեցական ժողովի կողմից ընտրվել է Գե-որգույն Հոգևոր Խորհրդի անդամ և Նորին Ս. Օծովյան Գեորգ Կաթողիկոսի կողմից ձեռնադրվել եպիսկոպոս: Նույն տարին նշա-նակվել է Նոր Նախիջևանի թեմի առաջնորդ: Այստեղ հանգուցյալ Սրբազանը մեծ ջանք է գործադրել կաթմակերպելու թեմի եկեղեցի-ները և կարգավորելու նրանց աշխատանք-ները՝ արժանանալով Նորին Վեհափառու-թյան ուշադրությանը:

1948 թվին նշանակվել է Թբիլիսիի թեմի Առաջնորդ՝ լիովին աղոթարացնելով իր վրա դրված հույսերը: Նոր Նախիջևանի և Թբի-լիսիի թեմական խորհուրդների կողմից Նորին Ս. Օծովյան առջև հարուցված միջնորդու-թյամբ, հանգուցյալին շնորհվել է արքեպիսկո-պոս:

տիտղոս: Նա Թբիլիսիում մնացել է պաշտո-նավարության մեջ մինչև իր ողբերգական մահը:

Լուսահոգի Սրբազանը մեծ հեղինակու-թյուն էր վայելում իր պաշտոնավարած թե-մերում և Ս. էջմիածնի միաբանության մեջ. ուներ կազմակերպչական մեծ ջիղ և եկեղե-ցական բարձր պատրաստություն: Նրա զըր-շին են պատկանում պատմագիտական բո-վանդակություն ունեցող մի շարք աշխա-տություններ, որոնցից մի քանի նմուշներ հրատարակվել են «Աթոք» և «էջմիածին» ամսագրերում:

Եկեղեցատիրությունը և հայրենասիրությու-նը հանգուցյալ Սրբազանի կյանքի բնորոշ գծերն էին. նա անսահման ջերմությամբ սի-րում էր Մայր Աթոռը և իր նվիրական Հայ-րենիքը — Սովետական Հայաստանը:

Մայր Աթոռի Միաբանությունը և նրան ճանաչող բոլոր անձինք սրտի կսկիծով ող-բում են եկեղեցասեր, հայրենասեր, եռան-դուն և միշտ կենսուրախ Սրբազանի վաղա-ժամ մահը:

«Հիշատակն արդարոց օրհնությանը եղիցի»:

ԿԱՐԱՊԵՏ ԱՐԲԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ (ՂՐԻՄԵՑԻ) ԹԱՂՈՒՄԸ

Հունվարի 21-ին, երեկոյան ժամը 11-ին, կնքեց իր մահկանացուն Վրաստանի թեմի Առաջնորդ Գեորգյոս Տ. Կարապետ Արքե-պիսկոպոս Թումանյանը:

Սրբազան հայրը, որ այդ երեկոյան ուրախ ու զվարթ զրուցում ու կատակում էր իրեն ալյի եկած հյուրերի հետ, վերջինների մեկ-նելուց մի ժամ հետո՝ կաթվածահար է լի-նում: Հոգևորքը տեղում է մոտ երկու ժամ:

Սրբազանի ծանր դրության մասին անմի-ջապես հայտնում են Թեմական Խորհրդի անդամներին, որոնք և շուտափույթ հրավի-րում են բժիշկների, սակայն չեն կարողա-նում փրկել Սրբազանին և նա համիտեմա-պես փակում է աչքերը:

Գիշերվա ժամը 2-ին Թեմական Խորհրդի անդամները խորհրդակցում են Մայր Աթոռից Թբիլիսի եկած Սահակ Մ. Վարդապետի հետ և որոշում են. ա) Հանգուցյալի դին տեղա-փոխել Թբիլիսիի մայր եկեղեցին, բ) ցավալի լուրի մասին հեռագրել Վեհափառ Հայրապե-տին և հրահանգ խնդրել թաղման մասին և գ) հունվարի 22-ին կիրակի Ս. Պատարա-գից հետո հոգեհանգիստ կատարել:

Վիրակի առավոտյան Սրբազան առաջնոր-դի մահվան գուշից կայծակի արագությանը տարածվում է քաղաքում, ահաբեկ բազմու-

թյուն է լցվում եկեղեցի, ուր տեղափոխված էր Սրբազանի դին:

Ս. Պատարագին, հոգեհանգստից առաջ, Սահակ Մ. Վարդապետը արտասովոր աչքե-րով խոսում է իր առաջին դամբանականը և ողբում Սրբազանի մահը:

Երեկոյան. ժամերգությունից հետո կա-տարվում է երկրորդ հոգեհանգիստը: Հան-գուցյալին հարգելու համար հավաքվել էր ա-հագի՞ն բազմություն: Վրաց Կաթողիկոս Կա-լիստրատի կողմից ներկա էին մի եպիսկո-պոս և երկու ավագ քահանաներ: Եկել էր իր ցավակցությունը հայտնելու նաև մահմեդա-կան հոգևորականության ներկայացուցչու-թյունը: Վրաց եպիսկոպոսը ռուսերեն լեզվով մի ազդու դամբանական է խոսում և վրաց կաթողիկոսի և հոգևորականության կողմից ցավակցություն հայտնում հայ հոգևորակա-նության և հայ համայնքին այդ ծանր կո-րուստի առթիվ:

Այսպես շարունակվում է նաև հետևյալ եր-կու օրերը, և ամեն երեկո հոծ բազմության ներկայությամբ, կատարվում են հոգեհան-գիստներ:

Հոգեհանգստյան կարգ են կատարում նաև ռուս և վրացի հոգևորականները, որոնք դամ-բանականներ խոսելով ռուսերեն և վրացերեն

լեզուներով, իրենց կսկիծն ու ցավն են հայա-
նում հայ համայնքին:

Սահակ Մ. Վարդապետը իր շնորհակալու-
թյունն է հայտնում սովետական եղբայրա-
կան հանրապետությունների հոգևորական
ներկայացուցիչներին:

Ստացվում է Վեհափառ Հայրապետի կար-
գադրությունը, որով հրամայվում է՝ հան-
գուցյալի դին թաղել եկեղեցու գավթում,
պարտ ու պատշաճ հարգանք տալ և այլն:

Որոշվում է հանգուցյալի դին հողին հանձ-
նել կիրակի, հունվարի 29-ին, իսկ մինչև
այդ՝ ամեն երեկո կատարել հոգեհանգստյան
կարգեր, որոնց մասնակցում են Թբիլիսիի
բոլոր հայ քահանաները, սրբակրոն կույսերը
և ժողովրդի խոսն բազմությունը:

Առավոտյան ժամը 8-ից մինչև երեկոյան
ժամը 10-ը ահագին բազմություն էր գալիս
եկեղեցի՝ իր հարգանքը մատուցելու սրբա-
զանի աճյունին:

Կարելի է ասել, որ այդ շաբաթը (հունվա-
րի 22—29-ը) «արտասուքի շաբաթ» էր Թբի-
լիսիի հայ հավատացյալ համայնքի համար:
Շատերի աչքերում կարելի էր տեսնել արտա-
սուք: Մարդիկ կան, որոնք մի քանի տաան-
յակ տարիների ընթացքում անկարող են լի-

նում դիրք, հեղինակություն ստեղծել իրենց
համայնքի մեջ, սակայն հանգուցյալ Սրբա-
զանը Վրաստանի թեմում տասն և հինգ ամ-
սվա իր գործունեությամբ դրավեց ընդհա-
նուրի սերն ու հարգանքը:

Հունվարի 25-ին զմտավում է դին և լվաց-
ման ու զգեստավորման կարգը կատարելով՝
դին բաց դրվում է ի տես ժողովրդի:

Հունվարի 29-ին կատարվում է թաղման
կարգը: Պատարագում է Սահակ Մ. Վարդա-
պետը, որը և օժման կարգը կատարելով վեր-
ջին դամբանականով իր հրաժեշտն է տալիս
Սրբազանի աճյունին և առաջարկում հան-
գուցյալ Սրբազանի հիշատակը հավերժացնե-
լու համար մի սան պահել նրա անվան՝ Ս.
Էջմիածնի Հոգևոր Ճեմարանում, որը և ըն-
դունվում է միաձայնությամբ:

Եկեղեցին, գավթի, գավթի մեջ եղած բնա-
կառանների պատշգամբները լիքն էին բազ-
մությամբ: Ժողովրդական խոսքով՝ «ասեղ
դցելու տեղ չկար»:

Ս. Պատարագին ներկա էին վրաց կաթո-
ղիկոսի ներկայացուցիչ եպիսկոպոսը՝ երեք
սվազ քահանաներով: Սրբազանը ցանկու-
թյուն է հայտնում խոսք ասելու: Հողաթափ-
ներ են տրվում սրբազանին և նա առաջ-

Հանգուցյալ Կարապետ Արհեստագործ Թումանյանը դադաղում:

նորդվում է դեպի բեմ, ուր նրան տրվում են հպիսկոպոսական գավազան և ձեռքի խաչ: Սրբազանը վրացերեն լեզվով զգացված դամբանական է խոսում: Հայտնում է վրաց կաթողիկոսի ցավակցությունը հայոց ծերունազարդ Հայրապետին, Մայր Աթոռի միաբանությանը, Վրաստանի հայ հոգևորականության և հայ վշտալից համայնքին:

Սահակ Մ. Վարդապետը Հայ Եկեղեցու անունից իր շնորհակալությունն է հայտնում ուսաց, վրաց և մուսուլմանական հոգևորականության ներկայացուցիչներին, որոնք եղբայրական ջերմ սիրով եկան ցավակցություն հայտնելու Հայ Եկեղեցուն և մխիթարելու նրան՝ Սրբազանի ողբերգական մահվան առթիվ:

Ս. Պատարագի արարողությունը վերջացնելուց հետո, քահանաները համրաբայլ, շաբականների երգեցողությամբ, եկեղեցու զանգերի տխուր ղողանջների և արտասովորի հոծ բազմության ուղեկցությամբ, դադաղը դուրս

են բերում և դնում Սրբազանի հավիտենական օթևանի մոտ: Լուսանկարելուց և թաղման կարգը կատարելուց հետո, կնքվում է այն գերեզմանը, որը անժամանակ փորվեց Կարապետ Սրբազանի համար:

Թաղման արարողությունը վերջանում է ժամը 3-ին, սակայն ժողովուրդը շի ցրվում մինչև ուշ երեկո:

Հանգուցյալ սրբազանի գերեզմանը պտնվում է Թբիլիսիի Ս. Գեորգ եկեղեցու հյուսիսային պատի տակ, ժողովրդական հանրահռչակ բանաստեղծ ու երգիչ Սայաթ-Նովայի և հայտնի նկարիչ Գեորգ Բաշինջաղյանի գերեզմանների կողքին:

Կարապետ Արքեպիսկոպոսի մահով վեհափառ Հայրապետը կորցրեց իր լավագույն միաբաններից մեկին, Ս. Էջմիածնի միաբանությունը՝ լավ ընկերոջը, և հավատացյալ համայնքը՝ իր քաջ հովվին, որից Հայ Եկեղեցին և հայ ժողովուրդը տակավին մեծ սպասելիքներ ունեն:

ՄԱՅՐ ՀԱՅՐԵՆԻՔՈՒՄ

ՀԱԿՈՐ ԱՐԱՄՅԱՆ

ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՋՆԵՐԸ ԿՐԹԱԿԱՆ ՅՐՈՆՏՈՒՄ

ա) ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՋ ԴԱՍԱՏՈՒՆԵՐ

րտասահմանյան պայմաններում, էպպես դժբախտ հայ զանգվածների մեջ, ամենադժբախտ տարրը, կարելի է ասել, ուսուցիչներն են: Նրանք, ընդհանրապես, արհամարհված են: Ուսուցիչների նկատմամբ «վարժապետ» մականորդը հոմանիշ է ստորադաս և փոքր ինչ ծիծաղելի մի անձնավորության...

Եգիպտոսի հայ համայնքի Սահմանադրության մեջ կա հատուկ հոդված, որը «ազգային վճարյալ պաշտոնյաներ»ին զրկում է համայնական գերադաս, ղեկավար մարմիններում ընտրվելու իրավունքից: Այդ հոդվածը ի նկատի ունի, առաջին հերթին, ուսուցիչներին:

Հայ ուսուցչի տնտեսական ապահովությունը միանգամայն անմխիթար է Միլիտերում: Ուսուցիչները ենթակա են հոգաբարձուների քմահաճության և կամայականություններին. հերիք է, որ մեկ ուսուցիչ դադարի հոգաբարձության ազդեցիկ անդամներից մեկին հաճելի անձնավորություն լինելուց, և ահա նա դուրս է շարտվում դպրոցից, ազատվում է իր պաշտոնից... Հազար ու մեկ նվաստացումների է ենթարկվում ուսուցիչը նոր պաշտոն ձեռք բերելու համար:

Իսկ ի՞նչպես է մեզ մոտ, Սովետական Հայաստանում:

Ուսուցչությունը, մեզ մոտ, ամենից ավելի հարգված պաշտոններից մեկն է: Մեր ռեսպուբլիկայի Գերագույն Սովետի նախագահը՝

Սիմակ Սահակյանը ուսուցիչ է: Դեռևս անցյալ տարի, հարյուրավոր վաստակավոր ուսուցիչներ և ուսուցչուհիներ արժանացան համաձայնության թարձր շքանշանների:

Ուսուցիչները, սովետական երկրներում, լավ աշխատավարձ են ստանում, և իրենց պաշտոնի կայունությունը ապահովված է: Պաշտոնավարության տարիների հետ, ավելանում է նաև նրանց աշխատավարձը: Վաստակավոր ուսուցիչները, բացի իրենց աշխատավարձից, ստանում են նաև բազմաթիվ ծառայության համար թոշակ: Շատերը, քսանհինգ տարվա ծառայությունից հետո, շարունակում են պաշտոնավարել. այդպիսիները ստանում են և՛ աշխատավարձ, և՛ երկարամյա աշխատանքի թոշակ:

Արտադասականից ներգաղթած զանգվածների հետ, հայրենիք են եկել նաև հարյուրներով ուսուցիչներ: Նրանք ընդգրկված են Պետական Համալսարանում, ինստիտուտներում, տեխնիկումներում, դպրոցներում: Հայրենադարձ ուսուցիչների մեծագույն տոկոսը սովորեցնում են օտար լեզուներ: Կան նաև կերպարվեստի դասատուներ՝ Կերպարվեստի տեխնիկումում, երաժշտության ուսուցիչներ՝ երաժշտության ուսումնարանում և Չայկովսկու անվան երաժշտական տասնամյա դրպրոցում, մարմնամարզանքի ուսուցիչներ՝ Ֆիզկուլտուրայի ինստիտուտում, կարուձևի, ձեռագործի և գորգագործության ուսուցչուհիներ՝ համապատասխան դպրոցներում: Հայրենադարձ ուսուցիչների տոկոսը մեծ է հատկապես Օտար լեզուների ինստիտուտում: Մի շարք լրիվ միջնակարգ դպրոցներում՝ հայրենադարձ ուսուցիչները սովորեցնում են նաև

հայոց լեզու, աշխարհագրություն, թվաբանություն և այլ առարկաներ: Հայրենադարձ դասատուներ կան նաև էջմիածնի Հոգևոր ճեմարանում, որոնց մասին գրել ենք մենք «էջմիածին» ամսագրի վերջին համարում:

Բոլոր հայրենադարձ ուսուցիչները ունեն բնակարանային և աշխատանքային լավ պայմաններ և ստանում են գոհացուցիչ աշխատավարձ: Նրանք ազատված են վաղվա անապահովության հոգեմաշ տանջանքներից և մոռացած են իրենց պանդխտության օրերի դառնությունները:

Այս ընդհանուր տեղեկություններից հետո, ծանոթանա՞նք մի քանի կոնկրետ ուսուցիչների հետ:

Վ. Մ. Մոլոտովի անվան Պետական համալսարանում պաշտոնավարում են չորս հայրենադարձ դասախոսներ, բոլորն էլ Ֆիլոլոգիական ֆակուլտետում: Իրանից ներգաղթած Վարդան Մելիքյանը դասավանդում է պարսկերեն լեզու և գրականություն: Եգիպտոսից ներգաղթած Հայկ Ոսկերիչյանը, ինչպես նաև՝ հայրենադարձ Ղազարոս Հակոբյանը, սովորեցնում են անգլերեն լեզու և գրականություն: Ֆրանսիայից ներգաղթած Թադևոհ Մահնազարյանը դասավանդում է ֆրանսերեն լեզու և գրականություն:

Ֆիլոլոգիական ֆակուլտետի ղեկավարում ծանոթանում ենք ավագ դասախոս Վարդան Մելիքյանի հետ: Թուխ և կանոնավոր դիմագծերով, փայլվիղմ հայացքով և պայծառ ժպիտով այս երիտասարդ անձնավորությունը խկույն և եթ գրավում է համակրությունը: Նա Իրանից ներգաղթել է 1946 թվին: Ուրախ է իր ներկայի համար և խիստ լավատես՝ իր ապագայի նկատմամբ:

— Իրանում ավարտել եմ իրանական լրիվ միջնակարգ դպրոց և խորացել պարսկերեն լեզվի և գրականության հմտության մեջ, — ասում է նոր ծանոթս: — Չնայած բարձրագույն ուսման վկայական չունեի, բայց Համալսարանը անշափ սիրալիք գտնվեց իմ նրկատմամբ. պաշտոն սվեցի և օգնեց ինձ ավելի մասնագիտանալու: Ստանում եմ ամսական 1200 ուրլի աշխատավարձ: Հարկավոր էր, որ ես արդարացների ինձ հանդեպ ցույց տրված բարեհոգությունը և վստահությունը: Սովորեցնելով մեկտեղ, ես սովորեցի... էքստենսիվ կարգով ուսանող գրանցվեցի և հանձնելով քննությունները՝ վկայվեցի իմ ֆակուլտետի Արևելյան լեզուների բաժնից: Բարձրագույն ուսման վկայական ստանալուց անմիջապես հետո, առաջ քաշեցին ինձ և նշանակեցին խնդրուրդն դասախոս: Բայց

դրանով էլ չեմ բավարարվում. ես ցանկանում եմ ավելի առաջ գնալ. պատրաստում եմ դիմերտացիա: Թեմաս է՝ Օմար խայամին վերագրված մեկ քանի հազար քառյակներ: Ես լեզվական, ոճային և պատմական անհերքելի փաստարկներով ապացուցում եմ, որ դրանցից մոտ 350-ն են վավերական և խայամի ստեղծագործությունները: Շուտով կաշառպանեմ դիմերտացիա և կստանամ գիտությունների թեկնածուի աստիճան: Այն ժամանակ իմ աշխատավարձը մեկ անգամից կբարձրանա մոտ 3000 ուրլու և հետզհետե կավելանա՝ պաշտոնավարությանս տարիների հետ:

— Այստեղ գիտական աշխատողը ունի առաջդիմության անսահմանական ասպարեզ, — եզրափակում է ավագ դասախոս Մելիքյանը, հայացքը հառած ընդարձակ լուսամուտից դուրս, Ղովասյանի անվան պուրակին, որտեղ ձմեռային ձյունի սպիտակափառ սավանի վրա խաղում է գարնանային արեգակը՝ զարմանալիորեն պարզ ու կապուտակ երկնքից շարամաղված:

Ստալինյան պողոտայի վրա, Շահումյանի անվան լրիվ միջնակարգ իգական դպրոցում, ֆրանսերեն լեզվի դասատու է Սիրիա-Լիբանանից ներգաղթած երկարաժյա ուսուցիչ Հովհաննես Կոշկարյանը, որի վրա հատուկ ուշադրություն դարձվեց անցյալ տարի. ընտրական տեղամասում առաջարկվեց նրա թեկնածությունը Ժողովրդական դատարանի ատենակալի պաշտոնին և նա ընտրվեց:

Ուսմասվար Արուսյակ Էդիկյանը Կոշկարյանի հետ ծանոթացնում է մեզ իր առանձնասենյակում:

— Ինչպե՞ս եք զգում ձեզ այս դպրոցում, — հարց եմ տալիս հայրենադարձ դասատուին:

— Բառ չեմ գտնում իմ դիրեկտորի, ուսմասվարի և, առհասարակ, իմ թոլոր պաշտոնակիցներին ինձ հանդեպ ցույց տված հոգատարության համար շնորհակալությունս հայտնելու, — պատասխանում է խոսակցից ջերմ շեշտով և ուրախ արտահայտությամբ:

— Մի քիչ խոսեցե՞ք ձեր անցյալ և ներկա կյանքի մասին, — խնդրում եմ:

— Մնվել եմ 1898 թվականին, Տիգրանակերտ նահանգի Պախըր Մատեն քաղաքում, և սովորել տեղի հայոց դպրոցում, գլխավոր ուսուցիչ ունենալով բազմալսատակ ուսուցիչ Ագարիկ Գոլոյանը, որը, անպայման, ձեր էլ ուսուցիչը եղած պետք է լինի, որովհետև նա իր կյանքի վերջին ավելի քան երեսուն տարի-

ները պաշտոնավարել է Գահիրեի Գալստյանի անվան հայոց դպրոցում...

— Ծիշտ է, եղել է և իմ ուսուցիչը:

— Ուսումս ավարտել եմ Խարբերդի նփրատ գոլենում, — շարունակում է նա: Քսանեութ տարի, իմ ծննդավայր քաղաքում, Հալեպում և այլ քաղաքներում, քարշ եմ տվել հայ ուսուցչի տառապալից կյանքը: Ենթակա եմ եղել հոգաբարձուների քմայքներին, տուժել շատ անգամներ, նրանց կռիվներին... Վերհի-

ված բազմահարկ մեծ շենքում, ունեմ երկարատև պետական վարկի փոխարեն կառուցված անձնական բնակարան — երկու սենյակ, խոհանոց և ամեն հարմարություն: Երեք զավակներս սովորում են, և դրա համար ոչինչ չեմ վճարում: Երեքն էլ ընդգրկված են Չայկովսկու անվան երաժշտական տասնամյա դպրոցում: Տղան՝ Սարգիսը, սովորում է թավջութակ, մեծ աղջիկս՝ Աղավնին, սովորում է դաշնամուր, իսկ կրտսեր աղջիկս՝ Ազ-

Երեանի Վ. Մ. Մոլոտովի անվան Պետական ուսանողներ գրադարանի

համալսարանի մի խումբ հայրենադարձ ընթերցարանում պարապելիս:

շելով իր տառապալից ուղին, նա մի փոքր լռութիւն է պահում և ապա շարունակում:

— Այստեղ, վերջապես, ես գտա իղձերիս իրականացումը և ապրում եմ որպէս իսկական մարդ՝ ազատ և ապահով: Ընտրվեցի Ժողովրդական դատարանի ատենակալ: Ուրիշ հայրենադարձ ուսուցիչներ ընտրված են քաղաքային և շրջանային սովետների դեպուտատ... Տեսնում եք, մենք, ուսուցիչներս էլ մարդ ենք, լիիրավ քաղաքացի — ընտրող և ընտրելի... Այստեղ հաշվի առնվեց իմ ուսուցչական 28 տարվա անցյալ պաշտոնավարութիւնս և ես, բացի իմ աշխատավարձից, ստանում եմ նաև երկարամյա աշխատանքի թոշակ: Դպրոցից ընդամենը մեկ քանի քալ հեռու, Ղուկասյան և Ալավերդյան փողոցների անկյունի վարդապույն տուֆից կառուց-

ւելվել, հետևում է ջութակի: Երաժշտական գործիքները, նոտաները, գրքերն ու գրենական պիտույքները, տրամադրվում են ձրիաբար դպրոցի կողմից: Դեռ ավելին. այս դպրոցում, գերազանցիկ սովորող աշակերտները, սկսյալ հինգերորդ դասարանից, ստանում են պետական թոշակ... Երևակայեցեք 12 տարեկան մի երեխա, որը սովորում է և՛ երաժշտութիւն, և՛ հանրակրթական առարկաներ լրիվ միջնակարգ դպրոցի ուսուցման համապատասխան և որը ո՛չ միայն ծախս չի նստում իր ծնողների վրա, այլև բերում է տուն ամսական շուրջ 200 ուրլի... Նման բան կարո՞ղ էիք պատկերացնել արտասահմանում: Չայկովսկու անվան դպրոցում երաժշտական ուսումը և ընդհանուր ուսումը գնում են համընթաց:

երկարամյա ուսուցիչ Կոշկարյանի հիացումի բառերկա հանդիսացող Չայկովսկու անվան երաժշտական տասնամյա դպրոցում և նույն շենքում (բազմահարկ շքեղ մի շենք՝ Ստալինյան պողոտայի վրա) հաստատված երաժշտական ուսումնարանում ընդգրկված են մոտ 100 հայրենադարձ աշակերտներ։ Այնտեղ պաշտոնավարում են երեք հայրենադարձ դասատուներ։ Ե՛վ դպրոցում, և՛ ուսումնարանում, դաշնամուրի դասեր է տալիս նգիպտոսից ներգաղթած դաշնակահարուհի և դաշնամուրի ուսուցչուհի Թադեոհի Արամյանը, որը, շնորհիվ իր ձեռնհասության, վայելում է մեծ ժողովրդականություն իր պաշտոնականիցների, աշակերտության և ուսանողության շրջաններում։ Նա ստանում է 2000 ռուբլի աշխատավարձ։ Իր փոքրիկներից մեկը՝ Սոնիկը, որը վերջերս ավարտեց իր վեցերորդ տարին և թևակոխեց յոթերորդը, ընդունված է Չայկովսկու անվան երաժշտական տասնամյա դպրոցում, որտեղ սովորում է սոլֆեջիո (խաղերգություն), դաշնամուր և հանրակրթական առարկաներ։ Մյուս երեխան՝ Նաիրին, գնում է մանկապարտեզ։ Թադեոհի Արամյանը շատ երջանիկ է իր պայմաններից և փայլուն հեռանկարներից։

Այդ միևնույն հաստատություններում, դասատու են նաև Հունաստանից ներգաղթած Գրիգոր Գարաճյանը (ջութակ) և Բելյուսից ներգաղթած Հրանտ Գեորգյանը (սոլֆեջիո)։ Գարաճյանը միաժամանակ կոնցերտմեստր է Պետական Օպերայում և հաճախակի ելույթներ է ունենում պետական ռադիոկայանից։

Ե՛վ Չայկովսկու անվան դպրոցի դիրեկտորը, ջերմ գոհունակությամբ և գովեստով են խոսում հիշված երեք դասատուների մասին։

— Նրանք աշխատում են մեծ եռանդով և նվիրումով, — հայտարարում է մեզ Չայկովսկու անվան դպրոցի դիրեկտորը, — և վայելում են մեր ուսուցչության և աշակերտության ջերմ սերն ու հարգանքը. աշխատեցին ազնվորեն և դարձան մեր կոլեկտիվի հարազատ անդամները։

բ) ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁ ՈՒՍԱՆՈՂՆԵՐ

Ստալինյան լայնարձակ և շքեղ պողոտայով բարձրանում ենք վեր ու գնում դեպի Վ. Մ. Մոլոտովի անվան Պետական Համալսարանը, ջերմությամբ զրույց անելով այն բարձունքների մասին, որ նվաճում են հայրենադարձ ուսանողներն ու աշակերտները ուսման բնագավառում։

— Հայրենադարձ ուսուցիչները լիովին արդարացին մեր հույսերը, — հայտարարեց մեզ տեխնիկումի դիրեկտոր Գուրգեն Հայրապետյանը, — ջերմ համակրություն են շահել դեպի իրենց աշխատանքը իրենց գիտակից և նվիրված վերաբերմունքով։

Անինի փողոցում, Մաքսիմ Գորկու անվան լրիվ միջնակարգ դպրոցում, ֆրանսերենի ուսուցիչ է Բելյուսից ներգաղթած երիտասարդ և եռանդակից Պարգև Շահբադը։ Չնայած իր երիտասարդ տարիքին և փոքր ստաժին, նա ստանում է 1000 ռուբլուց ոչ պակաս աշխատավարձ։ Արաբկիրում ինքը և ծնողները կառուցել են չորս սենյակից բաղկացած հիանալի բնակարան։ Ե՛վ սովորեցնում է, և՛ էքստերնատի կարգով հետևում Օտար լեզուների ինստիտուտի ֆրանսիական լեզվի և գրականության դասընթացին, երկու տարուց բարձրագույն ուսման վկայական ձեռք բերելու հեռապատկերով։

— Ինչ ինձ խանդավառում է մասնավորապես, — ասում է նա, — ուսուցչի վայելած նյութական — տնտեսական լավ պայմանները չեն միայն, այլ նաև այն, որ ուսուցիչը, սովորական պայմաններում, չի լճանում, չի մնում կառչած իր վաղուցվա սովորածին։ Կան վերադարձավորման միամյա դասընթացներ, որտեղ, մասնագետների ղեկավարությամբ, ուսուցիչները իրենց գիտելիքների սահմանները ընդարձակում և ամրապնդում են։ Ուսուցչին մեթոդական և ալլ բնույթի օժանդակություն են ցույց տալիս տվյալ կրթական հաստատության ղեկավարությունը, ինչպես նաև՝ Լուսավորության մինիստրության կողմից նշանակված տեսուչները։ Հետաքրքրական հաստատություն է հանդիսանում և նմանատիպ շուրի արտասահմանում՝ վերապատրաստման ինստիտուտը, ուր յուրաքանչյուր ուսուցիչ կարող է վերապատրաստվել։ Լճացումի վտանգ չկա ուսուցչին համար նման պայմաններում։

Այսպես են ուսուցչի պայմանները հարազատ հայրենիքում — Սովետական Հայաստանում։

Ուղեկիցներս և զրուցակիցներս՝ երկու ուսանողուհիներ են, երկուսն էլ Ֆիլոլոգիական ֆակուլտետի 5-րդ՝ վերջին կուրսից։ Մեկը՝ դեռատի ուսանողուհի էմմա Ղաջոյանն է, երեանցի, իսկ մյուսը՝ Ֆրանսիայի պարտիզանների ջոկատներից մեկի հերոսական հրամանատար Միսաք Մանուշյանի երիտասարդ ալբին՝ Մելինեն։ Այս վերջինս հայրենադարձ

ուսանողների «վեպերան» է, ամենահինը՝ Համալսարանը ընդունվելու ժամանակագրական կարգով, և գուցե ամենատարեցը նրանց մեջ: Բայց նրա տարիքը մոռանում ես, տեսնելով իր պատանեկան արտաքինը և մանավանդ լսելով պատանեկան խանդավառությունները իր խոսքերը: Նա հայրենիք եկավ հայրենադարձության մեծ շարժումի սկսելուց քիչ առաջ, 1945 թվականի աշնանը, և, անմիջապես, մտավ Համալսարանի Ֆիլոլոգիական ֆակուլտետը: Գերազանցիկ սովորող է և արքեն հասել է 5-րդ կուրս:

— Այս տարի կավարտեմ Համալսարանը, կմտնեմ ասպիրանտուրա, կաշտպանեմ դիսերտացիա և կստանամ գիտական աստիճան ու կոչում, — ասում է նա կենսուրախ ժպիտով:

Նա խոսում է իր դասախոսների, իր դասընկերների, իր սովորած առարկաների մասին վարակիչ խանդավառությամբ: Խոսում է հայրենադարձ ուսանողների սովորելու ջերմ եռանդի մասին, նրանց դրսևորած փայլուն արդյունքների մասին:

— Ես, — ասում է Մելինեն, — կարող էի հանգիստ ապրել իմ ամուսնու հիշատակին՝ պետության կողմից ինձ տրվող ամսական 500 ռուբլի անձնական թոշակով: Բայց մի՞թե հնարավոր է անաշխատ և անտարբեր մնալ Նրեանի նման բարձրագույն ուսման մի մեծ ուստանում, ակնառու լինելով երիտասարդության հաղթարշավ երթին ղեպի ուսման բարձունքները: Փարիզում ես ո՛չ տրամադրություն ունեի և ո՛չ էլ նյութական միջոցներ թերի մնացած ուսումնա շարունակելու: Այստեղ, տրամադրությունս փոխվեց. դարձա լավատես, կենսուրախ: Նյութական միջոցներ՝ այո՛, արտասահմանում, հարուստ ընտանիքների զավակները միայն կարող են բարձրագույն ուսման հետևել: Այստեղ, ինչպես հայտնի է ձեզ, պետությունը ուսանողին տալիս է թոշակ. կան սովորական թոշակներ, կան անվանական թոշակներ և կան Ստալինյան թոշակներ: Սովետական Հայաստանում ամենալայն միջոցներ կան բարձրագույն ուսման հետևելու, այն էլ՝ մայրենի լեզվով... Մոռացա իմ տարիքը և մտա համալսարան...

— Ո՛չ միայն ուսման ծախս չկա, — շարունակում է Մելինեն, — ալլե Շիրվանզադեի անվան թոշակառու եմ և ստանում եմ ամսական 380 ռուբլի: Ես պետք է խոստովանեմ, որ այստեղ էլ ո՛չ միայն սովորեցիք հայոց հին լեզուն՝ գրաբարը, վերժանեցիք հայոց հին պատմիչներն ու մատենագիրները, ալլ

այստեղ է, որ հանգամանորեն ծանոթացանք իսկապես արևմտահայ գրողներին, որոնց գործերից մեկն ու մեկը պատահաբար կարդացել էինք արտասահմանում: Այստեղ է, որ ես խորապես ծանոթացա Պարոնյանի, Դուրյանի, Զոհրաբի և մյուս արևմտահայ գրողների կյանքին և գործերին: Իսկ արևալահայ գրականությունը մի անծանոթ կամ կիսանծանոթ աշխարհ էր ինձ համար: Այժմ, այդ ընդգամառում, կարող եմ ասել, թե ինձ համար անծանոթ անկյուն չկա: Այստեղ է, որ իմ աչքերի առաջ պարզվեց՝ ինձ համար մի ճշմարիտ հայտնություն լինելով, ուսական պերճ ու շքեղ, և այնքան կենսունակ գրականություն: Այժմ իմ ամբողջ բաղձանքն է՝ օր առաջ տիրապետել ուսուց լեզվին, որպեսզի բնագրերով կարողանամ կարդալ Պուշկինին, Բելինսկուն, Տոլստոյին, Դոբոլուն և մյուսներին:

Մինչ Մելինեն խոսում է պատանեկան աշխույժով և ոգևորությամբ, ես խորհրդածո՞ւմ եմ: — Արտասահմանյան պայմաններում հայերը համալսարան կամ բարձրագույն ուսման հաստատություն չունեն և չեն էլ կարող ունենալ: Իսկ օտար համալսարանները մատչելի են հարուստ ընտանիքների զավակներին միայն: Սփյուռքում լրիվ միջնակարգ դրպոցներն անգամ շատ սակավաթիվ են, ընդամենը՝ չորս կամ հինգ միայն, մոտ միլիոնանոց հայության համար... Այնտեղ, հայ պատանիների ուսման ծախվը մնում է անհույս... Իսկ ի՞նչպես է այստեղ, հայրենի երկրում: Միայն մեր մայրաքաղաքում ունենք Պետական համալսարան՝ տասը ֆակուլտետներով, ունենք տասնևչորս ինստիտուտ, տասնյակներով տեխնիկումներ և լրիվ միջնակարգ դպրոցներ... Եվ այս բոլորը մատչելի բոլոր ցանկացողներին, բոլոր ընդունակներին: Եվ այս բոլորը՝ ձրի: Դեռ ավելին. բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների ուսանողները՝ պետական թոշակառու... Օտարերկրյա և հայրենական պայմանների այս բաղդատով միանգամայն հասկանալի է դառնում, որ հայրենադարձների զավակները գրե՞ում են ղեպի ուսման օջախները՝ սովորելու վառ տենչերով: Եվ այժմ Պետական Համալսարանի զանազան ֆակուլտետներում, ինստիտուտներում, տեխնիկումներում ընդգրկված են, ավելի քան 400 հայրենադարձ ուսանողներ և ուսանողուհիներ, իսկ դպրոցներում և արհեստագիտական ուսումնարաններում՝ ոչ պակաս քան 18,000 հայրենադարձ աշակերտներ և աշակերտուհիներ:

Մեկինների հետ զրույցից մի քանի ըուպե հետո, Կեստական Համալսարանումն են, ռեկտորի ընդարձակ ընդունարանում, որտեղ, ռեկտոր Գ. Պետրոսյանը, ինչպես և ուսումնական մասի պրոռեկտոր պրոֆ. Մելիքյանը, բավարարում են իմ հարցասիրությունը մեծ ազնվությամբ:

— Համալսարանի զանազան ֆակուլտետներում ունենք մոտ 80 հայրենադարձ ուսանողներ և ուսանողուհիներ: Իսկ թե ի՞նչպես են սովորում՝ տեսնե՞ք զնահատականների ցուցակները. նրանցից 37-ը՝ մոտ 50 տոկոսը, բացարձակ գերազանցիկ են, 21-ը՝ լավ և գերազանցիկ են, մնացյալը, փոքր տոկոսը, լավ և միջակ սովորողներ: Մոտ 80 հայրենադարձ ուսանողներից 44-ը ընդգրկված են ֆիլոլոգիական ֆակուլտետում: Այդ ֆակուլտետի ղեկանի կարող է ավելի մանրամասն տեղեկություններ տալ ձեզ և ծանոթացնել գերազանցիկներից մեկ քանիսի հետ:

Անցնում ենք ֆիլոլոգիական ղեկանի առանձնատեսակը: Երիտասարդ պրոֆեսոր—դոկտոր էդ. Աղայանը ընդհատում է իր աշխատանքը և մեծ տիրալիրությամբ բավարարում մեզ:

— Մեր ֆակուլտետը, — ասում է նա, — ունի յոթը բաժանմունք՝ հայոց լեզու և գրականություն, ռուսաց լեզու և գրականություն, հայրենական լեզուների և գրականությունների, արևելյան լեզուների և գրականությունների, լուսիկա և հոգեբանություն, ժողովրդականության և գրադարանագիտություն: Բոլորի մեջ էլ, բացի ռուսական բաժնից, կան հայրենադարձներ: Նրանք, ընդհանուր առմամբ, սովորում են հիանալի եռանդով: Պարտաճանաչ են և կարգապահ: Բացառիկ ուշադրություն են դարձնում այն առարկաների վրա, որոնց հետ շփում չեն ունեցել արտասահմանացի լեզու և գրականություն, մարքսիզմ-լենինիզմի առարկաներ և այլն: Խանդավառ սեր և հետաքրքրություն են ցուցաբերում հանրապ հայոց լեզվի և գրականության: Մեզ մոտ են սովորում հայրենադարձ երիտասարդ գրողներից մի քանիսը՝ Շաքե Վարսյանը, Գրիգոր Քեշիշյանը, Անդրանիկ Թերզյանը, Աբրահամ Ալիքյանը և ուրիշներ: Հայրենադարձ ուսանողները և ուսանողուհիները մասնակցում են հասարակական աշխատանքներին այնպիսի եռանդով և նվիրվածությամբ, որ չես կարող չհիանալ: Ցանկություն ենք հայտնում անձամբ ծանոթանալ գերազանցիկներից մի քանիսի հետ:

Պրոֆեսոր Աղայանը, մի քանի ըուպե հետո, ինձ մոտ է ուղարկում մի խումբ գերազան-

ցիկներ, իսկ ինքը գնում է լսարաններից մեկը դասախոսելու:

Ահա Սյուլահյան ժանետ և Անժիկ քույրերը — խարտաշ, կապուտաշլի, սիրուն և մեծ ճաշակով ու վախելությամբ հագնված: Ժանետը՝ հմրոպական լեզուների և գրականությունների 4-րդ կուրսի ուսանողուհի է, իսկ Անժելը՝ լոգիկայի և հոգեբանության 3-րդ կուրսումն է: Ներգաղթել են Բելյուսից 1946 թվականին: Սյուլահյանները բազմախոս և հայտնի ընտանիք են, բնիկ Այնթապցի: Ծյուղավորումներ ունեն Սիրիայում, Լիրանում, Եգիպտոսում և Ամերիկայում:

Ժանետը և Անժիկը, Ռուբեն Սյուլահյանի 12 զավակներից ամենակրտսերներն են: — Թողել ենք մեր ծնողներն ու 6 եղբայրներն ու քույրերը և մենակ եկել հայրենիք, — ասում է Ժանետը, — այնքան ուժեղ էր և անդիմադրելի հայրենիքի կամալը: Բայց միայնակ չենք զգում մեզ. մեր դասախոսները՝ մեր հարազատ հայրերն են, իսկ մեր ընկերները՝ եղբայրները ու քույրերը մեզ համար. սովորում ենք եռանդով: Բոլոր առարկաներում գերազանցիկ ենք:

Ահա ներկայանում է գերազանցիկ Հյուբի Խաչատրյանը. նույնպես կապուտաշլի, խարտաշ, կենսահորդ մի երիտասարդուհի: Նա Իրանից գնացել էր Բելյուսի ամերիկյան համալսարանը սովորելու: Երբ հայրենադարձությունը սրտազրավ հրավերը հասավ Միլիտոսը, Հյուբին, նույն համալսարանի բժշկական ֆակուլտետից նոր վկայված, նույնպես իրանահայ Սեպուհ Թումանյանի հետ ամուսնացավ և եկավ հայրենիք 1946 թվին: Հետագայում, արտասահմանում ստացվեց «Մեր Երևանը» խորագրով նրա խանդավառիչ հոդվածը, և տպագրվեց հայ հառաջագիմական մամուլում՝ մեծ տպավորություն առաջացնելով:

— Լոգիկայի և հոգեբանության 4-րդ կուրսումն են, — ասում է Հյուբին: — Սովորում եմ հարաճուն անսպառ եռանդով. սովորում եմ մարքենի լեզվով, և ոչ անգլերենով՝ ինչպես Բելյուսումն էր: Մայրենի լեզվով բարձրագույն ուսում ստանալ, անհասանելի մի երազ էր թվում ինձ մի ժամանակ: Այժմ, երազ չէ: Ամուսինս՝ Սեպուհը, գիտական աշխատող է: Աշակերդյան-Ղուկասյան փողոցների անկյունի մեծ շենքում ունենք շատ լավ հարկաբաժին: Ապրում ենք երջանիկ. և՛ սովորում ենք, և՛ զարգանում: Գերազանցիկ եմ բոլոր առարկաներում:

Մանոթանում ենք հայրենադարձ գերազանցիկներից Հակոբ Փափազյանի հետ:

— Իրանից եմ, — ասում է Հակոբը. — Արևելյան լեզուների բաժնի 4-րդ կուրսի ու-

սանող: Սովորում եմ արաբերեն: Դասախոս՝ Մոսկվայի Արևելյան Ինստիտուտի շրջանավարտներից երիտասարդ և հմուտ արաբագետ Հրանտ Սարգսյանն է: Ես Իրանում ավարտել էի իրանական միջնակարգ դպրոցը... Հետագային, ամբողջ ութ տարի, ես հնարավորություն չունեցա իմ ուսումը շարունակել, հակառակ ցանկությանս: Այժմ ամեն հնարավորություն ունեմ սովորելու. սովորում եմ վառ եռանդով, ազատ հայրենիքում, հարազատ Հայկական Համալսարանում: Բացարձակ գերազանցիկ եմ:

Նորից հնչում է ղազար. դասախոսության

հաջորդ ժամն է: Ես հնարավորություն չեմ ունենում անձամբ, մի առ մի, ծանոթանալ ներկա եղող մյուս գերազանցիկների հետ:

Երկար ու լայն միջանցքներով, մոնումենտալ սանդուխքներով, դեպի լսարանները շտապող աշխույժ և կենսալից ուսանողների և ուսանողուհիների միջով անցնելով, իջնում եմ Արևելյան պողոտան և վերագտնում պեյզաժի վրա ցուցացող պայծառ արեգակը:

Հայրենադարձ ուսանողների դեմքերն ու հոգիները պայծառ են և զվարթ՝ ինչպես զարնանային արեգակը:

Ս. ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ

ԴԱՐԵՐ ԱՌԱՋ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՑ ՏԱՐՎԱԾ ՍԵՒԻ ՏԵՍԱԿԸ ՀԱՅՐԵՆԻ ՀՈՂԻ ՎՐԱ

Արտասահմանում ապրող ամեն մի ազնիվ հայր հայացքն ուղղված է դեպի իր նվիրական հայրենիքը՝ Սովետական Հայաստան: Սրա համար չկա ավելի մեծ ցանկություն, քան վերջ դնել իր թափառական կյանքին, գալ ազատ Հայաստան և օգտվել նրա ստեղծած հոգեկան ու նյութական առատ բարիքներից. նա ձգտում է աշխատել ու ստեղծագործել իր հարազատ հայրենիքում:

Այդպիսի հայրենադարձներից է Մկրտիչ Դեմիրջյանը: Նա մասնագիտությամբ բանջարաբույժ է: Անցյալում աշխատել է Ֆրանսիայի սելեկցիոն փորձադաշտերից մեկում: Նա սիրել է իր մասնագիտությունը, բայց աշխատանքի պայմաններից երբեք դուր չէ եղել. փողով են գնել և՛ իրեն, և՛ իր աշխատանքը: Դեմիրջյանը որոշել է անհապաղ հայրենիք վերադառնալ:

1947 թվականի սեպտեմբեր ամսում Դեմիրջյանը ապրեց հրճվածից օրեր. իրագործվեց նրա տարիների ցանկությունը— Ֆրանսահայ մի մեծ կարավանի հետ նա մեկնեց Հայրենիք: Ուր դնելով «Թուսիա» նավի վրա, նա զգաց, որ ինքն արդեն ազատ է և նոր հեռանկարներ են բացվում իր առջև. «Գնում եմ Հայրենիք, որտեղ ինձ կտան սելեկցիոն աշխատանքներ կատարելու համար իմ ցանկացած հնարավորությունները»,— մտածում էր նա:

Սովետական Հայաստանում ամեն մի հայրենադարձի համար կար համապատասխան աշխատանք: Դեմիրջյանը, առանց ժամանակ կորցնելու, աշխատանքի անցավ բանջարաբուծական սելեկցիոն կայանում: Այստեղ բոլորը աշխատում են միջուրինյան ուղիով:

Ազգակիցների հարազատ շրջապատը անասելի ոգևորեց հայրենադարձին, աշխատանքի և ստեղծագործելու մեծ եռանդ տվեց նրան: Նա այնքան շուտ յուրացրեց Միջուրինի ուսմունքը և այնպիսի արդյունավետ աշխատանք կատարեց, որ դարձավ սելեկցիոն կայանի լավագույն աշխատողներից մեկը: Աշխատակիցների հետ միասին, գյուղատնտեսական գիտությունների թեկնածու Անահիտ և Անանյանի ղեկավարությամբ, Մկրտիչ Դեմիրջյանը կատարում էր սելեկցիոն աշխատանքներ: Նրան հանձնարարված է փորձարկել դրամազգիների մի տեսակը՝ արժեքավոր մի սեխ, որն ունի իր հետաքրքիր պատմություն: Այդ սեխի պատմությունը որոշ չափով կապված է հենց հայրենադարձ աշխատող Մկրտիչ Դեմիրջյանի անվան հետ:

Ֆրանսիայում եղած ժամանակ Դեմիրջյանը իմացել էր, որ Ֆրանսիայում տարածված «Կանտալուպ» կոչվող սեխը ներմուծված է: 15-րդ դարում Ֆրանսիացիները այդ սեխի սերմերը Իտալիայից տարել են իրենց երկիրը և աճեցրել: Ֆրանսիական և ռուսական աղբյուրներից հայտնի է, որ սեխի այդ տեսակը իտալական միսիոներները Հայաստանից են տարել:

Դեմիրջյանը գիտեր, որ հայերի գաղթերի հետևանքով, անհետացած պիտի լինեն սեխի շատ տեսակներ: Նա ենթադրում էր, որ կարող է անհետացած լինել նաև «Կանտալուպ» կոչվող այս տեսակը: Դրա համար էլ նա հատուկ սելեկցիոն աշխատանք է կատարում այդ ուղղությամբ Ֆրանսիայում, ընտրում է

լավագույն սերմերը և իր հետ բերում հայրենիք:

Սեւեկցիոն կայանը ընդունեց Դեմիրջյանի առաջարկը: Նրան տրամադրվեց փորձադաշտ, տրվեց սեւեկցիոն աշխատանք կատարելու ուղղություն և բոլոր անհրաժեշտ պայմաններն ու մասնագիտական օգնությունը: 1948 թվականին, դարեր անցնելուց հետո, հայրենի հողում նորից ցանվեցին Հայաստանից դուրս տարված սերմերը: Հայաստանի արգավանդ հողում, արևի կենսատու ճառագայթների շնորհիվ, ստացվեց հիմնալի պտուղ, որը շատ կողմնորոշ գերազանցում է Ֆրանսիայում աճող սեխից: Հայաստանի պայմաններում զգալի բարձրացավ սեխի քաղցրությունը: Նա իր քաղցրությամբ գերազանցում է աշխարհում եղած շատ սեխերից:

Սեխի քաղցրության անալիզը, որը կատարվել է Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիայի Պոդարեոնոսիայի Ինստիտուտի լաբորատորիաներում, ցույց է տվել, որ հայրենիք բերված սեխի մեջ շաքարային նյութների տոկոսը հասնում է 10,92-ի, իսկ քաղցրության աստիճանը՝ 17,61-ի:

Դեմիրջյանն այդ վերագրում է միշտորինյան վերափոխող բիոլոգիային: Դա դեռ քիչ է համարում նա և աշխատում է էլ ավելի բարձրացնել քաղցրության տոկոսը:

Երբ առաջին տարին Դեմիրջյանը փորձականորեն ստացավ հաջող բերք, և սեխն էլ արժանացավ բոլորի հավանությանը, նա մտածեց փոխել սեխի հին անունը: Երկար պրպտումներից հետո, նրա մտքում ծագեց մի հիանալի անուն՝ «Հայրենադարձ»: Նրա համար հրձվանք էր այդ հայտնաբերությունը, որովհետև այդ անունը լիովին համապատասխանում էր տեսակի պատմությանը:

«Հայրենադարձ» այդ սեխի առաջին բերքից ճաշակել են շատ մարդիկ: Նա հետազոտվել է մի քանի գիտական հիմնարկներում: Նախատեսված է այս տարի ավելի շատ ցանել և հետազայում լայնորեն տարածել այն:

«Ես ցանկանում եմ, — ասում է Դեմիրջյանը, — որ միշտորինյան լավագույն սերմերի կողքին աճի նաև «Հայրենադարձ» սեխը, որը մի շատ համեստ նվեր է իմ հայրենիքին. նա անշափ հարուստ է ընտիր պտուղներով, թող այս մեկն էլ ավելանա նրանց վրա»:

«Հայրենադարձ» սեխն ունի բերքի երկար տևողություն, հուլիսի 15-ից սկսած հասունանում է և տևում մինչև սեպտեմբերի վերջը, տալով առատ պտուղներ: Պտղի միջին քաշը՝ 2—2,5 կիլոգրամ է: Մի բույսից ստացվում է, ամենապակասը, 6 հատ պտուղ: Նա գնդաձև է, շատ հյութալի, բուրավետ և ախորժահամ:

Դեմիրջյանը ներկայումս մշակում է «Հայրենադարձ» սեխի ադրոտիսիկան, աշխատում է սեւեկցիոն ճանապարհով ավելացնել նրա քաղցրության տոկոսը և որ ամենակարևորն է, բարելավել այդ տեսակը, լիովին հարմարեցնելով Հայաստանի պայմաններին: Դեմիրջյանը շատ լավ է հասկացել, որ միանգամայն հնարավոր է արտաքին պայմանների փոփոխմամբ ստանալ բույսի լավագույն գծեր, որոնք ժառանգաբար փոխանցվում են սերունդից սերունդ: Նա երկու տարվա ընթացքում ծանոթացավ սովետական գենետիկայի հիմունքներին, իր բոլոր փորձերը կատարեց բնության մեծ վերափոխիչ Միշտորինի տամուքի հիման վրա և ստացավ հիանալի արդյունք:

Դեմիրջյանը մեծ ցանկություն ունի առաջ գնալու, խորացնելու իր գիտելիքները: Այդ գործում նրան հատուկ օգնություն է ցույց տալիս Բանջարաբուծական սեւեկցիոն կայանը:

Այս տարի Մկրտիչ Դեմիրջյանը աշխատելու է մի կարևոր թեմայի վրա: Ավելի բարձրորակ սեխ ստանալու նպատակով նա դուրս է գալիս հետ խաչաձևելու է «Հայրենադարձ» սեխը: Նա նպատակ է դրել այդ ճանապարհով ստանալ սեխի մի տեսակ, որը պահպանի դուրսի ձևը և «Հայրենադարձ» սեխի բարձր քաղցրությունն ու բուրավետությունը:

Դեմիրջյանը ունի մի լավ նպատակ. նա ձգտում է ձեռք բերել գիտական կողմ, դրա համար նյութեր է հավաքում դիսերտացիոն աշխատանքի համար: Երկու տարվա ընթացքում հայրենիքում ձեռք է բերել աշխատանքի նոր փորձ և տեսականորեն բավականաչափ պատրաստվել է: Նա աշխատում է գիտականորեն հիմնավորել իր հետազոտական աշխատանքային արդյունքները:

Այսպիսով, դարեր առաջ Հայաստանից տարված սեխի տեսակը նորից բուսնել սկսեց հայրենի հողի վրա:

Մ. ԷՍԿԻՃԻՅԱՆ

ԱՌԱՋԻՆ ԱՆԳԱՍ ԸՆՏՐՈՂՆԵՐՍ

Ձմեռային երեկո է։ Թիթեռնիկների նման ձյան ճերմակ փաթիլները պտույտ տալով օդում՝ իջնում են ներքև։

Ղուսավոր ու բարեհաճար սենյակում նստած զրույց հմանում հայրենադարձ ընկերոջս՝ հաշատուր Չորեքչյանի հետ։

Խ. Չորեքչյանը մոտ 18 տարեկան խանդավառ երիտասարդ է։ Չնայած դեռահաս տարիքին, նա արդեն սովորում է Մ. Նալբանդյանի անվան Պետական Մանկավարժական ինստիտուտում։ Իր ուժերը փորձում է պոեզիայի մեջ։ Եվ, պետք է ասել, որ նրան հաջողվում է բավականին գեղեցիկ ու ճշմարտացի վերարտադրել մեր երջանիկ կյանքի հարուստ առօրյան։

Մենք խոսում ենք իրար հետ սովետական հարազատ երկրի կառավարման գերագույն օրգանի՝ ՍՍՌՄ Գերագույն Սովետի ընտրությունների մասին։

— Ես լցված եմ անհուն բերկրանքով, — ասում է զրուցակիցս, — որովհետև առաջին անգամ եմ մասնակցելու ընտրություններին։ Ես ծնվել եմ արտասահմանում։ Իմ մանկությունն անցել է տիտուր և անգույն։ Օտար և հեռավոր ափերից վերադառնալով Հայրենիք՝ Սովետական Հայաստան, այժմ միայն, աշխարհի ամենադժոխքալից և անապահով Ստալինյան Կոնստիտուցիայի կենարար արևի ներքո, ապրում եմ իմ կյանքի վերածնունդը և համոզված քայլում դեպի իմ շողջողուն ապագան։ Բուռն հրճվանքով, սովետական քաղաքացու վեհ գիտակցությամբ, ես իմ ձայնը կտամ խաղաղության, երջանկության, դեմոկրատիայի և ժողովուրդների համերաշխության մեծահամայն դրոշակակրին՝ համաժողովրդական թեկնածու մեծ Ստալինին, և մեր երկրի լավագույն

գավառներին ու դոստրերին։ Ես խորապես գիտակցում եմ, որ ձայն տալով կոմունիստների և անապարտիկանների ընդդիմեկնածուին, ես դրանով իմ լուսավայլ գալիքի համար եմ քվեարկում։

— Ես էլ եմ ընտրելու առաջին անգամ, — ասացի ես, — երբ նա վերջացրեց իր ասելիքը, — այդ ինձ նույնպես հրճվանք է պատճառում և ես նույնպես հուզմունքով եմ սպասում այդ օրվան։ Եվ մենք՝ երկու հայրենադարձ երիտասարդներս, ողջունում ենք միմյանց այդ առթիվ։ Մենք երկուսս էլ նույն զգացմունքով ենք համակված։ Զե՛ որ բախտակից մարդիկ ենք. միասին ենք տառապել օտար հորիզոններում, ճաշակել խորթություն, դառնություն, տեսել ենք մարդու ստրկացումը մարդու կողմից, տեսել ենք ազգի, սեռի, դավանանքի, սոցիալական դրության խտրություն և աշխ, իսկ այժմ, որպես իրավահավասար քաղաքացիներ, ընտրելու ենք մեր երկրի կառավարողներին։

— Անհամբեր սպասում եմ, հաշատուր, մարտի 12-ին, պատմական այդ օրվան, երբ ընտրական թեղթիկները ձեռքերիս պիտի մոտենանք քվեատուփին, ասում եմ ես։ Մի ամիս է մնում մինչև ընտրությունները։

Ուշ երեկո է։ Ռադիոյից լսվում են Սովետական Հայաստանի հիմնի խրոխտ հրնշյունները։

Որքան լավ է ապրել ու աշխատել Սովետական Հայրենիքում, ուր մարդն ազատ է, հարգի ու երջանիկ։

12 Փետրվարի, 1950 թ.

Լենինական

ՀԱՄԱՌՈՏ ԼՈՒՐԵՐ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԻՒՆ ԱՐԺԱՆԱՎԱՅԵԼ ՆՎԵՐՆԵՐԸ

ՍՍՌՄ լայնատարած երկրի ժողովուրդները, ինչպես և ողջ պրոպրետարի մարդկությանը, ամեն խառնադավառությամբ ու արժանապայել կերպով նշեցին ժողովուրդների հանձարենդ առաջնորդ Ի. Վ. Ստալինի ծննդյան 70-ամյակը:

Այդ պանծալի հոբելյանը փառահեղ նշեց նաև հայ ժողովուրդը: Ի. Վ. Ստալինի նկատմամբ հայ ժողովուրդի առածած սիրո և հարգանքի վառ արտահայտությունը հանրապետության ան աչք նվերները, որոնք հայ ժողովուրդը, իր ներկայացուցիչների միջոցով, ուղարկել է ամեն Ստալինին: Այդ նվերներից, առանձնապես, հիշատակության արժանի են հետևյալները:

Նվերների մեջ են արժաթագործ Վահան Հացագործյանի ըսվագուրն ստեղծագործություններից մեկը՝ «Նաղաղության նավը»: Նավը պատրաստված է արծաթյա հյուսվածքից: Նավի շուրջը զարդանկարներով պատկերված են սոցիալիստական արդյունաբերությունը, գյուղատնտեսությունը, գիտությունը, կուլտուրան և արվեստը: Նավի շուրջը ընդերուդրոյ են թանկագին անկներով: Ցոռակը ներկայացնում է խաղաղության սիմվոլը՝ աղավթին: Արծաթյա առաքատը զարդարված է հայկական ժամանակակից ու կլասիկ օրնամենտներով և դանդաղ մըրգերի պատկերներով: Առաքատի ներքևում բարձրանում է արևը, իսկ նրա վերևում դրված է խաղաղության փարոս՝ Մեն Ստալինի ուղեգծով տիեզերքը: Խաղաղության նավը բերում է ցորենի հատիկներ և ծաղիկներ՝ իրեն առաքություն, խաղաղության ու երջանկության խորհրդանշան: Կամը պրասակված է հնգաթև կարմիր աստղով ու Սովետական Միության դրոշակով՝ պարզեցված ծաղիկաբույսով:

Մեր լավագույն վարպետներից մեկը՝ հյուան Հակոբ Ազատյանը, տանձնու փայտի վրա կատարել է մի գեղեցիկ փորագրու-

թյուն՝ «Սոցիալիստական դաշտերում»: Այս հրաշալի աշխատանքը պատկերում է Սովետական Հայաստանի գյուղատնտեսությունը: Հեռվում Արարատյան լեռն է, որի առջև տարածվել է Արարատյան դաշտավայրը: Եվ այդ ֆոնի վրա պատկերված է սոցիալիստական անասնապահությունը, փորագրված են անասնապահական ֆերման, ոչնարների հոտը, կիթը, կաթը գործարան տեղափոխելը և այլն:

Արծաթագործ փորագրող Հրաչյա Ստեփանյանը պատրաստել է հոբելյանական մի հիանալի վազա: Վազան պատրաստված է արծաթից և արտահայտում է հայ ժողովուրդի տնտեսական ու կուլտուրական կյանքի ծաղկումը: Վազայի վրա փորագրված են Սովետական Միության 16 ռեսպուբլիկաների պետական զբոսը: Հոբելյանական վազան զարդարված է հայկական ժամանակակից և կլասիկ ճարտարապետության օրնամենտներով:

Բարձրարվեստ մի գործ է հանդիսանում նաև նշանավոր քանդակագործ Տարազորուի թարից պատրաստած վազան, որի վրա փորագրված են ՍՍՌՄ 16 ռեսպուբլիկաների գերբերը և գեղեցիկ այլ քանդակներ:

Ստալինի ծննդյան 70-ամյակի նկատմամբ իրենց սիրո և երախտագիտության զգացմունքը արտահայտեցին նաև մեր հայրենադարձ վարպետները: Այսպես, հայրենադարձ վարպետ Նարգիզյանը կերտել է առաջնորդի վիճանդին. առաջադրարված է վերին աստիճանի խնամքով ու նուրբ ճաշակով: Կիսանդրին ամբողջությամբ պատրաստված է պղնձյա թերթից՝ քանդակագրված միջոցով և իրենից ներկայացնում է մի շարժական ինքնատիպ գործ: Աշխատանքը ցույց է տալիս հմուտ և նրբաճաշակ վարպետի կարողություն:

Բարձրարվեստ գործ են նաև մյուս նվերները:

ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ՍՈՎԵՏԻ ԸՆՏՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Փետրվարի 4-ից, Հայկական ՍՍՌ-ում, սկսվեց ՍՍՌ Միության Գերագույն Սովետի դեպուտատության թեկնածուների առաջադրումը: Ռեսպուբլիկայի քաղաքներում և գյուղերում մեն խանդավառությամբ տեղի

են ունենում նախընտրական ժողովները: Ժողովուրդը դեպուտատության թեկնածու է առաջադրում իր լավագույն զավակներին, վառ հայրենասերներին, որոնք աչքի են ըն-

կել իրենց նվիրված աշխատանքով և սիրված են բոլորի կողմից:

Հայ ժողովրդի առաջադրած թեկնածուների մեջ առաջինը Մեծ Ստալինն է, հայ ժողովրդի ազատարարը, որի հոգատարության շնորհիվ ծաղկել և բարգավաճել է մեր Հայրենիքը՝ Սովետական Հայաստանը:

Հայ ժողովրդի առաջադրած թեկնածուների

որի շարքում են Սովետական հասարակության աչքի ընկնող և սիրված զավակները՝ Անաստաս Միկոյանը, Գրիգոր Հարությունյանը, Սահակ Կարապետյանը, Մացակ Պապյանը և այլ անձինք:

Ընտրությունը տեղի պիտի ունենա մարտի 12-ին:

ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹՅԱՆ ԿՐԿՆԱԿԻ ՇԵՐՈՍ ՆԵՒՍՈՆ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆԻ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆԻ ԿԱՌՈՒՑՈՒՄԸ

Աշխատավորների դեպուտատների Երևանի քաղաքային Սովետի գործկոմի որոշմամբ ակալած է Սովետական Միության կրկնակի հերոս Նելսոն Ստեփանյանի հուշարձանի շինարարությունը:

Հուշարձանը դրվելու է Ստալինի անվան պողոտայի և Բաղրամյանի փողոցի հատ-

ման վայրում գտնվող պուրակում:

Նելսոն Ստեփանյանի բրոնզե կիսանդրին բանդակում է արվեստի վաստակավոր գործիչ Արա Սարգսյանը: Հուշարձանի պատվանդանը կառուցվելու է ճարտարապետ Գ. Աղաբաբյանի նախագծով:

„ՇԵՐՈՍՈՒՅԻ ՄԱՅՐ“ ՊԱՏՎԱՎՈՐ ԿՈՋՄԱՆ ՇՆՈՐՀՈՒՄԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ-ՈՒՄ

ՍՍՌ Միության Գերագույն Սովետի Նախագահության հոկտեմբերի 12-ի հրամանագրով, 10 և ավելի երեխա ծնած ու դաստիարակած

րակած 13 մայրերի շնորհիվ են «Շերոսուհի մայր» շքանշաններ և ՍՍՌ Միության Գերագույն Սովետի Նախագահության պատվոգրեր:

ԸՆԴԱՐՁԱՎՈՒՄ Է ԵՐԵՎԱՆԻ Վ. Մ. ՄՈԼՈՏՈՎԻ ԱՆՎԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԸ

ՍՍՌ Միության կառավարության որոշմամբ Երևանում Պետական համալսարանի համար կառուցվելու են մի քանի շենքեր՝ առանձնական ընդարձակ շենք, գրադարան (600.000 հատոր գրքի համար), ուսանողական հանրակացարան (1,000 ուսանողի համար), դաստիարակների բնակելի շենք և այլն: Կոմպլեքսային այդ շենքերի կառուցման պլանը հաստատված է:

Երևանի Քաղաքային սովետը համալսարանի շենքի համար ընդարձակ հողամաս է տրամադրել Ալեքստանի փողոցի վրա:

Նախատեսված է համալսարանի շենքերի կառուցման վրա ծախսել 45 միլիոն ոտբլի: Համալսարանի նոր շենքերի կառուցումը հնարավորություն վստ ուղանողների թիվը հասցնել 3,000-ի:

ԽԱՂՈՂԻ ՆՈՐ ՏԵՍԱԿՆԵՐ

Գիտությունների թեկնածու Ս. Պողոսյանը խաչաձև է «Սպիտակ իծապտուկը» «Վարդագույն Երևանի» հետ և ստացել է խաղողի նոր տեսակ, որի պտուղները ըստ գույնի

նման են «Վարդագույն Երևանի»-ին, իսկ ըստ ձևի՝ «Արարատ» տեսակին: Ս. Պողոսյանը սերմերը ցանելու միջոցով ստացել է խաղողի մի այլ տեսակ ևս՝ «Կարմիր կախանի»:

ՊԱՐԳԵՎԱՏՐՈՒՄ

Հայկական ՍՍՌ-ի Գերագույն Սովետի Նախագահության հրամանագրով Ստորին Զանգվի ջրամեջքի շինարարության մեջ աչքի

ընկած 70 բանվորներ, կոլլեկտիվիկներ և ին-ժեներա-տեխնիկական աշխատողներ պարգևատրվել են Հայկական ՍՍՌ-ի Գերագույն Սովետի պատվոգրերով:

ՊԱՆԻՆՆՈՐ ԳՈՐԾԱՐԱՆ

Հայկական ՍՍՌ-ի Մանկերի և Կաթնեղենի արդյունաբերության Միջնատրոսթյունը Միկոյանի շրջանում կառուցում է պանրի հսկա գործարան: Ենթի հիմնադրման աշխա-

տանքներն արդեն ավարտված են: Գործարանը շահագործման կհանձնվի այս տարի: Նա փարտադրի մի քանի տեսակ բարձրորակ պանիր:

ՆՈՐ ՇՐՋԱՆԱՎԱՐՏՆԵՐ

Երևանի Գյուլյատնտեսական ինստիտուտը օրերս տվեց իր նոր շրջանավարտները, թվով 130 մասնագետ: Այգե-պտղաբանա-րաբուծական ֆակուլտետը ավարտեց 91 ե-

րիտասադոց մասնագետ, իսկ ագրոնոմիականը՝ 39: Նոր ավարտածները նշանակված են աշխատանքի ռեսպուբլիկայի շրջաններում:

ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ ՆՈՐ ԱՏԵԼԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ

Ստալինյան մրցանակի լաուրեատ Կոմպոզիտոր Արեքսանդր Հարությունյանը ավարտել է Կոնյերտ ձայնի համադր իր նոր ստեղծագործությունը, որը գրված է բանաստեղծ Սարմենի տեքստի հիման վրա: Կոնյերտը բաղկացած է 3 մասից:

Հարությունյանի նոր ստեղծագործությունը լավել է և քննարկվել Հայաստանի Սովետական Կոմպոզիտորների Միության ստեղծագործական սեկցիայում և արժանացել հավանության:

ՑՈՐԵՆԻ ՆՈՐ ՏԵՍԱԿՆԵՐ

Հայկական ՍՍՌ-ի Գիտությունների Ակադեմիայի Գիտահետազոտական ինստիտուտները ստացել են բարձր բերք տվող ցորենի նորանոր տեսակներ: Այսպես, ստացված է ցորենի «Արմենուհի» տեսակը, որը բարձր բերք է տալիս հայկական խոնավ լեռնային շրջաններում (փորձարկվել է Ստեփանավանի և Կալինինոյի շրջաններում):

Արժեքավոր է ցորենի «Եղվարդի 4» տեսակը, որը բարձր բերք է տալիս չոր լեռնա-

յին շրջաններում (փորձարկվել է Եղվարդի փորձադաշտում):

Մեծ հեռանկարներ է խոստանում ցորենի «Արտաշատի 42» տեսակը, որը նույնպես բարձր բերքատու տեսակ է ցածրադիր տաք բամբակաքան շրջաններում:

Ստացված ցորենի նոր տեսակները բազմաքանակ և տարածված են Հայկական ՍՍՌ-ում:

ՀԱՅ ԳՐՈՂՆԵՐԸ ՌՈՒՍԵՐԵՆ

Մոսկվայի գեղարվեստական գրականության պետական հրատարակչությունը լույս է ընծայել Ա. Շիրովանդարեի «Հատընտիրը» ռոսերեն լեզվով՝ Հ. Խաչատրյանի թարգմանությամբ: «Հատընտիրը» մեջ մտել են՝ «Բառեր», «Նամուս», «Զար ոգին», «Արտիր», «Պատվի համար» դրաման և մի շարք այլ գործեր:

Ռուսերեն լեզվով լույս է ընծայվել նաև

Նարդուի պատմվածքների ու փխպանների միհատորյակ, որի մեջ մտել են՝ «Ինչպես բռնեցին», «Մաքուր ուխտ գնաց», «Հոգուն վրա հասավ», «Հոգուկ», «Թե ինչ եղավ հետո, երբ շաքարամանից երկու կտոր շաքար պակասեց», «Ան փողերի տոկոսը», «Աղա-մամթին» պատմվածքները և «Ապանված աղաթին», «Տանտիրոջ աղջիկը» վիպակները:

„ԱՐԴԻ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԱՌՋԵՌՆ ԲԱՌԱՐԱՆ“

Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիայի Մառի անվան լեզվի ինստիտուտի աշխատակիցները կազմում են «Արդի հայերենի առձեռն բառարան», որը ամփոփելու է արևմտահայ և արևելահայ գրական լեզուների բառապանծը: Բառարանում մեծ տեղ

պիտի տրվի սովետական շրջանի բառամթերքին: Բառարանի կազմման աշխատանքների մեծ մասը արդեն կատարված է: Հավաքված է ավելի քան 80 հազար բառ: Արդի հայերենի առձեռն բառարանը ունենալու է 100.000-ից ավելի բառ:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՌԱՇՆԵՐԻ ՀԱՄԱՀԱՎԱՔ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիայի Մ. Արեղյանի անվան լեզվի ինստիտուտի ժողովրդական բանահյուսության սեկտորը կազմել է հայ ժողովրդական առածների համահավաք ժողովածու, որն ընդգրկում է շուրջ 40,000 առած և ասացվածք: Ժողովածուի նյութերը հավաքված են հրատարակված ազգագրական հավաքածուներից, պարբերական մամուլից, անհատ բանահավաքների ձեռագիր արխիվներից: Օգտագործված են նաև տեկտորի կազմակերպ-

ված արշավախմբերի ընթացքում գրի առած նյութերը:

Ժողովածուն կազմված է բոլորովին նոր սկզբունքով, առածները դասավորված են ըստ իմաստների ու թեմաների և այբբենական կարգով:

Ժողովածուն ունենալու է համապատասխան գիտական բառարան, առածների տարածման աշխարհագրական քարտեզ, ծանոթություններ և այլն:

ՀԱՆՈՒ ԿՈՋՈՅԱՆԻ ՍՏԵՆՍԱԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ ԵՐԵԿՈ

Հայաստանի Սովետական Կերպարվեստագետների Միությունը և Արվեստի աշխատողների տունը հունվարի 12-ին կազմակերպեցին ժողովրդական նկարիչ Հակոբ Կոջոյանի ստեղծագործությանը նվիրված երեկո: Համոզեալին ներկա էին նկարիչներ, դերասաններ, գրողներ և ուսանողներ, որոնք

չեղձորեն ողջունեցին ականավոր վարպետ, ժողովրդական նկարիչ Հակոբ Կոջոյանին: Նրա ստեղծագործական աշխատանքների մասին ղեկուցեց Ն. Մարտիրոսյանը: Արվեստի աշխատողների տան դահլիճում ցուցադրվեցին Կոջոյանի գրաֆիկ գործերից լավագույն նմուշներ:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիայի առընթեր գործող Հայկական Աշխարհագրական Ընկերությունը իր գիտական աշխատանքում փնտրողացնում է հայ քարտեզագրության եզակի նմուշները: Օգետայի Համալսարանի Աշխարհագրական ֆակուլտետից ընկերությունը նախ է ստացել 1695 թվին հրատարակված առաջին հայերեն տպագիր քարտեզը: Նրանում ձեռք են բերվել հայերեն առաջին մեծատիր գլոբուսը, առաջին աստիսը և այլն:

Հայկական աշխարհագրական ընկերությունը ներկայումս կազմում է Սովետական Հայաստանի անվանացուցակը, որը հիմք է ծառայելու Հայկական ՍՍՌ աշխարհագրական քարտեզների համար: 1950 թվականին պետք է հրապարակվի բառարանի առաջին պրակը:

Աշխարհագրական քարտեզագրման հանձնաժողովը ճշտել է Սովետական Հայաստանի 400-ից ավելի լեռների, գետերի ու լճերի անունները:

ԱՅԳԻՆԵՐԻ ԸՆԴՍՐՁԱԿՈՒՄԸ

Այս տարի վերջում, Կոտայքում, Էջմիածնում, Հոկտեմբերյանում, Արտաշատում և ռեսպուբլիկայի այլ շրջաններում տնկվելու են մի քանի հազար հեկտար տարածությամբ խաղողի նոր այգիներ:

Ավելի քան 1,200 հեկտար պտղատու այ-

գիներ են հիմնվել Ախտայի, Բասարաբյարի, Մարտունու, Ապարանի և այլ շրջաններում: մոտ 300 հեկտար տարածության վրա տնկվել են ընկուզենու, կաղիճի, նռան, թզի, սեդիկի, պիստակի և մերձարևադարձային այլ կուլտուրաների այգիներ:

ՑՈՒՑԱՀԱՆԴԵՍ

Մոսկվայում, Հայաստանի կոլտուրայի տանը, բացվել է Հայաստանի ժողովրդական նկարիչ ֆ. Թերլեմեզյանի ստեղծագործությունների ցուցահանդեսը, որը մեծ հետաքրքրությամբ դիտում են մոսկվացիները:

Թերլեմեզյանի ստեղծագործությունների ցուցահանդեսում ներկայացված է 100 գործ, այդ թվում նրա «Լուսավ հովիվը» և «Գործադուրկները իռնդոնում» հայտնի ստեղծագործությունները: Ցուցահանդեսում մեծ տեղ են գրավում Սովետական Հայաստանը պատկերող նկարները, որոնց մեջ ուշադրություն են

գրավում «Երկաթուղային կամուրջի կառուցումը» և «Զորագնացան պեյզաժները», որոնց մեջ նշանավոր նկարիչը վարպետորեն վերարտադրել է Հայաստանի վերափոխումը և սովետական մարդկանց ստեղծագործ աշխատանքը:

Ցուցահանդեսում ներկայացված են նաև Թերլեմեզյանի բազմաթիվ մատիտանկարները: Դրանց մեջ են Սովետական Հայաստանի գյուղատնտեսության, արդյունաբերության, գիտության և կոլտուրայի ներկայացուցիչների դիմանկարները:

ՎԵՑ ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ՇԵՆՔ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔԻ ԾԱՅՐԱՄԱՍԵՐՈՒՄ

Սկսվեց դպրոցական վեց խոշոր շենքերի շինարարությունը: Դպրոցական շենքեր են կառուցվում Նոր Արեշում և Արգեստանում: Դարձնակվում է երկու դպրոցական շենքերի

շինարարությունը Սմիլոյանի և Բաղդասյանի փողոցների վրա: Այս տարի սովորողները կստանան 6 նոր դպրոցական հիանալի շենքեր:

ՆՈՐԱՎԱՐՑ ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁ ԱՄՈՒՐԱՆՏԸ

1946 թվին Թեհրանից Հայաստան վերադառնալով Ռաֆիկ Առաքելյանը ընդունվեց Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիայի Երկրաբանական ինստիտուտի ասպիրանտուրան: Նրա գիտական ղեկավար նշանակվեց Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիայի իսկական անդամ, նշանավոր երկրաբան Կ. Պաֆֆենհոլցը, որը 25 տարի անընդհատ աշխատում է Սովետական Հայաստանում: Նրա ղեկավարությամբ Ռաֆիկ Առաքելյանը գրել է 3 գիտական աշխատություն, որոնք տպվել են Ակադեմիայի տեղեկագրերում: Հայրենադարձ ասպիրանտոր երեք անգամ, Բրեքսկան ամսով, գործողվել է Լենինգրադ և Մոսկվա: Նա մասնակցել է

Երկրաբանական Ինստիտուտի գիտական արշավախմբերին և հետազոտական այլ աշխատանքներին: Ռաֆիկ Առաքելյանին դիսերտացիայի համար նյութեր հավաքելու ընթացքում մասնագիտական օգնություն են ցույց տվել ինստիտուտի աշխատակիցները: Առաքելյանը ավարտել է ասպիրանտուրան և շուտով կենդանացնի իր դիսերտացիան (գիտական շարադրությունը) հասարակական պաշտպանության:

Հայրենիքի կենսատու արևի տակ, հոգատար միջավայրում, հայրենադարձ շնորհալի և աշխատասեր երիտասարդը կարողացել է հասնել գիտության լուսաշող բարձունքներին:

ՀԻՇԱՐԺԱՆ ՀՈՔԵԼՅԱՆՆԵՐԻ ՆՇՈՒՄՆԵՐ

ԱԿԱԴԵՄԻԿՈՍ ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ՄԱՌԻ ՀՈՔԵԼՅԱՆԻ ՆՇՈՒՄԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ԳԻՏՈՒՅՑՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅՈՒՄ

Հունվարի 6-ին Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիայում խոշոր ունեցավ Ակադեմիայի ընդհանուր ժողովը՝ նվիրված Սովետական ակնավոր լեզվաբան ակադեմիկոս Նիկողայոս Մառի ծննդյան 85-ամյակին և մահվան 15-ամյակին:

Նիստերի դահլիճ էին հավաքվել ակադեմիայի իսկական անդամներ, թղթակից-ան-

դամներ, լեզվաբաններ, պատմաբաններ, գրականագետներ, հնագետներ և գիտության այլ ասպարեզի ներկայացուցիչներ:

Նիստը բաց արեց և ներածական խոսք ասաց Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիայի պրեզիդենտ Վիկտոր Համբարձումյանը: Նա ընդհանուր գծերով բնութագրեց Մառին որպես սովետական լեզվաբանու-

թյան, պատմագիտության և հնէաբանության մեծագույն ֆերկայացուցիչի:

Այնուհետև, «Մառը սովետական լեզվաբանության հիմնադիր» թեմայով հանդես եկավ Հայկական ՍՍՌ-ի Գիտությունների Ակադմիայի թղթակից-անդամ Արարատ Ղարիբջանը: Զեկուցողը ցույց տվեց Մառի գիտական ստեղծագործության դժվարին ուղին և նրա պայքարը ընդդեմ հնդեբրոպաբանական լեզվագիտության հետադեմ տեսությունների: Մառը միակ խիզախ գիտնականն է, նշեց զեկուցողը, որը դեմ նետելով հնդեբրոպաբանությունը, ստեղծեց լեզվի նոր ուսմունք: Նա ժխտեց «Նախալեզվի» փտած տեսությունը և գիտականորեն ապացուցեց, որ լեզուն կապված է մտածողության հետ և առաջացել է մարդու աշխատանքային ու հասարակական հարաբերությունների ընթացքում:

«Նիկողայոս Մառը որպես հնագետ-պատմաբան» թեմայով զեկուցում կարդաց պատմական գիտությունների թեկնածու Բ. Առաքելյանը: Զեկուցողը նշեց, որ Մառը մեծ գործ է կատարել բացահայտելու Կովկասի և հարևան ժողովուրդների պատմության ու կուլտուրայի ընդհանուր գծերը՝ ցույց տալով

այս կամ այն ժողովրդի մոծած ավանդը մարդկային ընդհանուր կուլտուրայի բանաբանում: Մառը տարբերություն չի դրել փոքր ու մեծ ժողովուրդների և նրանց լեզուների միջև, բոլորն էլ համարելով գիտության համար հավասարապես կարևոր: Որպես պատմաբան, Մառը յուրաքանչյուր բառ համարել է պատմական մի հուշարձան՝ կապելով այն տվյալ ժողովրդի կյանքի և մտածողության հետ:

Զեկուցողը ծանրացավ Մառի այն կարևոր դրույթի վրա, որով հիմնովին հերքվում է հայերի եկվոր լինելու հակագիտական թեզը: Մառը գիտականորեն ապացուցել է, որ հայերը եկվորներ չեն, այլ կազմավորվել են տեղում, բազմաթիվ ցեղերի ու տոհմերի խառնուրդից և հայոց լեզուն էլ տեղի ցեղերի ու տոհմերի լեզուների խաչավորումից կազմված մի լեզու է:

Հետաքրքրությամբ լսվեց բանասիրական գիտությունների թեկնածու Արամ Ղանալանյանի զեկուցումը՝ «Նիկողայոս Մառը և հայկական բանահյուսության ուսումնասիրության հարցերը» թեմայով:

ՎԱՀԱՆ ՏԵՐՅԱՆԻ ՄԱՀՎԱՆ 30-ԱՄՅԱԿԻՆ ՆՎԻՐՎԱԾ ԵՐԵՎՈ

Հոնվարի 17-ին, Հայաստանի Սովետական Գրողների Միության տան դահլիճում, տեղի ունեցավ երեկո՝ նվիրված հայ նշանավոր բանաստեղծ Վահան Տերյանի մահվան 30-ամյակին:

Երեկոյին ներկա էին գրողներ, արտիստներ, ուսանողներ և մտավորականների այլ ներկայացուցիչներ: Վահան Տերյանի կյանքն

ու ստեղծագործությունը» թեմայով զեկուցում տվեց բանասիրական գիտությունների թեկնածու Վ. Պարտիկունին:

Հուշերով հանդես եկան Դերենիկ Դեմիրճյանը և Ստեփան Զորյանը: Տերյանին նվիրված իր բանաստեղծությունը կարդաց Գեվորգ Էմինը: Վերջում տեղի ունեցավ համերգ:

ՄԱՆԿԱԿԱՆ ԳՐՈՂ Հ. ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆԻ ԾՆՆԴՅԱՆ 75-ԱՄՅԱԿԸ

Սովետական Հայաստանի հասարակությունը նշեց մանկական գրող Հայրապետ Հայրապետյանի ծննդյան 75-ամյակը:

Հ. Հայրապետյանը հայ մանկական գրականության անվանի սերնդի ներկայացուցիչներից մեկն է: Նա տկալ է գրել 1909 թվից, «Հասկերում» տպագրելով բանաստեղծություններ, առակներ, փոխադրություններ, թարգմանություններ և պատմվածքներ:

Սովետական շրջանում լայնանում է Հայրապետյանի ստեղծագործության թեմատիկան: Նա ամփոփվորեն հանդես է գալիս պարբերական մամուլում: «Հովիտներից» ամսագրում և «Պիոներ կանչ» թերթում՝ տպագրում է մանուկներին գրավող բազմաթիվ

բանաստեղծություններ և պատմվածքներ: Նրա գրչին են պատկանում Լ. Տոլստոյից, Ն. Տոլստոյից, Ն. Օստրովսկուց, Ս. Մարշալից, Ա. Բարտոլից և ուրիշներից կատարած հայերեն մի շարք թարգմանություններ:

Մանուկների սիրելի գրողը 50 տարուց ավել է, որ անընդհատ ստեղծագործում է աճող սերնդի համար՝ իր բանաստեղծական տաղանդը միացնելով մանկավարժական աշխատանքներին:

Փետրվարի 20-ին, Երևանի Պիոներների պալատում, տեղի ունեցավ երեկո՝ նվիրված մանկական գրող Հայրապետ Հայրապետյանի ծննդյան 75-ամյակին:

Ս Փ Յ Ո Ւ Ռ Ք Ո Ւ Մ

Ս. Մ. ՏԵՐ-ՍԱՐԳՍՅԱՆ

ՄԻԻԹԱՐ ԱԲԲԱՅԻ ՄԱՀՎԱՆ 200-ԱՄՅԱԿԻ ԱՌԹԻՎ¹⁾

1701 թվի օգոստոս ամսին, Կ. Պոլսում, յատին Գաբուշինների վանքում, որտեղ հյուրընկալվել էր Մխիթարը իր 9 աշակերտներով, հիմնադրվեց Մխիթարյան Միաբանությունը, որը նպատակ էր դնում, ինչպես հավատացնում են Մխիթարյան հայրերը, «լուսավորություն տարածել» հայ ժողովրդի մեջ կաթոլիկ եկեղեցու խողովակով: Նորակազմ միաբանությունը որոշեցրեց՝ էր լատին միաբանությունների հարևանության կանոնադրությունը:

Մխիթարը և իր առաջին աշակերտները, մինչև իրենց վերջնական հաստատվելը Վենետիկի Ս. Ղազարի վանքում՝ 1717 թվի, թափառեցին Պոլսից՝ Մորեա կղզին և այնտեղից՝ Ադրիականի ոստանը: Մի քանի անգամ այս վայրերում բնակություն հաստատելուց, քաղաքական և պատերազմական ստիպումների տակ ցրվելուց հետո, ի վերջո, Վենետիկ քաղաքի ազնվուց հետո, ի վերջո, Վենետիկ քաղաքի ազնվական առևտրական ծերակույտը, գնահատելով հոռմեական դավանանքի հարող և Մերձավոր Արևելքի շուկա կազմող շահաբեր երկրներում կաթոլիկ պրոպագանդայում ակտիվ տարր կազմելու կողմած հայկական այս խմբի ապագա դերը, նրանց շնորհեց Ս. Ղազարի բորոտների կղզին, իբրև մշտնջենական բնակավայր:

Շատ է գրված ու հեղհեղված Մխիթարի դեմ հարուցված խոչընդոտների մասին: Մխիթարի առջև դժվարություններ և խոչընդոտներ, իրոք, եղել են, սակայն արդարացի լինելու

համար պիտի ասենք, որ նրանք զգալի չափով չափազանցված են կաթոլիկ պատմաբանների կողմից: Չափազանցել են, օրինակ, նրա սկզբնական շրջանի դժվարությունների բնույթը: Սեբաստիայի Ս. Նշան վանքից մինչև Կարին, էջմիածին, Սևան և Կիպրոս իր թափառումների ընթացքում շատ անգամ առողջական, կլիմայական ու տրնտեսական վատ պայմաններից իր կրած զրկանքներն ու տառապանքները, նրա հետևորդներին լերագրում են որպես Հայ եկեղեցու կողմից կազմակերպված մի հալածանքի՝ ազգի «նոր լուսավորչի» դեմ, «նրա փրկարար գործը» որպես թե խափանելու ինչ որ «դիվային ծրագրով»:

Անհեթեթ բան կլիներ խորհել՝ թե 15—16 տարեկան մի սկսնակ պատանու դեռ չձեռնարկած, և ոչ իսկ ծրագրված գործի դեմ մի ամբողջ համալք, կամ խմբակ, կամ նույնիսկ մի անհատ, որոշած լինե՞ր գիտակից հակառակորդի դիրք թռնել: Պատմությունն այս գույնի տակ ներկայացնող պատմաբանների հետին մտքերը որոշ են, և կարիք չկա այս կետի վրա ճշտումներ կատարել:

Անշուշտ, Մխիթարը ունեցավ իր հակառակորդները. գտնվել են և նրա հիմնած գործը քանդելու տրամադրված մարդիկ, բայց այդ տեղի է ունեցել ավելի ուշ, երբ նա արդեն հեռացել էր Հայաստանից և հայկական միջավայրից ու հաստատվել օտար հողի վրա, կաթոլիկ շրջապատի մեջ:

Պոլսում, Մխիթարի գործունեությունը ավելի դավանական էր, քան ուսումնական: Օգտվելով Հայ եկեղեցու լայնախոհ ոգուց, Մխիթարը նույն այդ եկեղեցու բնից «համարձակ» կաթոլիկություն էր քարոզում և վարկաբեկում Ազգային եկեղեցու դավանանքը: Եվ այս՝ այնպիսի մի ժամանակ, երբ Բյուզնդիայի մայրաքաղաքում հոռմեական

1) Սփյուռքի հայկական գաղութներում նշվում է Մխիթար Աբբայի 200-ամյա հոբելյանը: Մամուլում գրվել են բազմաթիվ հոգվածներ Աբբայի և նրա հիմնած միաբանության գործունեության մասին: Ընթերցողներին ճիշտ կողմնորոշում տալու համար, «էջմիածին» ամսագրի խմբագրությունը ներկա հոգվածով ցանկանում է անդրադառնալ այդ հոբելյանին: ԽՄԲ.

ների և հայ առաքելականների միջև պայքարը ծայր աստիճանի էր հասել: Շատ բնական էր, և հարկ չկա զարմանալու, և ոչ էլ Մխիթարի կենսագրի համար կենդեղու, տր փոխադարձ տեղացու հարվածներից Մխիթարն էլ իր բաժինն ստանար: Ժիշտ է, նփրեմ և Ավետիս պատրիարքները որոշ խնամությունների դիմել են Հայ Եկեղեցու ինքնապաշտպանության համար իրենց մղած պայքարի մեջ, բայց մենք չենք վարող մեղադրել նրանց, որովհետև Հայ Եկեղեցու պետերը, տվյալ դեպքում Կ. Պոլսի պատրիարքները, պարտավոր էին պաշտպանել Հայ Եկեղեցին օտար դավաճանների ոտնձգությունների դեմ, ու մեղադրելի պիտի լինեին՝ եթե արած չլինեին այդ Դարեր շարունակ Հայ Եկեղեցին ոգի ի բոլոր պաշտպանել է իրեն նախ Բյուզանդական Բաղկեդոնականության, և հետո՝ Եվրոպայի պապականության ազդեցությունների դեմ, որոնց պառակտիչ, և, ի վերջո, կանոն նպատակները հայտնի են: Գաղտնիք չէ այլևս, որ 18-րդ դարի սկզբում, եվրոպական որոշ երկրների փորձում էին իրենց քաղաքական ազդեցությունը տարածել Մերձավոր Արևելքում և այդ նպատակի համար գործակալներ էին գտել հանձին կաթոլիկ միսիոնարների: Կաթոլիկական ամեն պրոպագանդա, պարզ է, որ վտանգում էր նախ՝ Հայոց Եկեղեցու ինքնօրինությունը և հետո՝ հայ ժողովրդի ապահովությունը, և Մխիթարը, ինչ խոսք, այդ պրոպագանդայի գործին էր նվիրված: Միքայել Նալբանդյանը, խոսելով Մխիթարյանների մասին, իրավացիորեն, նրանց համարում է «Պապականության մշակներ կամ լավ ևս ասել՝ արծաթագին ստրուկներ» (Միքայել Նալբանդյան, Երկրի լիակատար ժողովածու, հատոր 2-րդ, Երևան, 1947 թ., էջ 192):

Հեռանալով Հայ Եկեղեցուց և հայ աշխարհից, Մխիթարն իր միաբանությունը հաստատեց օտար հողի վրա, Կաթոլիկ երկրում՝ արևմտեղից կատարելու համար իր ճշգրիտությունների դերը՝ հայ ժողովրդի մեջ: Ուրիշները թեև, նույն այդ դարում, նույնքան դժոխակ պայմանների մեջ, իրենց լուսավորության գործը հաստատել էին հայրենի հողի վրա՝ անմիջականորեն կապված հայ ժողովրդին՝ էմիգրանտի, Սյունիքի, Բաղեշի, Նոր Զուլալի և այլ վայրերի մեջ: Վենետիկը, անշուշտ, քաղաքականորեն, ավելի ապահով վայր էր, քան Թուրքիան կամ Պարսկաստանը: Հանգիստ պայմաններում, Մխիթարյան Միաբանության անդամներից ոմանք կարողացան արդյունավոր գործ կատարել: Ավգերյանն իր «Հայկազյան բաղադրված», Չամչյանն իր «Երևանոց» «Հայկազյանության», Ալիշանն իր

«Միսականով», «Այրատատով», «Միսկանով» և այլն, խոշոր ներդրումներ կատարեցին Հայ ազգայնության մեջ: Սակայն չպետք է մոռանալ նաև, որ Մխիթարյանների երկատիրությունները իրենց ժամանակի կաթոլիկ հաստուկ ոգով են կատարված, հայոց դարերի պատմությունը դիտված է ոչ-գիտական, հաճախ սխալ ու թյուր տեսանկյունից և դավաճան ոգին ու մոլեռանդությունը շատ անգամ կամովին խեղաթյուրել են պատմական տվյալները և փաստերը: Մխիթարյանների մատենագրական գործունեությունը, ինչպես ճիշտ նշել է Մ. Նալբանդյանը, ուներ երկու շարժառիթ — մի կողմից հաճոյանալ ազգին, մյուս կողմից հաճոյանալ պապին: «Եվ այդ շարժառիթը — գրում է Նալբանդյանը — անմիջապես հետևանք էր Մխիթարյանց ճիգ-վիտությունը» (նույնը, էջ 231):

Հմուտ լինելով հին և նոր եվրոպական օտար լեզուների, Մխիթարյանները, դասական և միջնադարյան բնութագրույց հեղինակների գործերը թարգմանելով, ճշգրտեցին հայ դարձանությունը. այդ տեսակետով մի թումանյան կամ մի Բագրատունի և ուրիշների անառարկելի արժանիքներ ունեն:

Մխիթարյանները որոշ ծառայություն մատուցին նաև հայկական ձեռագրերի հավաքման և կոթարից փրկելու ուղղությամբ: Տպագրական գործն էլ, հակառակ որ դրա մեջ առաջինը և միակը չէիքան, նրանք հետևողական կերպով զարգացրին և զորեղի ու համոզմունքի կամոնավոր հրատարակությունն ապահովեցին:

Կրթական գործի մեջ նույնպես Մխիթարյանները մասնավոր աշխատանք կատարեցին՝ օգտագործելով հնդկահայ Մուրադյանի և Ղաթամանյանի կուսակները՝ Վենետիկում և Փարիզում հիմնելով կրթական հաստատություններ:

Հակառակ այս բոլորի, Մխիթարյանների գրական, փիտական և ուսումնական գործունեությունը իր ժամանակի, այսինքն՝ 19-րդ դարի պայմանների մեջ սահմանափակելով միայն կարելի է գնահատել: Համաձայն չենք Մխիթարյանների հետ, որոնք հայ ժողովրդի կուսակական վերելքը նոր շրջանում վերագրում են Մխիթարյանների արժանիքներին: Տալով հանդերձ անկողնավորություն թյամբ «գլխաթիկ կայսեր», գտնում ենք, որ այս վերելքի 18-րդ և 19-րդ դարերում անգամ, հայ ժողովրդի գրական և ուսումնական վերելքի մեջ գլխավոր վաստակը պատկանում է ոչ թե Մխիթարյաններին, այլ Արևելյան և Արևմտյան Հայաստանների գլխավոր կենտրոններին, ուր վերածնության գործը առաջ տարվեց ավելի ակտիվ և պրակտիկ կերպով: Հայաբնակ քաղաքներում

հաստատված մի քանի Մխիթարյան անկարկեր վարժարանները չէին, որ բաց արեցին լուսավորության ճանապարհը հայ ժողովրդի առաջ։ Հայերեն աշխարհագրաբանական ժողովրդի մեջ ուսում տարածելու միակ խողովակը, զարգացավ թե՛ արևելյան և թե՛ արևմտյան հայոց մեջ, անկախաբար Մխիթարյաններից և ի հեծովա նրանց։ Հայ ժողովրդի երկու գլխավոր զանգվածների հասարակական միտքը, նոր կուրսուրան զարգացավ Մխիթարյանների ներգործությունից դուրս։ Քանի դարը առաջացավ, մտավոր կյանքը զարգացավ ու բարդացավ, այնքան էլ Մխիթարյանների դերն ու ազդեցությունը նվազեց։ դա նշան է, որ այդ գործն էլ արդեն իր էվոլյուցիան կատարել ու լրացրել է։ Իսկ այսօր, 20-րդ դարի իրականության առաջ, հայ ժողովրդի և հայ հայրենիքի պատմական ու քաղաքական իրադրության մեջ, Մխիթարյանների դերը իսպառ փակված է։ Ճիշտ է, Միյուտքի մի քանի վայրերում դեռ նրանք ձիգ են թափում պահելու իրենց դիրքերը, բայց ոչ պատվաբեր գնով։

Ի սպաս դնելով իրենց բովանդակ ուժն ու միջոցները Հոռմի եկեղեցու նպատակներին, հայտնի է, որ Մխիթարյան Միաբանությունը (Վենետիկ և Վիեննա) չի կարող այսուհետև հայության լուսավորման հավակնություններ անուցանել։ Հոռմի եկեղեցին, արքանյակ դարձած պատերազմի հրձիգներին, անհաշտ կռիվ է հայտարարել ժողովուրդների ազատագրության, ամեն կարգի տնտեսական, քաղաքական ու հոգեկան բնութագրերից ձեռքազատման պայքարը ղեկավարող ուժի՝ Մովսեսական հզոր ու բարգավաճ Միության դեմ, որի մեջ է գտել հայ ժողովուրդը վերջնականապես իր հայրենիքի ապագա երջանկությունն ու բախտը։ Իսկ երբ Մխիթարյանները, հռոմեադավան հայերի պետի՝ Աղաջանյան պատրիարքի հրամանի տակ, մտել են Լռալի դաշտ ընդդեմ Մովսեսական հայ հայրենիքի, ապա ուրեմն ո՞ր մեկ Հայաստանի և ո՞ր մեկ հայ ժողովրդի «լուսավորության» անունով նրանք կարող են խոսել այժմ։

Ժամանակին Մխիթարյանների մեջ եղել են հայրենասեր մարդիկ։ Նրանց շարքումն է գտնվել Մեծ Ալիշանը, որի ամեն մի սողի մեջ հայրենասիրական շունչ կա և որին երախտապիտանեան հարգանքով է հիշում հայ ժողովուրդը։ Մխիթարյանները թող ցույց

տան այժմ իրենց շարքում մեկը, որի գործի մեջ, թեկուզ խոշորացուցով, հնարավոր լինի տեսնել հայրենասիրության ամենափոքրիկ հատիկը։ Թող ցույց տան իրենց գրական մի գործը, ամապոքերից մեկի մեջ տեղավորված մի հոգավոր, որի մեջ լինի խանդավառության աննշան արտահայտություն Մովսեսական ծաղկած Հայրենիքի, նրա հերոս ժողովրդի մասին, որով օտարներն են անգամ պարծենում։ Ոչինչ ցույց տալ նրանք չեն կարող։

Իսկ դրան հակառակ, հայ կաթոլիկ եկեղեցին ստրկական ծառայության մեջ մտած, անում է հնարավորը, Միյուտքի հայկական շրջանների ուղարկությունը թեքելու դեպի Արևմուտք, դեպի Հոռմ։ Աղաջանյանների բերանով նրանք խաշակրաց արշավանք են քարոզում Մայր Հայրենիքի դեմ։ Նրանք պարծենում են թուրք ասկարով, այն ասկարով, որի թափած հայկական ավերի քան մեկ միլիոն անմեղ գոհերի արյունը դեռ չի չորացել։ Կարդինալ Աղաջանյանի պաշտոնաթերթը, հայ մարդու ազգային արժանապատվությունը ցնխի մեջ տրորելով, ահա թե ի՛նչ է գրում. «Միջազգային տեսանկետով, թուրքի պես կարգապահ, պատերազմիկ, առանց հիմնադրուք գործադրելի, առանց պառակտման և ճնշվածքի պետության մի դիրքը Ամերիկայի կողքին, միջերկրական ժողովուրդներու ապահովության զգացմամբ կավելցնե։ Միացյալ Նահանգները գիտեն քի բուրք գինվորին ձեռք տրված գեներ պիտի ծառայե իր նպատակին, քե բուրք բանակը պիտի փալե և իբրե մեկ մարդ պիտի կովի։ Մերձավոր Արևելքը գոց դրան մը ետև կգտնվի, որոնք առջև արթուն կհայտնվեն թուրք պահակը» (Մասիս, 7 ապրիլի 1948 թ.)։ Կոմենտարիաները կարծում ենք ավելորդ են։

Սրանք փաստեր են, որոնք պարտավորեցնում են Միյուտքի հայկական շրջաններին աշաղաթ լինել դեպի կաթոլիկ պրոպագանդան, որի սրբությունը գտնվում է ո՛չ թե Մայր Հայրենիքում, այլ օտարի մոտ, ո՛չ թե Մայր Աթոռում, այլ Հոռմում։

Այս նկատառումով էլ, անհրաժեշտ է չափազանցությունների մեջ չընկնել Մխիթար Աբաղի և նրա հիմնած միաբանության մասին խոսելիս, մասնավորապես խոսքը ներկա Մխիթարյաններին և վերաբերում։

ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ 29-ՐԴ ՏԱՐԵԴԱՐՁԻ ՏՈՆԱԿԱՏԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԲՈՒՆԱՐԵՍՏՈՒՄ

14 դեկ. 1949 թ., Պոլսքես

Սիրելի Արամ¹⁾,

Բացակայությունդ և կարոտդ՝ այսօր դարձյալ ինձ կթելադրեն խոսիլ հետդ. փափագս է տեղեկացնել քեզ մեր գաղութի հասարակական անցքերը, գիտնալով որ՝ հաճույք պատճառած պիտի ըլլամ, մասնակից ընելով քեզ հոգեկան մեր ապրումներուն, որոնց երջանկացնող վայելումն ունեցանք այս օրերս՝ հանդիսատես ըլլալով մեր կարոտալի Սովետական Հայաստանի 29-րդ տարեկիցի հանդիսությունը:

Անոնցմե մին տեղի տնեցալ եկեղեցւոր մեջ իբր գոհաբանական, իսկ մյուսը՝ քեզ ծանոթ «Արո»ի, այժմ Պատրիարքարան մեջ, իբր փառատուն:

Երկու հանդիսություններն ալ շքեղ, անսախընթացորեն խուռներամ բազմությամբ, հետաքրքրական և հոգեպարար էին:

Համաժողովրդական այս վերաբերումը, որ արշալուստող մեր հայրենիքի հանդեպ հարգանքի տուրքն էր մեր գաղութին, այլևս ձևական ցույց մը չէր, այլ Սովետական Հայաստանի գաղափարական կառուցվածքին օրէ օր ներգրավող ուժի լեռնացող ազդեցության արտադրանք: Հոգիներն և սրտերն ներս արմատացող խորունկ հարգանք մը, որ տշ միայն հայրուն, այլ նաև օտարներուն ալ կպարտադրեն հարգել ու փառաբանել զմայլելի նվաճումները Սովետական Հայաստանին...

Պատիւ և փառք զայն կերտողներուն և անոր վրանք տվողներուն...

Արամ՝ ջան, մի՛ զարմանա՛ր՝ երբ ըսեմ, թե քեզ երբեմն ծանոթ եղող թափթիւքներն ևս գիտակցության եկած են, այնքան որ ծախալուն եղան այս տարի տոնակատարությունները:

Հո՛ն էին ամենքը անխտիր, որոնց խոնս, հուզումնա, չկրցի գապել արցունքներս, ինքս ինձ հարցեր տալով. — Արդո՞ք հավատամ սա երևութին, ա՛լ պիտի չկրնայի՞ն կոպիտ ետականության և կուլյր կրքին գործած ա-

վերները մեր մեջ և զգաստության շինարար շրջանն է որ սկսած է...

Ու մեր մեջ սուղ արժող այս միասնակամությունը, որ ինչպես ըսի, իր սնունդը մեր Սովետական Հայրենիքի հաղթական վերելքի լույս տրեղեն կատարնա, ևս կհավատամ, թե այլևս գաղութն գաղութ ծախալուն կդառնա, վերջ ընելով շարաբերան վրկոցներուն և ամենքը, ամենքը հայ ծնողներն, պիտի նույնանան Սովետական Հայրենիքի գաղափարական միասնականության հրաշագործ հաղցին մեջ, առանց նկատի առնելու չար ու չոր գրոսի հուրաններն ու դավաճանները...

Բայց այս ակամա խորհրդածությունները թողունք և անցնինք մեր նպատակալին հանդիսությունը:

Ա. — ԳՈՀԱՐԱՆԱԿԱՆ ԱՂՈԹՔԸ

Նոյ. 27-ին, Պոլսքեղի եկեղեցին լիքն է խուռներամ հայ և օտար բազմությամբ: Հոն են նաև հայտնիներն ուծացող հին ու մանահայերը: Գոհաբանական աղոթքի պահն է: Մեր վիճակի երիտասարդ բարեխնամ առաջնորդը՝ Գեորգ. Վազգեն Ս. Վարդապետ, իրեն հատուկ ներգրավող քարոզով մը բացատրեց օրվան տոնակատարության նշանակությունը, մի առ մի թվելով Սովետական Հայաստանի հակալական նվաճումները ամեն մարգերու մեջ: Ականատեսի իր տպավորությունները հիշեց և տվավ թվեր ու չափեր այդ նվաճումներին, զանոնք բաղդատելով նախաստուգիտական Հայաստանի տխուր իրականության հետ: Ան ծանրացալ հայության դարավոր տառապանքներուն ու ջարդերուն վրա, կանգ առնելով ու շեշտելով, որ միայն սովետական գաղափարաբանությունն ու իշխանությունն էին, որ հայությունը փրկեցին վերջնական բնաջնջումից և անոր տալին խաղաղության և վաճառարարացման աննախընթաց պատեհություն: Այլ հայր տուրքը փր. խաղը եղրափակեց:

— Գոհաբանական աղոթքի խորհրդափոր սա պահուն, մեր սրբազան պարտքն է հոգիով ու մտքով ինքնամփոփվիլ և ոգեկոշել մեր ազատության համար զոհաբերվողները, մեզ հայրենիք և պետություն պարգևողները՝ գաղափարական մեծ անմահները,

1) Ներկա նամակը ուղարկված է ուսման հայ հայրենասիր ազգային Ա. Մ. Քեչանի կողմից իր որդուն, էջմիածնի Հոգևոր ճեմարանում սովորող Արամին, որը տրամադրեց այն «էջմիածնի» խմբագրությանը՝ հրատարակելու համար:

անթառամ հիշատակները Վ. Ի. Լենինի սկսյալ մինչև Ս. Շահումյան, որոնց հոգիները, անտարակույս ենք, որ այս պահուն խայտառքով կդիտեն մեզ: Մեր սրբազան պարտքն է նաև երախտանքով հիշել ռուս մեծ ժողովուրդին, և մանավանդ մեր մեծ ազատարարն ու հայրը՝ Ի. Վ. Ստալինը, աղոթելով առ Աստված, որ անոր պարգևն առողջությամբ և երկար կյանք, որպեսզի իր հայրական ղեկավարությամբ սկսվող, համաշխարհային խաղաղության ճգնաժամը մեծ շարժումը, իր տվելի ձեռնարկներում պես, հաջողությամբ պատվի և աշխույժ խնայվի աշխարհին և ժողովուրդներին ավեր ու մահ սպառնացող նոր դարձնվող պատերազմը...

Քարոզի տևողության, ժողովուրդը պատկառում ու վերադարձ, արտաբերված «ամեն»-ներով փնտրանքներ, քանի վհիշակներն ձենին՝ Ստալին» ամոռներն ու վհիշատակներն «հայրենիք ու պետություն»: Մանավանդ որոտառել երևույթ ստացավ ժողովուրդի վերաբերմունքը, երբ հայր սուրբը ներքուս շեշտով աղոթեց աշխարհի խաղաղության համար:

Իրարու հաջորդող թրքական բարձարու ջարդերու գեհնեն մաղապուր սերունդի մը խլյակներուն համար, որոնցմե մին է մեր գաղութի շահահասներու դասը, անոր արտաբերած հարգանքի արտառու աշխարհ վերաբերումը Սովետական հայրենիքի և անոր երկնապարզ անաշուտիկ հանդեպ, այնքան բնական ու անկեղծ էր, որ կարելի չէր չհուզվի, շարտառել, որոնց ի տես օտարներն և չկրցին անտարբեր մնալ և բաժնակցան անոնք, իրենք ալ հուզված, գովասանքի ու հիացումի խոսքերով:

Ահա այսպես վերջացավ զոհաբանական աղոթքը, անգամ մըն ալ փաստելով Հայաստանյայց Եկեղեցւո պատմական լայնախոհ հոգին, որ ցույց է տվել Ան, դարերու ընթացքին, հօգուտ Հայրենիքին, հայ ժողովուրդին և Հայ Եկեղեցւոյն, քալելով պետության հետ՝ գերազանցատեղով զայն և անոր հետ միասնականության կենտառու դերը հայ վրանքի, հավատքի և հայրենիքի տեսականության համար...

Բ. — ՓԱՌԱՏՈՆԸ

Ան, մեր գաղութի իրականության մեջ, Պատրիարի փողոցին մեջ նմանը չտեսնված շքեղությամբ տնակեցավ: Նոյ. 30-ի երեկոյան, Պատրիարի փողոցին մեջ հանրակառուքի ու անցորդներու երթևեկը դարձեցավ, պահելու համար կարգն ու սարքը և հյուրերու հանգիստը: Ժամանակն առաջ արդեն լեց-

ված է սրահը: Հյուրերու մուտքը տեղի ունեցավ դրոպագին ծափող ընկերով ու հուռաներով: ամոռն մեջ կհամարվին ռուսն ժողովրդական Ռեսպուբլիկայի նախարարական կազմը, գլխավորությամբ վարչապետ դոկտ. Բետրո Գրոգայի, Ռուսեն Աշխ. կուսակցության Կեդր. Կոմիտեի կազմը և բաժանումներու պետերը, քարտուղարներ, նախագահներ և հայտնի աշխատավորականներ, Սովետական Միության հետ հարաբերության սերտացման ընկերություն՝ «ԱՌԻՈՒՍ»-ի պետերն ու հայտնի դեմքերը, հունգար, հրեա, պերման, ռուս և ուկրաինացի, բուլղար, հուլն և ալբան համաբնակ ժողովուրդներու ներկայացուցիչներ:

Խանդավառություն ու ծափահարությունը փոթորակի եղավ մանավանդ՝ երբ արահ մտան ՍՍՄԿ-ի Ռուսախոհ մեծ դեսպան Ս. Ի. Քաֆթառաձեն իր տիկնոջ հետ, Բուլղարիո ժող. Ռեսպուբլիկայի դեսպան Բորիս Մանուկով, Չեխոսլովակյան Ռեսպուբլիկայի դեսպան Լուպոմիր Լենհարթ, Լեհական Ռեսպուբլիկայի գործակալատար Թ. Փինցինքի, Ս. Մալախարյան՝ առաջին խորհրդականը սովետական դեսպանատան, Ս. Մ. Էլչիրեկյան՝ սովետական ընդհանուր հյուպատոսը, «Իդվեսախա» մեծ թերթի Բուլբուրի թրքալից՝ Վնուք և իր տիկինը և, վերջապես, գաղութի աշխատավորական ներկայացուցիչներն ու հասարակական մարմինները:

Օրվան գործուն նախագահության արժույթը դրսևեցին վարչապետ դոկտ. Բետրո Գրոգան, Մեծ Դեսպան Քաֆթառաձեն, նախարարներ՝ Միրոն Քոնստանտինեսկու, Կ. Ալյոստու, «ԱՌԻՈՒՍ»-ի ընդհ. քարտուղար դոկտ. Դիմիտրիու, Հունգար ժողովրդական Միության նախագահ պրոֆ. Ալ. Քաշո, Հուլն դեմոկրատական Կոմիտեի ընդհ. քարտուղար Թոմա Գիրգիու, Հայաստանյան ճակատի նախագահը, ընդհ. քարտուղարը և անդամները:

Հանդեսին պատմվո նախագահներ հռչակվեցան ժողովուրդներու ազատարար և հանձարեղ առաջնորդ՝ Ի. Վ. Ստալինը Սովետական Միության Կոմունիստական (ք) Պարտիայի Կեդր. Կոմիտեի քաղաքական բյուրոն, Ռուսեն Աշխատավորական կուսակցության Կեդր. Կոմիտեի Քաղաքական բյուրոն, Սովետական Հայաստանի Կոմունիստական (ք) Պարտիայի Կեդր. Կոմիտեի ընդհ. քարտուղար Գր. Հարությունյան, Սովետական Հայաստանի Գերագույն Սովետի նախագահության նախագահ՝ Մալախարյան և Սովետական Հայաստանի վարչապետ՝ Սահակ Կարապետյան:

Բոլոր այս ի պատվի անուններ հիշված

ատեն սրահը՝ կիճողար ծափահարությամբ շարժվեցին և ժողովուրդը ոտքի կրարձրանալու ի հարգանս:

«2. Ծ. ի Կեդր. Կոմիտեի ընկ. նախագահը հանդեսը կրանա սուրբ ծով մը և բեմին խոսք կանեն վարչապետ դոկտ. Բեռտո Գրոգան, որ վխտաի հոյակապ ճառ մը: Անոր կհաջորդեն ընկ. Տիմար Մարգարյանի խնամակաժ միկ ճառը, հաճախ ընդմիջված բռնե ծափահարությամբ:

Ճառերեն հոք կիմքագրվին և ծափերով կընդունվին մեծարանքի երկու հեռագրեր, մին նոր դարերու դադարախաղական սերմնացան և հիմնադիր Մեծ Առաջնորդին՝ Ի. Վ. Ստալինի և մյուսը՝ Սովետական Հայաստանի Գերագույն Սովետի նախագահին՝ Մալգոյանի:

Գեղարվեստական բաժնին է մարդը: Խոր լուծված մեք կրացայի բեմի վարագույրը և հիացիկ ակնարկներով կդիտվի Սովետական Միության 16 եղբայրական ռետպուբլիկաներու խորհրդանիշներով պատկանդված գեղեցիկ ու խորհրդավոր սարքվածքը բեմին, որ վիշտին տվեաական դադարախաղական միջան մեծ առաջնորդներու՝ անմահն Լենինի և արեաշող Ստալինի մեծարիւր նկարները, իրենց կողքին ունենալով Սովետական Հայաստանի վարիչներու նկարներն ալ:

«Կոմիտաս երգչախումբը» կերգեն Ազատ Դարձունիի «Կարմիր դարձուն», Մ. Վեաքանի «Եղբայրական քայլերգը» և Տունոյնիւրսի «Հայրենի երգը»:

Կրկան արտասանություններ և նվագ 2. Ծ. ի անսամբլի և դաշնամուրի մասնակցությամբ, ուրկե հոք ասպարեզը կտրվի Մոսկվայի ռադիո-տղիստ և լատրեստ, համաշխարհային երիտասարդության Բոստոնի Ֆեատիվային երգչուհի՝ Զարուհի Դուրսանյանի: Ենորհայի երգչուհին հանդեսին սմենագրավիչ ղեմքն է ալբա, գերող, դգաուն իր ձայնով տիրապետելով ունկնդիրներուն: Ան դաշնամուրի ընկերակցությամբ

կերգեն հայերեն քանի մը երգեր — «Պաղ աղբյուրին մոտ», «Երազ», «Տուն ալի» և այլն: Արահը կալեծիի. ծափահարությունները խեղատրեն իրարու կհաջորդեն և բազմիցս կատիպեն շնորհալի երգչուհին դուրս գալու և վրկնելու երգերը կամ երգելու նորերը ալ: Ան կընդունի համակ կարմիր մեխակներով կաղմված խորհրդավոր ծաղկեկունք մը, որուն կպատասխանեն երգի, նոր կոտրով մը:

Նաև գեղարվեստական բաժնի ուրիշ գրավիչ մեկ երևույթն եղավ 2. Ծ. ի պարի անսամբլի հայկ. աղբ. տարագնեղով բեմ գալն ու պարելը, 2. Ծ. ի նվագի անսամբլի ընկերակցությամբ: Պարեցին «Աղջիկներու պարը» և «Թաշկինակներու պարը», խանդավառ ծափեր խելելով:

«Կոմիտաս երգչախումբը» բեմին վրա է վերադառնալ և կիսակեն հանդեսը խմբի վարիչ Կ. Հարությունյանի «Զոն Երևանի» երգով ու Ինտերնացիոնալով:

Այսպես, Արամ ջան, այս տարի ալպաի աննախընթաց խանդավառությամբ տոնվեցավ Սովետական Հայաստանի 29-րդ տարելիցը, օրինակելի կարգապահությամբ, որ մեծ գոհունակություն պատճառեց ամենքին:

Ու կխորհիմ, ալա, որքա՞ն խանդավառ կդառնան մարդիկ, երբ մահատարաուտ տառագրների կյանքե մը ատը, ոտը կդնեն կենսատու հայրենի հողի վրա և հոն կենդանի աչքերով մրկիտեն հանդիսությունները հարազատ պետական տոնակատարությանը... Մինչ մերինը, անուշին լեղի խառնված դառնահամ բան մը ունի իր մեք, ամենեն երջանկացող պահերուն իսկ երբ կմտաբերենք, որ սրբիքներն ենք և հեռու հայրենիքի ջերմացնող գոգգուրանքն...

Երանի՜ բեզ, ողի, որ երիտասարդ ևս, հայրենի հողի վրա ևս և ապագայի ձայնը ունիս քեզ զորավիզ...

Կարոտակեզ հայր՝

Ա. Մ. Քեզնև

ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՏՈՆԸ ՍԱՆՖՐԱՆՍԻՍԿՈՅԻ ՄԵՋ

Այս երկրորդ տարին է, որ Սրբոց Թարգմանչաց տոնը ցուցահանդեսով, գրական և գեղարվեստական հայտագիրով և եկեղեցական արարողությամբ կկատարվի այստեղ Պատ. Հոգաբարձության նախաձեռնությամբ:

Հոկտ. 8-ին Հայոց Ս. Հովհաննես եկեղեցուց սրահը զարդարված էր տոնական շուքով: Մասիսի մեծագիրը նկարը խորքն էր բեմին: Երկու կողմեն կախված էին խաչատուրյանի, Խլիկյանի, Մախոթյանի, Ա. Մուրադյանի նկարներն մեկ քանին, և Կոմիտաս Վարդապետի Յուդանկարը Գուգլան, Պրուսայի Չարխափան Ս. Աստվածածին եկեղեցվո ամբողջությամբ ձեռագործ մեկ թանկագին վարագույրը և Ս. Կալուստյանի մոլոր ձեռքով զուտ մետաքսե հյուսված մեծարժեք մեկ գորգը: Բեմին երկու կողմերը կիսագլուխ սեղաններով վրա դասավորված էին հայուհիներու ձեռագործները:

Մասնավոր շահեկանություն կներկայացնե գիրքերու բաժինը, ուր կային 1604 թվականին գրված և ծաղկանկարված Նոր Կտակարան մը, մեր հնագույն տպագրության նմուշներն Յիսուս Որդի, Սաղմոս և Տոնացույց: Ուշագրավ էին մեր ծիսական մատյանները, հին մատենագիրներու, Աստվածաշունչի և անոնց հետ կապ ունեցող ինչ-ինչ հրատարակությունները, Երուսաղեմի Համաբարբառը, երից վարդապետաց բառարանը, Սովետական Հայաստանի գիտական և բանասիրական մեծարժեք գործերը, պարբերական մամուլեն «Էջմիածին», «Սիոն», «Հասկ», «Հայաստանեայց Եկեղեցի» հանդեսները և այլն:

Հանդեսին առաջ Տ. Զգոն Մ. Վարդապետ լուսաբանություններ տվալ ցուցադրված առարկաներու և գիրքերու մասին:

Գեղարվեստական բաժինը սկսավ ժամը 9-ին նախագահ հոր աղոթքովը: Ատենապետն էր Տիար Ա. Պերպերպաշյան: Տիկին Մ. Տորյան որ իբր դաշնակահար գնահատված է նաև օտարներին, իր նվագած մենապարով կայթելու փափագ արթնցուց շուրջ երկու հարյուր հանդիսականներուն մեջ: Տիկին Պ. Զիվարյան դերասանի շնորհքով արտասանեց Վ. Բեքեյանի «Տաղ Գրաբարին»: Պողոսիկ Պողիկյան իր բարեթոն ձայնին ուժգնությամբ լեցուց հանդիսարանը:

Գեր. Տ. Զգոն Մ. Վարդապետ նոր սերուն-

դին համար խոսեցավ «Հայ մշակույթի ռահվիրաներն ու կարկանդակներ» նյութով:

Ս. Ֆ. Սինգրի օրգեստային խումբը, տիար Ա. Միքայելյանը իր ջութակով մագնիսացուց ներկաները: Սրբ. Ա. Էհրամճյան հաջող կերպով ընկերակցեցավ ե՛վ Պողոսիկին ե՛վ Միքայելյանին: Ս. Տեր-Հարությունյան արտասանեց Ա. Տեր-Սարգիսյանի էջմիածինը: Տիկին Տայանա Մ. Սալայան մեկնույշ քաղցրությամբ մենեքզեց ժողովրդական երեք երգեր ընկերակցությամբ Տիկ. Տորյանի:

Դոկտ. Ա. Մալայան Հայ Մշակույթի մասին իր կատարած համապարփակ ատենախոսությամբ ցույց տվավ հայ ժողովուրդի կարևոր մոծոմները գրականության և գիտության ասպարեզներում մեջ:

Հանդիսականներին շատերուն համար հայտնություն մը եղավ տաղանդավոր երաժիշտ երգահան Տիար Ա. Սևանյան, որ նոր ժամանած է Եվրոպային և իրեն հետ բերած է հայրենի հիշատակներով հարուստ իր քանոնը: Սևանյանի մոգական մատները Սպանդարյանի Ղայթարման և Կոմիտասի Կաքավիլը նվագած միջոցին թրթռացուցին սիրտերը բոլոր հանդիսականներուն, որոնց որոտընդոստ ծափերու պահանջքին ի վերջոյ գոհացում տվավ ան: Սևանյանի առաջ բերած խաղավառության մեջ իր բաժինն ունեցավ դաշնակահար Տիկին Տորյանը:

Մեծ ոգևորության մեջ էր, որ նախագահ Հայր Սուրբը իր փակման խոսքն արտասանեց, անդադառնալով հայ մշակույթի իմացական և զգալի իրագործումներուն, որոնց տպավորությունը թողուց նաև այս տոնակատարությունը:

Ժողովուրդը մինչև կես գիշեր վառ հետաքրքրությամբ մեղվի պես սեղանն սեղան, գիրքն գիրք, պատկերն պատկեր գնաց՝ ծծելու համար մեր մշակույթի ոստաքանց ծաղիկներուն բույրն ու թուրը:

Հոկտ. 10-ին, կիրակի, եկեղեցական հանդիսությամբ փառավորվեցավ Սրբոց Թարգմանչաց և անոնց հավերժական աշակերտներուն գործն ու հիշատակը: Հովիվը քարոզեց «Աստվածաշունչի թարգմանությամբ ստեղծված հայկական վերածնունդը» նյութին մասին: Տպավորիչ և հոգեպարար եղան օրվան արարողություններն ու պատգամը:

ՊԱԽԹԱՐՅԱՆ ԸՄԲՈՍՏ ՎԱՐԴԱՊԵՏԸ ՎԵՐՋՆԱԿԱՆԱՊԵՍ ՆԵՏԵՑ ԴԻՄԱԿԸ ԵՎ ԱԶԳԱԴԱՎ ՄԱՏՆՉՈՒԹՅԱՆ ՍԿՍԱՎ, — ԿԸՍԵ „ԶԱՐԹՈՆԲ“

Ըմբոստներու պարագլուխ և կախակալալ Հմայակ վարդապետ Պախտիարյան, դուրս գալու համար հուսահատական կացութիւնէն, ուր կտապլտկի և փրկելու համար ինքզինքը կարգալուծութիւնէն, սկսած է դիմել գերագոյն քսութեան և մատնչութեան միջոցներուն և ալլա բոլորովին նետած է իր դիմակը Պոլսո և Սփյուռքի հայութեան առջև:

Այսպէս, Պախթիարյան վրդ. թրքական ազգայնամոլ և հետադիմական «Ճնի Սապահ» թերթին հետեյալը հայտարարած է.

«Մենք ապօրինի չենք շարժիր: Մեր ըրած ամեն բանէն կառավարւոյնը օրը օրին լուռ ունի (ընդգծումը մերն է, Մ. Խ.): Մենք կառավարւոյնը տեղեկատոււոյնը (ընդգծումը մերը, Մ. Խ.) կշարժինք: Անհիմն է այն պնդումը, թէ Երևանէն պատիժ տրված է մեզի: Զէ պատասխանված Արսլանյանի դիմումին: Եթէ նույն իսկ տրվի, չենք անսար (ընդգծումը մերը, Մ. Խ.), որովհետև անոնք եկեղեցիին մեջ կիշխեն միայն: Ընտրութեան չեն կրնար խառնվիլ: Սուտ է այն պնդումը, թէ մենք ալ դիմում ըրած ենք Երևանի և պատասխան չենք ստացած: Երևանի դիմել, կըջանակե առ ոչինչ նկատել քուրք կառավարւոյնը: Մենք ալ դպիսի վատուոյնը չենք բնե: Անոնք կշահագործեն եկեղեցական կապը» (բոլոր ընդգծումներն ալ մերն են, Մ. Խ.):

Այս հայտարարւոյնը արտատպված է նաև Պոլսո ֆրանսերէն «Ժուռնալ տ'Օրիան» թերթի կողմէ:

Այս անկուր մատնչութւնը մեծ հուզում և ընդվզում հառաջացուցած է հասարակութեան մէջ: Պախթիարյան վրդ. ուղղակի ժուռնալ կրնէ թուրք կառավարւոյն, մատնելով Տեղապահ Արսլանյանը որպէս կղերական մը, որ Հայաստանի հետ իր «եկեղեցական կապը կշահագործե» և Երևանի դիմելով կրնէ այնպիսի «վատուոյն մը», զոր ինք՝ Պախթիար (օղլուն) չընէր, որպէս զի «առ ոչինչ համարած չըլլա» իր սիրելի պաշտպան թուրք կառավարւոյնը:

Հայ կղերականի մը կողմէ այս հայրենադավ և ազգագործան հրապարակային ժուռնալճիւթւոյնը, առնվազն, նողկանք կառթե ամեն իրավ հայու, մանավանդ երբ նկատենք, որ (ինչպէս ինք ալ կխոստովանի ըսելով թէ՝ «օրը օրին տեղյակ կպահե թուրք կառավարւոյնը իրենց ըրածներէն»), անդադար սեմը կմաշեցնե թրք. իշխանութւններու, մինչև վարչապետ: Արդարեւ, Պախթիար (օղլուն) վրդ. իր վերոհիշյալ հայտարարութիւնէն ետք, դարձյալ այցելած է վարչապետ Շեմսետին Կյունալթայի, որ ճալովայի մէջ կհանգչէր, և Աստուած գիտե միայն՝ թէ ինչն իստած են քիթ քթի:

(«Լրաբեր», 29-9 49 p.):

„ԷԶՄԻԱՍԻՆ“ ԱՄՍԱԳՐԻ ՀԱՐԳԵԼԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆ

Ամսագրիդ 1948 թ. հունվար—փետրվար համարում՝ Գ. Հարությունյանի «Կոմիտասի կենսագրությանը վերաբերող նյութեր» վերնագիրը կրող հոդվածում (էջ 53) պատմական մի կտավիտ սխալ է մտած, որն անհրաժեշտ ենք համարում ուղղել:

Այդ հոդվածում (էջ 53), ի միջի այլոց, կարդում ենք. «Ավագ սարկավագ Սողոմոն Սողոմոնյանը 1893 թ. ավարտում է ձեմարանի լսարանական դասընթացը և նույն թվի հոկտ.—ի 5-ին էլ նշանակվում է երաժշտության դասատու իր իսկ ավարտած ձեմարանում: Այս մասին ձեռքի տակ ունենալ ձեմարանի տեսուչ Կարապետ Կոստանյանի երկտող հրաժարագիրը՝ կաթողիկոսին հասցեագրված» (մենք ենք ընդգծել. Ա. Տ.—Պ.): Մի քանի տող ցած բերված է այդ հրաժարագիրը. ահա՛, այն.

«Համաձայն պատուիրանի Սրբության Զերոյ, զպարոն Կարա—Մուրզա արձակեցի ի պաշտօնէ՛ ուսուցչութեան երգեցողութեան և զՍողոմոն սարկավագ կարգեալ ի նոյն պաշտօն, զամ մատուցանել զհրաժարական իմ ի պաշտօնէ տեսչի ձեմարանի և ամենախոնարհաբար խնդրել զտնօրինութիւն վեհափառութեան Զերոյ» (էջ 54):

Որ Կոմիտասը 1893 թ. ավարտել է ձեմարանի լսարանական դասընթացը և նույն թվի հոկտեմբերի 5-ին էլ երաժշտության դասատու կարգվել նույն ձեմարանում՝ այդ միանգամայն ճիշտ է, բայց որ այդ թվին (1893) ո՛չ Կ. Կոստանյանը կարող էր Կարա—Մուրզային արձակած լինել իր պաշտոնից և նույն պաշտոնին Սողոմոն սարկավագին կարգած և ո՛չ էլ Կաթողիկոսին նման հրաժարագիր ներկայացրած՝ այդ նույնօրն ճիշտ է ու հաստատ: Ահա թե ինչու:

Կարապետ Կոստանյանը 1892/93 և 1893/94 ուսման տարիներում տեսուչ էր Թիֆլիսի ներսիսյան դպրոցում (երբ ես էլ աշակերտ էի նույն դպրոցում), իսկ այդ միևնույն թվականներին ձեմարանի տե-

սուչն էր Արիստակես եպիսկոպոս Սեդրակյանը, որն և ձեմարանի երաժշտության դասերի համար ուսուցիչ էր հրավիրել հայտնի երաժշտագետ Կարա—Մուրզային: Նորընտիր Կաթողիկոս Խրիմյանը պատվիրում է ձեմարանի տեսուչ Սեդրակյան եպիսկոպոսին արձակել կաթողիկ Կարա—Մուրզային և նրա փոխարեն, նույն պաշտոնին, կարգել Սողոմոն սարկավագին: Տեսուչ Սեդրակյանն անհապաղ կատարում է կաթողիկոսի կարգադրությունը, բայց և միաժամանակ ու անմիջապես իր այդ հայտնի հրաժարականը ներկայացնում, որ, խսկապես, պարզ հրաժարական չէ, այլ ուղղակի մի խիստ ու լակոնիկ բողոք կաթողիկոսի դեմ, Կարա—Մուրզային արձակել տալու կարգադրությանը կապակցությամբ: Սեդրակյան եպիսկոպոսի այդ բողոք—հրաժարականի մասին երկար ժամանակ ամբողջ էջմիածինն էր խոսում:

Կ. Կոստանյանը ձեմարանի տեսուչ է հրավիրվում 1894 թվի սեպտեմբերից, որ իր աշակերտ Կոմիտասի երաժշտական տաղանդը ճանաչող ու զնահատող անձերից առաջիններից մեկը հանդիսանալով, իր տեսչության սամրողջ ժամանակաշրջաններում (1894—1899 և 1902—1905 թ. թ.), ամեն կերպ նպաստում է նրա հետագա առաջադիմությանն ու տաղանդի զարգացմանը: 1895—1901 լինելով ձեմարանի աշակերտ (և այնուհետև որպես պաշտոնյա 1901—1903 թ. թ.) կենդանի վկա ենք մեր ասածներին: Իսկ ըստ հոդվածագիր Գ. Հարությունյանի, բողոքավորի դերում Կ. Կոստանյանն է հանդես գալիս և այն տպավորությունն ստացվում, թե նա դեմ է եղել ձեմարանի երաժշտության դասերը Կոմիտասին տալուն, որ ճիշտ չէ:

Պրոֆ. Ա. Լ. ՏԻՔ ՏԵՐ—ՊՈՂՈՍՅԱՆ

12 մարտի, 1950 թ.

Երևան

ԳԻՏԱԿԱՆ ԵՎ ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ՆՈՐ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հովհաննիսյան Ռ., Ռոսս գրականությունը հայ հասարակական մտքի զննահատմամբ, հրատարակություն Վ. Մ. Մոլոտովի անվան Պետական Համալսարանի, Երևան, 1949 թ., 407 էջ, տիրաժ 10,000:

Նրովան, Ամիրային աղջիկը, (վեպ), պոլսական էկանրի տրամագծեր, Հայպետհրատ, Երևան, 1949 թ., 443 էջ, տիրաժ 4,600:

Թափալցյան Ք., Պատերազմ (վեպ), 2-րդ հատոր, Հայպետհրատ, Երևան, 1949 թ., 706 էջ, տիրաժ 4,000:

Կարինյան Ա. Մ., Նաբանդանը և 19-րդ դարի 60-ական թվականների ռուս աղագավոր փորձիչները, հրատ. Հայկ. ՍՍՌ. Մի-նիստրների Սովետին կից Կուլտ. լուս. հիմ-նարկների կոմիտեի կենտր. դասախոս. բյու-րոսի, Երևան, 1949 թ., 39 էջ, տիրաժ 2,000:

Մաքսույց 1950 թվականին Քրիստոսի (ըստ նոր տոմարի) բուն թուականին հայոց 1443—1444 և տոմարական թուականին հա-նոց ՌՅԴ—ՌՆ, 1399—1400, Ս. էջմիածին, 1949 թ., 256 էջ, տիրաժ 6,000:

Շուխով Մ., Խողաղ Դոն, (վեպ), թարգմ. Շ. Մաքսանյանի, Հայպետհրատ, Երևան, 1949 թ., 526 էջ, տիրաժ 5,000:

Ֆուչիկ Յու., Մահապարտից առաջ, (հու-եր Պանկրացի գեստապոլական բանտից), Հայպետհրատ, Երևան, 1949 թ., 220 էջ, տի-րաժ 5,000:

Մկրտչյան Ա., Նյութեր 10—18-րդ դարե-րի հայոց գրականության պատմության, լրակ 2-րդ, հրատ. Հեռակա Մանկավարժա-ն Ինստիտուտի, Երևան, 1949 թ., 180 էջ, տիրաժ 2,500:

Ստեփանյան, Կարմիրն ու Սևը (վեպ), 2-րդ հատ, Հայպետհրատ, 1949 թ., 367 էջ, տի-րաժ 4,000:

Տրոնսկի Ի. Մ., Անտիկ գրականության պատմություն, մասն 1-ին, դասագիրք Հա-լարարանների և Մանկավարժ. Ինստիտու-տի ֆիլոլոգիական ֆակուլտետների համար, րատ. Հեռակա Մանկավարժ. Ինստիտու-տի, Երևան, 1949 թ., 464 էջ, տիրաժ 1,500:

Յուլյան Ռ. Հ., Արյան փոխանդակում, Հայպետհրատ, Երևան, 1949 թ., 62 էջ, տի-րաժ 3,000:

Բալզակ Օ., Խորտակված պատրանքներ, Հայպետհրատ, Երևան, 1949 թ., 737 էջ, տիրաժ 4,000:

Պավլենկո Պ., Երջանկություն, (վեպ), Հայպետհրատ, Երևան, 1949 թ., 402 էջ, տի-րաժ 5,000:

Սամվելյան Վ., Երգարան, 2-րդ բարե-փոխված հրատարակություն, Հայպետհրատ, Երևան, 1950 թ., 600 էջ, տիրաժ 20,000:

Անանյան Վ., Որսորդական պատմվածք-ներ, Հայպետհրատ, 1949 թ., 480 էջ, տի-րաժ 3,000:

Տոլստոյ Լ. Ն., Երկերի ժողովածու, 7-րդ հատոր, (Աննա Կարենինա), հատոր 1-ին, Հայպետհրատ, Երևան, 1950 թ., 612 էջ, տիրաժ 5,000:

Գորկի Մ., Երկերի ժողովածու, հատոր առաջին (պատմվածքներ, բալլադներ և լե-գենդներ), Հայպետհրատ, Երևան, 1949 թ., 464 էջ, տիրաժ 5,000:

Կարապետյան Բ., Գարնանային նվազներ, (բանաստեղծություններ), Հայպետհրատ, Երևան, 1949 թ., 128 էջ, տիրաժ 3,000:

Դարյան Զ., Իմ առաջնորդ (պատմվածք-ներ), Հայպետհրատ, Երևան, 1949 թ., 92 էջ, տիրաժ 4,000:

Տուրգենև Ի., Ընտիր երկեր, 3-րդ հա-տոր, Հայպետհրատ, Երևան, 1949 թ., 548 էջ, տիրաժ 4,000:

Մալխասյան Ա., Հայ գեներալներ և Սո-վետական Միության հերոսներ, (Ալբոմ, 87 դիմապատկեր), Հայպետհրատ, Երևան, 1948 թ., 116 էջ, տիրաժ 3,000:

Առաքելյան Բ., Հայկական պատկերա-բանդաները չորրորդ—յոթերորդ դարերում, 82 նկարներով, Հայկ. ՍՍՌ Գիտություննե-րի Ակադեմիայի հրատարակչություն, Երե-վան, 1949, թ., 120 էջ, տիրաժ 1,000:

Պուշկին Ա. Ս., Եվգենի Օնեգին, յափա-ծու, (վեպ), թարգմանություն Գ. Մևակի, Հայպետհրատ, Երևան, 1949 թ., 235 էջ, (նկարագրող), տիրաժ 5,000:

Սովետական գրականության պոբլեմե-րը, (գրական-բանասիրական հետազոտու-թյուններ), գիրք 2-րդ, հրատ. Հայկ. ՍՍՌ գիտութ. Ակադ. Մ. Աբեղյանի անվան գրա-կան Ինստիտուտի, Երևան, 1948 թ., 636 էջ, տիրաժ 1,000:

Զվարճալի ճեփարներ և զրույցներ, հա-վաքեց Աշոտ Փախաշյան, Ավ. Իսահակյանի խմբագրությամբ, Հայպետհրատ, 1948 թ., 107 էջ, տիրաժ 10,000:

